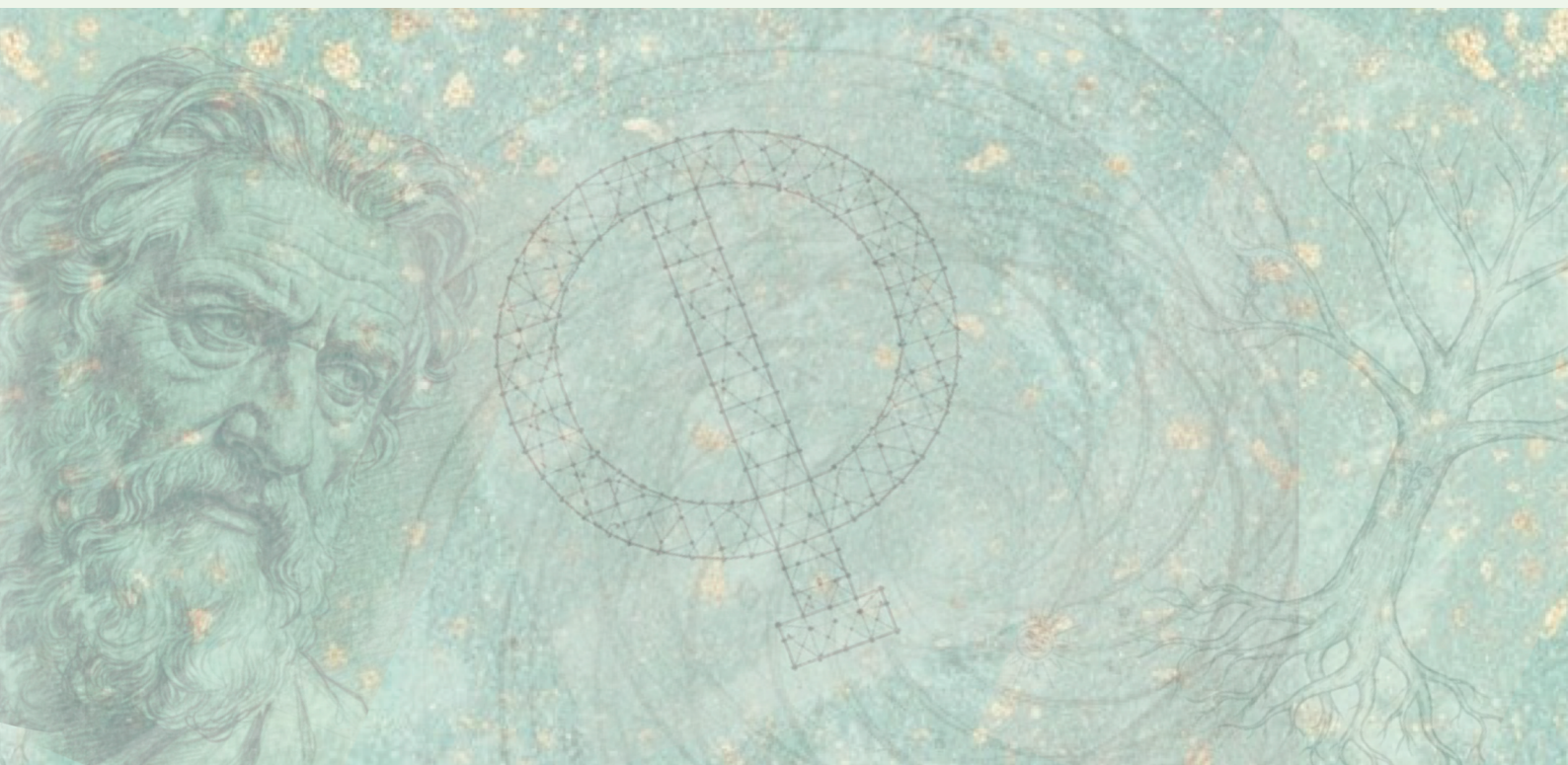

ISSN 3134-9242 (Print)
ISSN 3134-9250 (Online)

LOGOS:

EURASIAN JOURNAL OF PHILOSOPHY

2026

Volume 31

Issue 2(122)

ISSN 3134-9242 (Print)
ISSN 3134-9250 (Online)

LOGOS: EURASIAN JOURNAL OF PHILOSOPHY

2026

31-том • 2(122)-шығарылым
Том 31 • Выпуск 2(122)
Volume 31 • Issue 2(122)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2026

Баспагер: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ
Мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: miramanassova@mail.ru. Web-site: https://lejph.buketov.edu.kz

Бас редакторы
филос. ғыл. д-ры, проф. Б.И. Карипбаев

Жауапты хатшы
PhD М.М. Манасова

Редакциялық алқа

Томас Качераускас,	PhD, проф., Вильнюс Гедиминас техникалық университеті, Вильнюс, Литва;
Валатка Витис,	PhD, проф., Вильнюс Гедиминас техникалық университеті, Вильнюс, Литва;
Тед Парент,	PhD, қауымд. проф., Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан;
Али Рафет Озкан,	PhD, Анкара университеті, Анкара, Түркия;
А.Ю. Севальников,	филос. ғыл. д-ры, Ресей Ғылым академиясының Философия институты, Мәскеу, Ресей;
Айтекин Демирджиоглу,	PhD, проф., Кастамону университеті, Кастамону, Түркия;
С.А. Семедов,	филос. ғыл. д-ры, проф., Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік қызмет академиясы, Мәскеу, Ресей;
Н.А. Шермухамедова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Мырза Ұлықбек атындағы Ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан;
В.И. Разумов,	филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті, Ресей;
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия;
Ә.Р. Масалимова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Қазақстан Республикасының Ұлттық инженерлік академиясы, Алматы, Қазақстан;
Н.Л. Сейтахметова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;
З.Н. Исмағамбетова,	филос. ғыл. д-ры, проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;
А. Сағиқызы,	филос. ғыл. д-ры, проф., Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;
А.К. Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры, проф., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Атқарушы редактор
PhD Г.Б. Саржанова

Корректорлары
С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген
О.А. Кулов

Logos: Eurasian Journal of Philosophy. — 2026. — 31-т., 2(122)-шығ. — 118 б.

ISSN 3134-9242 (Print). ISSN 3134-9250 (Online). Key Title: Logos (Karaganda)

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 30.01.2026 ж. № KZ82VPY00140949 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.06.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 14,75 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 79.

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КеАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2026

Издатель: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Адрес: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: miramanassova@mail.ru. Web-site: <https://lejph.buketov.edu.kz>

Главный редактор
д-р филос. наук, проф. **Б.И. Карипбаев**

Ответственный секретарь
PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

Томас Качераускас,	PhD, проф., Вильнюсский технический университет имени Гедиминаса, Вильнюс, Литва;
Валатка Витис,	PhD, проф., Вильнюсский технический университет имени Гедиминаса, Вильнюс, Литва;
Тед Парент,	PhD, ассоц. проф., Назарбаев Университет, Астана, Казахстан;
Али Рафет Озкан,	PhD, Анкарский университет, Анкара, Турция;
А.Ю. Севальников,	д-р филос. наук, Институт философии Российской академии наук, Москва, Россия;
Айтекин Демирджиоглу,	PhD, проф., Университет Кастамону, Кастамону, Турция;
С.А. Семедов,	д-р филос. наук, проф., Российской академии народного хозяйства и государственной службы, Москва, Россия;
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, проф., Национальный университет имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан;
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Россия;
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD, Университет Кастамону, Кастамону, Турция;
А.Р. Масалимова,	д-р филос. наук, проф., Национальная инженерная академия Республики Казахстан, Алматы, Казахстан;
Н.Л. Сейтахметова,	д-р филос. наук, проф., Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан;
З.Н. Исмагамбетова,	д-р филос. наук, проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;
А. Сағиқызы,	д-р филос. наук, проф., Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан;
А.К. Жолдубаева,	д-р филос. наук, проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Исполнительный редактор
PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры
С.С. Балкеева, А.К. Шакишев, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка
О.А. Кулов

Logos: Eurasian Journal of Philosophy. — 2026. — Т. 31, вып. 2(122). — 118 с.

ISSN 3134-9242 (Print). ISSN 3134-9250 (Online). Key Title: Logos (Karaganda)

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова»

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ82VPY00140949 от 30.01.2026 г.

Подписано в печать 30.06.2026 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 14,75 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 79.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© **Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, 2026**

Publisher: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”

Postal address: 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan

E-mail: miramanassova@mail.ru. *Web-site:* <https://lejph.buketov.edu.kz>

Editor-in-Chief

Doctor of philosophical sciences, Professor **B.I. Karipbayev**

Executive Secretary

PhD **M.M. Manassova**

Editorial board

Tomas Kačerauskas,	PhD, Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania;
Valatka Vytis,	PhD, Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania;
Ted Parent	PhD, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan;
Ali Rafet Ozkan,	PhD, Ankara University, Ankara, Turkey;
A.Yu. Sevalnikov,	Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia;
Aytekın Demircioğlu,	PhD, Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey;
S.A. Semedov,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Moscow, Russia;
N.A. Shermukhamedova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan;
V.I. Razumov,	Doctor of Philosophical Sciences, Dostoevsky Omsk State University, Russia;
Hacı Ahmet Şimşek.,	PhD, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey;
A.R. Masalimova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan;
N.L. Seitakhmetova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan;
Z.N. Ismagambetova,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;
A. Sagikyzy,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan;
A.K. Zholdubayeva,	Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev, M.M. Kirillova

Computer layout

O. Kulov

Logos: Eurasian Journal of Philosophy. — 2026. — Vol. 31, Iss. 2(122). — 118 p.

ISSN 3134-9242 (Print). ISSN 3134-9250 (Online). Key Title: Logos (Karaganda)

Proprietary: NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. KZ82VPY00140949 dated 30.01.2026.

Signed in print 30.06.2026. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 14,75 p.sh. Circulation 200 copies.

Price upon request. Order № 79.

Printed in the Publishing house of NLC “Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov”.

28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, 2026

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ SOCIAL PHILOSOPHY

<i>Akhmetova I.A., Amanbayeva D.S.</i> Voluntary Responsibility in Digital Space: A Philosophical Interpretation of Information Security in the Education System	6
<i>Аманқұлов Х.Т., Қайырбеков Н.Е., Утпинов Н.Т.</i> Ұбайдулла ибн Масғуд: тұлғасы, ілімі және «эт-Таузиҳ фи халли ғауамид эт-Танқих» еңбегінің фикһ ғылымындағы рөлі.....	14
<i>Аринова О.Т.</i> Цифрлық коммуникациялар виртуалды қауымдастықтарда тұлғаны қалыптастырудың социомәдени факторы ретінде	26
<i>Dagarova Zh.O., Ozkan A.R., Rakimzhanova S.K.</i> Human Destiny in the Context of Globalisation: Perspectives in Contemporary Kazakh Philosophy	36
<i>Dogan Karacoshkun M.D., Kolegen G.B.</i> The Ethical Triad of Shakarim Kudaiberdyuly: A Philosophical Reconstruction of the Concept of Ujdan	47
<i>Kuderina A.N., Badmaev V.N., Ismagambetova Z.N.</i> Youth in digital media: formation of the network “I”.....	56
<i>Massalimova A.R., Shaltykova D.B., Vitulyova Ye.S., Kudryavtsev A.A., Suleimenov I.E.</i> Concepts for the further development of AI: application of the thesis on the collective consciousness.....	67
<i>Ryakova Ye., Savchuk Ye., Ospanbayeva A.</i> Agency in the Context of Internationalized Intellectual Practices: An Attempt at a socio-philosophical analysis of authorship	76
<i>Сейтахметова Н.Л., Турганбаева Ж.Ж.</i> Светская природа исламских ценностей: интерпретативный потенциал мусульманского интеллектуального дискурса	82
<i>Таирова Б.Л., Спанов М.Ж., Меирбекова С.К.</i> Түркі өркениетінің философиялық қырлары.....	91
<i>Толымханова Г.А., Сағиқызы А., Абдрасилова Г.З., Досхожина Ж.М.</i> Көшпелі өркениеттегі коммуникацияның онтологиялық және әлеуметтік-философиялық негіздері	102
<i>Уксукбаева М.Т., Саркулова М.С., Шимшиек Х.А., Байбосұнов Д.Б.</i> Әйелдік қасиеттілік философиялық категория ретінде: қазақ мәдениетіндегі киелілік феноменін түсіну	110

I.A. Akhmetova*, D.S. Amanbayeva

Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: Akhmetovaa.I@karnu-buketov.edu.kz, dana.amanbaeva.83@mail.ru)

Voluntary Responsibility in Digital Space: A Philosophical Interpretation of Information Security in the Education System

In the context of contemporary digital society, the accelerated digitalization of the educational environment requires addressing information security issues not only at the technical or organizational levels, but also from a philosophical and axiological perspective. In this regard, digital volunteerism gains particular significance as a socio-cultural phenomenon grounded in the principles of voluntary responsibility, conscious choice, and orientation toward the common good. This article examines the essence of voluntary activity in digital space and its philosophical interpretation in ensuring information security within the education system. The object of the study is digital (online) volunteerism implemented in educational institutions. Information security culture is conceptualized as a value-based phenomenon, the formation of which is closely linked to the educational and socio-pedagogical potential of digital volunteerism. As a result of the philosophical analysis, the article proposes an original axiological-anthropological-praxeological model for the formation of information security culture in the educational environment, within which digital volunteerism is substantiated as a significant cultural resource fostering responsible, security-oriented behavior. The findings of the study have methodological significance for further research in digital ethics, information security, and the philosophy of volunteerism.

Keywords: digital volunteerism, voluntary responsibility, information security, digital educational space, digital ethics, axiology, value system, civic responsibility, ethical practice, philosophical framework.

Introduction

In recent years, the social and cultural significance of volunteering has increased markedly at the global level. In contemporary society, volunteering is carried out in various directions and formats, among which online volunteering implemented in digital space occupies a special place. Although online volunteering has not yet become widespread compared to traditional volunteering, its public potential and prospects for future development are high. As an integral manifestation of digital society, online volunteering is developing dynamically and is characterized by the emergence of specialized Internet resources that unite volunteers from different countries.

The emergence of new forms and practices of online volunteering is directly linked to the rapid development of information and communication technologies, the expansion of opportunities for processing large volumes of data, the simplification of mechanisms for disseminating information, as well as the steady growth of young people's activity in the Internet environment. These processes strengthen the pedagogical and educational potential of digital volunteerism in educational organizations, including schools, for building an information security system.

In conducting this research, clarifying the conceptual and terminological framework is one of the key methodological tasks. Since online volunteering is a relatively new social phenomenon, there is no unified

* Corresponding author's e-mail: Akhmetovaa.I@karnu-buketov.edu.kz

approach to its definition in the academic literature. Different terms and interpretations are used, which necessitates a comparative analysis of scholarly sources and the formulation of the author's position.

As a component of volunteering in general, online volunteering is considered within the broader context of volunteer activity. Previous studies highlight its educational, social, and personal development potential. In particular, volunteering is interpreted as both an educational technology aimed at the socialization of youth and as a form of voluntary, conscious, and socially significant civic activity.

In contemporary research, digital volunteerism, information security, and voluntary responsibility are examined from socio-philosophical, sociological, and socio-pedagogical perspectives. The relationship between volunteering and civic engagement, social capital, and social integration is substantiated in the works of R. Putnam, L. Salamon, L. Hustinx, and F. Lammertyn.

The transformation of social interaction in the digital society is comprehensively analyzed by M. Castells, who emphasizes the role of network communication in shaping modern social structures. The philosophical interpretation of information security through the categories of risk, uncertainty, and responsibility is developed in the works of U. Beck and Z. Bauman.

Issues of digital communication culture and responsible interaction are considered within the framework of J. Habermas, who highlights the importance of dialogue, mutual understanding, and ethical norms in communication processes.

At the same time, the pedagogical and social aspects of online volunteering are explored in studies focusing on its educational potential, motivational characteristics, and role in personal development. However, despite the growing body of research, the formation of an information security culture in the educational environment through digital volunteerism based on voluntary responsibility has not yet been sufficiently systematized as a subject of comprehensive philosophical analysis. This gap determines the relevance and scientific novelty of the present study.

Volunteering is not an end in itself; rather, it is an activity oriented toward positive outcomes for society. In this regard, for example, S.V. Abramova assigns to volunteering the tasks of forming civil society, increasing citizens' social activity, and exerting a positive influence on the country's economic and social development. In her work, it is specifically emphasized that online volunteering, like traditional volunteering, is based on empathy, yet it is not limited by territorial boundaries [1].

In the study "Motivational and Semantic Aspects of Digital Volunteerism Among Contemporary Youth", S.V. Molchanov and N.S. Pryazhnikov highlight the advantages of online volunteering compared to traditional volunteering: it allows the use of various forms of activity [2], participation may be anonymous and does not impose obligations. In this regard, the authors refer to the experience of the Spanish sociologist M. Castells [3]. Social behavior norms may change depending on the specific situation. The participation schedule is individually determined, which is also noted in J. Cravens's study [4]. On the basis of anonymity, the level of social inequality in online volunteering decreases; thus, the actual contribution and participation of volunteers are determined by their opportunities.

Summarizing the experience of researchers from different countries, we consider it methodologically appropriate to use the term "online volunteering" to denote the phenomenon of digital volunteerism. This term is widely employed in international academic discourse and encompasses various forms of volunteering activities carried out in virtual environments. In this study, online volunteering is understood as free, voluntary, socially oriented activity implemented through the use of modern digital technologies and online platforms.

Online volunteering enables self-development and self-realization and is a promising direction of social activity, especially attractive to young people. Therefore, studying ways to involve digital volunteers in the school information security system is particularly relevant. For example, through school-based virtual volunteering platforms, students and teachers can organize information security events and make a tangible contribution to identifying harmful content, protecting information, and developing digital skills [5].

The President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, has emphasized that volunteering is not merely an imported phenomenon but is consistent with the traditional values of the Kazakh people. In his view, volunteering is not only unpaid labor, but also a manifestation of citizens' responsibility and their conscious aspiration to improve society. From this perspective, volunteering should be understood as systematic, sustainable activity that becomes a way of life [6].

The study also analyzes the regulatory and legal framework of the Republic of Kazakhstan concerning volunteering. In particular, although the Law of the Republic of Kazakhstan "On Volunteering" dated December 30, 2016 No. 42-VI, provides a general definition of volunteering, the concept of online (digital) volunteering has not been clearly defined as an independent legal category at the legislative level [7]. This

circumstance increases the relevance of the study and highlights the need for a comprehensive philosophical analysis of digital volunteerism in the context of information security.

Research methods

This study focuses on clarifying the conceptual and terminological framework of digital volunteerism and voluntary responsibility, given the lack of terminological unity in the academic discourse. A comparative analytical review of scholarly sources was conducted to identify different interpretations and to formulate the author's theoretical position.

The research is based on the principles of cultural historicism and the unity of logical and historical analysis, which made it possible to trace the transformation of traditional volunteering values into the digital environment.

Comparative and hermeneutic methods were applied to interpret digital volunteerism and voluntary responsibility as axiological and ethical phenomena. The comparative method enabled the analysis of differences between traditional and digital forms of volunteering, while the hermeneutic approach was used to interpret digital practices, texts, and forms of interaction in the context of information security. The study also draws upon classical and contemporary philosophical works addressing identity, culture, globalization, and moral responsibility, which provided a theoretical foundation for the development of the proposed model.

Results

The results of the study show that digital volunteerism functions as an important socio-cultural mechanism for ensuring information security in the digital environment. The study resulted in the development of an axiological-anthropological-praxeological model of digital volunteerism.

The findings demonstrate that traditional values such as mutual assistance, solidarity, and responsibility are transformed in the digital space into new forms of informational responsibility and ethical behavior, forming the basis of information security culture. At the same time, digital volunteerism contributes to the development of individual responsibility, critical thinking, and ethical awareness.

In practical terms, digital volunteer activity includes monitoring information flows, identifying misinformation, promoting digital literacy, and supporting safe online communication. These practices play a significant role in strengthening information security. Thus, the integration of value-based, human-centered, and practical components confirms that digital volunteerism acts as an effective socio-cultural resource for ensuring information security in modern digital society.

Discussion

The Conceptual and Philosophical Foundations of Volunteering and Online Volunteering

From a philosophical and axiological perspective, digital volunteerism can be understood as a transformation of traditional social values into the digital environment. Classical values such as mutual assistance, solidarity, and civic responsibility do not disappear but acquire new forms within digital communication, becoming elements of informational responsibility and ethical interaction. In this context, digital volunteerism should not be reduced to a purely technological activity. Rather, it represents a new cultural value that influences social relations and contributes to the formation of responsible behavior in the digital space. This transformation reflects a shift from direct interpersonal support to mediated, network-based forms of social participation.

The theoretical framework of this transformation can be interpreted through the ideas of Jürgen Habermas, who emphasizes the role of communication, dialogue, and mutual understanding in constructing social reality. In the digital environment, these principles are manifested through responsible information exchange and ethical participation in online interactions.

At the same time, Ulrich Beck highlights the growing role of global risks, including informational threats such as misinformation and digital manipulation. In this context, digital volunteerism emerges as a form of civic response to these risks, aimed at protecting the integrity of the information space.

The concept of the network society developed by Manuel Castells further explains how digital communication reshapes social structures. Digital volunteers act within networked systems, influencing information flows and contributing to the formation of social trust and digital responsibility.

In addition, contemporary information ethics provides important insights into the moral dimension of digital practices. Luciano Floridi interprets the digital environment as an "infosphere", where human actions must be guided by ethical responsibility [8]. From this perspective, digital volunteerism can be seen as a mechanism for maintaining ethical order within the infosphere.

At the same time, Shoshana Zuboff draws attention to the risks of increasing control and data exploitation in the digital environment. This highlights the dual nature of digital volunteerism: while it contributes to information security, it may also be associated with potential risks of surveillance and overregulation [9]. Therefore, its development requires a careful balance between civic responsibility and individual freedom. Thus, digital volunteerism represents a complex socio-cultural phenomenon that integrates traditional values, digital responsibility, and ethical challenges, requiring comprehensive philosophical interpretation.

In the Republic of Kazakhstan, the development of volunteering is currently identified as one of the priorities of state policy. This trend makes it possible to understand volunteering not only as a mechanism of social support, but also as a cultural and philosophical phenomenon grounded in civic responsibility, social solidarity, and value orientations. In this regard, the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan and the Civil Initiatives Support Center operate as the key authorized institutions that provide systematic support and coordination of volunteering activities.

To develop volunteering institutionally, two stages of the “Road Maps for the Development of Volunteering” (2021-2023 and 2024-2026) were approved. These strategic documents include four main directions for the development of volunteering and 85 specific measures aimed at their implementation. The implementation of more than 275 volunteering projects and over 1,200 public initiatives in recent years demonstrates the growing social significance of volunteering [10]. In addition, the establishment of the “Birgemiz” front office at the national level and 20 regional volunteering centers coordinating the volunteering movement across the country strengthened the institutional foundation of volunteering and created conditions for expanding citizens’ public engagement.

From a philosophical perspective, volunteering is closely connected with fundamental categories such as free choice, altruism, moral responsibility, and orientation toward the common good. These characteristics allow volunteering to be described as conscious action that goes beyond formal obligations and is based on an individual’s internal value positions. Under the conditions of digital society, this phenomenon takes on new features and is manifested in the form of online volunteering [11].

Since online volunteering is a relatively new social phenomenon, academic literature has not developed a unified conceptual approach to its interpretation. Different researchers describe it using various terms such as digital volunteerism, online volunteering, and virtual volunteering. Such conceptual diversity requires clarification of the content, boundaries, and philosophical meaning of online volunteering. Therefore, analyzing the existing conceptual apparatus and forming an authorial position in accordance with the research objectives is a relevant methodological task.

Volunteering carried out in digital space retains the value foundations of traditional volunteering while implementing them in a new technological environment. This expands the notion of voluntary responsibility, linking it not only to physical participation but also to maintaining information security, adhering to digital ethics norms, and shaping safe digital behavior in the educational environment. From this standpoint, online volunteering is considered a significant philosophical and socio-pedagogical resource for forming information security culture in educational institutions.

The Scientific and Pedagogical Characteristics of Online Volunteering

As a contemporary form of volunteering, online volunteering is closely connected with the general theoretical foundations of volunteering. Therefore, the analysis of online volunteering should begin with a scholarly reflection on the content, meaning, and functions of volunteering as a phenomenon. In socio-philosophical and pedagogical research, volunteering is examined in relation to civic engagement, social responsibility, and personal development. This phenomenon has been studied extensively in the works of domestic and international scholars and interpreted through various theoretical approaches.

S.V. Abramova classifies scholarly views on volunteering into several groups. The first group interprets volunteering as an educational technology and describes it as experience that ensures successful socialization of the younger generation, formation of civic consciousness, and assimilation of public values. In this view, volunteering functions as a pedagogical influence tool that supports adaptation to the social environment and contributes to the development of moral qualities. The second group defines volunteering as citizens’ voluntary and conscious activity aimed at providing socially significant help free of charge and creating conditions for volunteers’ personal growth and self-realization [1; 19]. These views help to reveal the pedagogical and axiological dimensions of volunteering.

In the twenty-first century, due to the rapid development of digital technologies, a new form of volunteering—online volunteering—has entered scholarly discourse. In Russian and international scholarship, online volunteering is considered a transformed manifestation of voluntary action in the context of digital society. While preserving core values of traditional volunteering, online volunteering differs in implementing

them in virtual space. This format removes time and spatial constraints and enables broader social groups to participate in public initiatives.

Academic literature offers various definitions and classifications of online volunteering. Some researchers consider it a type of social assistance carried out via information and communication technologies, while others interpret it as a particular form of implementing civic responsibility in digital space. Such theoretical diversity makes it necessary to analyze the scientific and pedagogical meaning of online volunteering more deeply and to examine it in the context of forming information security culture in the education system [12].

From a pedagogical standpoint, online volunteering is an important socio-pedagogical resource aimed at developing learners' digital literacy, responsible digital behavior, conscious attitudes toward information security, and voluntary action grounded in public values.

The Role of Online Volunteering in the School Information Security System

In contemporary digital society, online volunteering can be identified as a modern form of self-development and self-realization. This phenomenon is a type of social activity based on voluntary action, conscious choice, and moral responsibility. For young people in particular, online volunteering has become an important mechanism for increasing social engagement, shaping civic stance, and mastering responsible behavior in digital environments.

In shaping a school information security system, online volunteering is not only a tool of technical support but also a value-based and cultural mechanism. Philosophically, information security is a complex concept that includes an individual's culture of interaction with information, critical thinking, and ethical responsibility. Describing modern society as a "risk society", U. Beck notes that the growth of digital threats requires new forms of individual and collective responsibility [13]. This thesis supports the importance of voluntary civic participation, including online volunteering, in ensuring information security in schools.

Online volunteering in the school environment makes it possible to perform tasks such as identifying harmful or dangerous content, distinguishing misinformation, and building skills for protecting information. Within the network society theory, M. Castells argues that conscious management and responsible use of information flows is a key condition for social stability [3; 240]. From this perspective, online volunteers act as mediators that help develop an information security culture within the school community.

In addition, online volunteering is an effective tool for developing digital skills and increasing social engagement. According to P. Bourdieu's theory of social capital, participation in voluntary activity expands individuals' social ties and forms an environment based on trust and cooperation [14]. In school contexts, this contributes to students' orientation toward collective responsibility, mutual support, and the internalization of shared values.

The formation of information culture and the improvement of the digital literacy of the school community constitute another important dimension of online volunteering. According to J. Habermas's theory of communicative action, stability in the public sphere is grounded in conscious communication and mutual understanding [13; 88]. Online volunteering implements these principles in digital space, teaching students responsible information exchange and adherence to digital ethical norms.

Thus, online volunteering in the school information security system functions as a comprehensive socio-pedagogical mechanism grounded in voluntary responsibility, digital culture, and social values. It is an important philosophical resource for shaping safe digital behavior in the educational environment and strengthening an individual's conscious civic position [15].

In the contemporary educational environment, ensuring information security is not limited to administrative regulation or technical control. This process should be considered a cultural phenomenon based on individuals' value orientations, conscious choice, and voluntary responsibility. From this perspective, digital volunteerism becomes especially important as a philosophical and socio-pedagogical mechanism for forming information security culture in schools.

At the philosophical level, information security culture can be explained through the dialectic of freedom and responsibility. As opportunities for free information exchange expand in digital environments, an individual's ability to perceive information critically, use it in accordance with ethical norms, and understand the social consequences of their actions becomes central. In this context, digital volunteerism, as voluntary action, shapes moral dispositions, a conscious orientation toward the common good, and responsible behavior in digital space [16].

The proposed philosophical model includes three interrelated dimensions: axiological, anthropological, and praxeological.

Within the axiological dimension, digital volunteerism establishes information security as a value. Here, security is not merely protection but also a condition for the stability of the educational environment and trust-based communication. Through online volunteering, students strengthen such core values as integrity, responsibility, mutual respect, and service to the public interest.

Within the anthropological dimension, digital volunteerism contributes to the formation of the individual as a digital subject. The student is no longer only a passive consumer but becomes an active and responsible actor in the digital space. This process supports self-knowledge, self-regulation, and conscious management of one's behavior in digital environments.

Within the praxeological dimension, online volunteering is implemented through specific socio-pedagogical practices. These include identifying harmful content in schools, conducting explanatory work aimed at improving information literacy, disseminating digital ethical norms among peers, and providing support to teachers and parents on information security issues. Such practices integrate digital volunteerism into the internal culture of the school.

Thus, the model of forming information security culture through digital volunteerism makes it possible to build a stable socio-pedagogical system in the educational environment grounded in voluntary responsibility and clear value orientations. This model is aimed at providing a philosophical foundation for information security policies of educational organizations and integrating them with the process of personal development.

Conclusion

Thus, online volunteering becomes an important tool for strengthening information security in educational organizations: it increases young people's social engagement, develops information culture, and improves the digital literacy of the school community. Consequently, online volunteering can be considered an important pedagogical resource for building an information security system in educational institutions. Effective organization of online volunteering supports the introduction of innovative practices into the educational process and contributes to achieving sustainable results in the field of information security.

This study demonstrates that digital volunteerism is an important socio-cultural resource for ensuring information security in the digital environment. It is based on the transformation of traditional values such as mutual assistance, solidarity, and responsibility into new forms adapted to digital communication. Digital volunteerism promotes self-development, increases social engagement, and contributes to the formation of information culture and digital literacy, especially among young people. In educational settings, it can be effectively used to involve students in information security activities and to develop responsible behavior in the digital space.

Thus, digital volunteerism can be considered an effective pedagogical and social mechanism for strengthening information security and improving the quality of the educational environment.

References:

- 1 Абрамова С.В. Роль онлайн-волонтерства в формировании социальной активности молодежи / С.В. Абрамова // Социальная работа: современные проблемы и технологии. — 2020. — № 1. — С. 17–22.
- 2 Молчанов С.В. Мотивационно-смысловые аспекты цифрового волонтерства современной молодежи / С.В. Молчанов, Н.С. Пряхников // Национальный психологический журнал. — 2020. — № 2 (38). — С. 31–38.
- 3 Castells M. Communication, power and counter-power in the network society / M. Castells // International Journal of Communication. — 2007. — Vol. 1. — P. 238–266.
- 4 Cravens J. Virtual volunteering: Online helping for human services organizations / J. Cravens // Journal of Technology in Human Services. — 2000. — Vol. 17, No. 2-3. — P. 119–136.
- 5 Ackermann K. Online volunteering as a means to overcome unequal participation? The profiles of online and offline volunteers compared [Electronic resource] / K. Ackermann, A. Manatschal. — Access mode: <https://libra.unine.ch/server/api/core/bitstreams/1f316c1b-baef-4cfc-8016-2d490560f849/content>
- 6 Мемлекет басшысы Халыкаралық волонтерлер форумына қатысты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-halykaralyk-volonterler-forumyna-katysty-2153818>
- 7 «Волонтерлік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 30 желтоқсан 2016 жыл № 42-VI ҚРЗ.
- 8 Floridi L. The Ethics of Artificial Intelligence: Principles, Challenges, and Opportunities / L. Floridi. — Oxford: Oxford University Press, 2023. — 243 p.
- 9 Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power / S. Zuboff. — New York: Public Affairs, 2019. — 704 p.
- 10 Волонтерство 2.0: как Казахстан создаёт цифровую армию добрых дел [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://old.cronos.asia/obshhestvo/volonterstvo-kazakhstan-2025>
- 11 Akhmetova I.A. Volunteerism: historical and axiological analysis / I.A. Akhmetova, B.I. Karipbayev // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. — No. 1 (105). — P. 189–197.

- 12 Горлова Н.И. Волонтерство как фактор социализации молодежи: исторический и современный опыт / Н.И. Горлова, Е.В. Красавина, Е.В. Крутицкая, З.А. Троска. — Москва: Перспектива, 2016. — 168 с.
- 13 Воронина Ю.В. Виртуальное волонтерство феномен цифрового общества / Ю.В. Воронина, О.В. Барсукова // Мотивирующая цифровая среда как тренд современного образования: материалы Международной науч.-практ. конф. — Оренбург: ОГПУ, 2019. — С. 79–88.
- 14 Грязнов С.А. Возможности виртуального волонтерства / С.А. Грязнов // Modern Science. — 2020. — № 11-2. — С. 231–234.
- 15 Кульминская А.В. Волонтерство в сети Интернет: проблемы идентификации / А.В. Кульминская // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. — 2019. — № 5 (62). — С. 169–178.
- 16 Мовсисян М.М. Волонтерская деятельность и ее популяризация в сети Интернет / М.М. Мовсисян // Научные труды Кубанского государственного технологического университета. — 2016. — № 7. — С. 136–145.

И.А. Ахметова, Д.С. Аманбаева

Цифрлық кеңістіктегі ерікті жауапкершілік: білім беру жүйесіндегі ақпараттық қауіпсіздіктің философиялық интерпретациясы

Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында білім беру кеңістігінің жедел цифрлануы ақпараттық қауіпсіздік мәселесін тек техникалық немесе ұйымдастырушылық шеңберде ғана емес, философиялық-аксиологиялық тұрғыдан пайымдауды талап етеді. Осы контексте цифрлық волонтерлік ерікті жауапкершілікке, саналы тандау мен қоғамдық игілікке негізделген әлеуметтік-мәдени феномен ретінде ерекше өзектілікке ие болуда. Мақалада цифрлық кеңістіктегі ерікті қызметтің мәні және оның білім беру жүйесіндегі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі философиялық интерпретациясы талданды. Зерттеу объектісі ретінде білім беру ұйымдарында жүзеге асырылатын цифрлық (онлайн) волонтерлік қарастырылды. Сонымен қатар мақалада ақпараттық қауіпсіздік мәдениеті құндылықтық феномен ретінде айқындалып, оны қалыптастырудағы цифрлық волонтерліктің тәрбиелік және әлеуметтік-педагогикалық әлеуеті ашылады. Философиялық талдау нәтижесінде білім беру кеңістігі үшін авторлық аксиологиялық-антропологиялық-праксеологиялық модель ұсынылады, онда цифрлық волонтерлік қауіпсіздікке бағдарланған жауапты мінез-құлықты қалыптастыратын маңызды мәдени ресурс ретінде негізделеді. Алынған тұжырымдар цифрлық этика, ақпараттық қауіпсіздік және еріктілік философиясы саласындағы ғылыми зерттеулер үшін әдіснамалық маңызға ие.

Кілт сөздер: цифрлық еріктілік, ерікті жауапкершілік, ақпараттық қауіпсіздік, цифрлық білім беру кеңістігі, цифрлық этика, аксиология, құндылықтар жүйесі, азаматтық жауапкершілік, этикалық практика, философиялық тұжырымдамалық модель.

И.А. Ахметова, Д.С. Аманбаева

Добровольная ответственность в цифровом пространстве: философская интерпретация информационной безопасности в системе образования

В условиях современного цифрового общества ускоренная цифровизация образовательного пространства требует осмысления проблемы информационной безопасности не только на техническом или организационном, но и на философско-аксиологическом уровне. В данном контексте цифровое волонтерство приобретает особое значение как социально-культурный феномен, основанный на принципах добровольной ответственности, осознанного выбора и ориентации на общественное благо. В статье анализируется сущность добровольной деятельности в цифровом пространстве и ее философская интерпретация в обеспечении информационной безопасности системы образования. Объектом исследования выступает цифровое (онлайн) волонтерство, реализуемое в образовательных организациях. Культура информационной безопасности рассматривается как ценностный феномен, формирование которого связано с воспитательным и социально-педагогическим потенциалом цифрового волонтерства. В результате философского анализа предложена авторская аксиолого-антрополого-праксеологическая модель формирования культуры информационной безопасности в образовательной среде, в рамках которой цифровое волонтерство обосновывается как значимый культурный ресурс, способствующий развитию ответственного и ориентированного на безопасность поведения. Полученные выводы обладают методологической значимостью для исследований в области цифровой этики, информационной безопасности и философии добровольчества.

Ключевые слова: цифровое волонтерство, добровольная ответственность, информационная безопасность, цифровое образовательное пространство, цифровая этика, аксиология, система ценностей, гражданская ответственность, этическая практика, философская концептуальная модель.

References

- 1 Abramova, S.V. (2020). Rol onlain-volonterstva v formirovanii sotsialnoi aktivnosti molodezhi [The role of online volunteering in the formation of social activity of youth]. *Sotsialnaia rabota: sovremennye problemy i tekhnologii — Social Work: Modern Problems and Technologies*, (1), 17–22 [in Russian].
- 2 Molchanov, S.V., & Priazhnikov, N.S. (2020). Motivatsionno-smyslovye aspekty tsifrovogo volonterstva sovremennoi molodezhi [Motivational and semantic aspects of digital volunteering of modern youth]. *Natsionalnyi psikhologicheskii zhurnal — National Psychological Journal*, (38), 31–38 [in Russian].
- 3 Castells, M. (2007). Communication, power and counter-power in the network society. *International Journal of Communication*, 1, 238–266.
- 4 Cravens, J. (2000). Virtual volunteering: Online helping for human services organizations. *Journal of Technology in Human Services*, 17(2-3), 119–136.
- 5 Ackermann, K., & Manatschal, A. (2023). Online volunteering as a means to overcome unequal participation? The profiles of online and offline volunteers compared. *libra.unine.ch*. Retrieved from <https://libra.unine.ch/server/api/core/bitstreams/1f316c1b-baef-4cfc-8016-2d490560f849/content>.
- 6 (2023). Memleket basshysy Khalyqaralyq volonterler forumyna qatysty [The Head of State attended the International Volunteer Forum]. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-halykaralyk-volonterler-forumyna-katysty-2153818> [in Kazakh].
- 7 (2016). «Volonterlik qyzmet turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Zany. 30 zheltoqsan 2016 zhyl № 42-VI QRZ [Law of the Republic of Kazakhstan “On Volunteer Activity” dated December 30, 2016 No. 42-VI ZRK]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000042> [in Kazakh].
- 8 Floridi, L. (2023). *The Ethics of Artificial Intelligence: Principles, Challenges, and Opportunities*. Oxford: Oxford University Press.
- 9 Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.
- 10 (2021). Volonterstvo 2.0: kak Kazakhstan sozdaet tsifrovuiu armiiu dobrykh del [Volunteerism 2.0: how Kazakhstan creates a digital army of good deeds]. *old.cronos.asia*. Retrieved from <https://old.cronos.asia/obshchestvo/volonterstvo-kazahstan-2025> [in Russian].
- 11 Akhmetova, I., & Karipbaev, B. (2022). Volunteerism: historical and axiological analysis. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 1(105), 189–197.
- 12 Gorlova, N.I., Krasavina, E.V., Krutitskaia, E.V., & Troska, Z.A. (2016). *Volonterstvo kak faktor sotsializatsii molodezhi: istoricheskii i sovremennyi opyt* [Volunteering as a factor of youth socialization: historical and modern experience]. Moscow: Perspektiva [in Russian].
- 13 Voronina, Yu.V., & Barsukova, O.V. (2019). Virtualnoe volonterstvo fenomen tsifrovogo obshchestva [Virtual volunteering as a phenomenon of digital society]. *Motivatsionnaia tsifrovaia sreda kak trend sovremennogo obrazovaniia: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Motivating digital environment as a trend in modern education: proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 79–88). Orenburg: Orenburgskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet [in Russian].
- 14 Griaznov, S.A. (2020). Vozmozhnosti virtualnogo volonterstva [Opportunities for virtual volunteering]. *Modern Science*, (11-2), 231–234 [in Russian].
- 15 Kulminskaia, A.V. (2019). Volonterstvo v seti Internet: problemy identifikatsii [Volunteering on the Internet: identification problems]. *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta — Bulletin of Surgut State Pedagogical University*, 5(62), 169–178 [in Russian].
- 16 Movsisian, M.M. (2016). Volonterskaia deiatelnost i ee populiariatsiia v seti Internet [Volunteer activity and its popularization on the Internet]. *Nauchnye trudy Kubanskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta — Scientific works of the Kuban State Technological University*, (7), 136–145 [in Russian].

Information about the authors

Indira Akhmetova — PhD, Senior Lecturer, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Social Work and Social Pedagogy, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0212-6486>

Danagul Amanbayeva — Senior Lecturer, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Social Work and Social Pedagogy, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan; ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5538-8462>

Х.Т. Аманкулов¹, Н.Е. Кайрбеков^{1*}, Н.Т. Утпинов²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: xaseke74@mail.ru; nurlan.kairbekov@mail.ru; iskanderovkz@gmail.com)

Ұбайдулла ибн Масғуд: тұлғасы, ілімі және «эт-Таузих фи халли ғауамид эт-Танқиһ» еңбегінің фикһ ғылымындағы рөлі

Мақалада XIV ғасырдағы Орта Азия мұсылман ойшылдығының көрнекті өкілі, ханафи құқық мектебінің беделді ғалымы Садр аш-Шариға ас-Сағир – Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби әл-Бухаридің философиялық және құқықтық мұрасы зерттеледі. Зерттеудің негізгі мақсаты — ғалымның ислам құқық философиясы мен усул әл-фикһ ғылымының дамуына қосқан үлесін айқындау, әсіресе оның «Эт-Таузих фи халли ғауамид эт-Танқиһ» еңбегіндегі рационалдық-логикалық әдістердің мазмұнын талдау. Мақалада Садр аш-Шариғаның ғылыми дүниетанымы исламдық құқықтық ой, қалам ілімі және рационалды философияның өзара байланысы негізінде қарастырылады. Зерттеу барысында ғалымның өмір сүрген тарихи-мәдени ортасы, оның ғылыми мектебі, ұстаздары мен шәкірттері туралы мәліметтер беріліп, оның еңбектеріндегі логика, қалам, таным теориясы және құқықтық методология мәселелері талданды. Әсіресе «Эт-Танқиһ» пен «Эт-Таузих» шығармаларында логика элементтері, дәлелдеу тәсілдері, ұғымдарды жүйелеу және рационалдық талдау әдістері кеңінен қолданылғаны анықталады. Ғалым құқықтық мәселелерді түсіндіруде қисындық ойлау жүйесіне сүйеніп, құқықтық дәлелдердің құрылымын философиялық тұрғыдан негіздеуге ұмтылған. Сонымен қатар мақалада Садр аш-Шариғаның қалам ғылымымен байланысы да зерделенген. Оның еңбектерінде ақыл мен уахи арақатынасы, шариғи үкімдердің танымдық негіздері, адам әрекетінің еркіндігі мен жауапкершілігі сияқты исламдық теологиялық-философиялық мәселелер көрініс тапқаны көрсетіледі. Ғалым шариғи мәтіндерді түсіндіруде ақыл мен нақылдың үйлесіміне ерекше мән беріп, ислам құқық теориясында рационализмнің дамуына ықпал еткен. Бұл оның ғылыми мұрасында құқық философиясы мен исламдық рационалды ойлау дәстүрінің сабақтастығын айқын көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде «Эт-Таузих» еңбегінің усул әл-фикһ ғылымындағы маңызды теориялық әр философиялық шығармалардың бірі екені анықталды. Еңбек ислам құқықтық ойындағы логикалық талдау мәдениетінің дамуына, құқықтық мәтіндерді интерпретациялау әдістерінің жетілуіне, қаламдық және рационалистік әдістердің құқық теориясына енуіне елеулі ықпал еткен ғылыми мұра ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: ислам құқық философиясы, ханафи мәзһабы, усул әл-фикһ, Садр аш-Шариға, эт-Танқиһ, эт-Таузих, ислам құқықтық теориясы, медреселік білім, ханафи құқықтық мектебі.

Kipicne

Ислам құқықтық жүйесінің қалыптасуы мен дамуы мұсылман өркениетінің ғылыми-интеллектуалдық тарихында ерекше орын алады. Бұл жүйенің негізгі тіректерінің бірі — имам Әбу Ханифа негізін қалаған ханафи құқықтық мектебі. Ханафи мәзһабы ислам әлемінің кең аумағына таралып, Орта Азия, Түркістан, Иран, Үндістан және Осман мемлекеті сияқты аймақтардағы мұсылман қоғамдарының құқықтық және әлеуметтік өмірінде маңызды рөл атқарды. Аталған құқықтық мектептің ерекшелігі — шариғат мәтіндерін терең талдау, қияс пен ижтиһадты жүйелі қолдану, сондай-ақ рационалдық және нақли дәлелдерді үйлестіре отырып құқықтық мәселелерді шешуінде көрінеді.

Ханафи құқықтық дәстүрінің қалыптасуы мен дамуына көптеген көрнекті ғалымдар үлес қосты. Солардың қатарында XIV ғасырда өмір сүрген белгілі ханафи-матуриди ғалымы, факиһ және усулші Садр аш-Шариға ас-Сағир ерекше орын алады.

Садр аш-Шариға ас-Сағир (қ.б. 747 h./1346 ж.) — ірі ғалымдар әулетінде дүниеге келген көрнекті тұлға. Ол фикһ, усул әл-фикһ, қалам, логика (мантық), араб тілі мен әдебиеті сияқты түрлі ғылым салаларын терең меңгерген. Ғалымның толық аты — Ұбайдулла ибн Масғуд ибн Махмуд ибн Ахмад әл-Махбуби әл-Бухари. Ғылыми әдебиетте ол «Садр аш-Шариға әс-Сани» немесе «Садр аш-Шариға ас-Сағир» деген атаулармен белгілі.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru

Ұбайдулла ибн Масғудтың ғылыми мұрасы ислам құқықтық теориясының дамуына елеулі ықпал етті. Оның еңбектерінің ішінде усул әл-фиqh саласына арналған «әт-Танқих фи усул әл-фиqh», осы еңбекке жазылған «әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих», сондай-ақ fiqh ғылымына қатысты «Шарх әл-Уикая» және «ән-Нуқая» шығармалары ерекше танымал. Әсіресе «әт-Таузих» еңбегі усул әл-фиqh ғылымындағы күрделі теориялық мәселелерді жүйелі түрде түсіндіруімен ерекшеленеді. Бұл шығармада автор Фахруддин ар-Рази, Ибн әл-Хажиб және Әли әл-Бәздауи еңбектеріндегі теориялық тұжырымдарды талдап, ханафи құқықтық әдіснамасының дамуына үлес қосқан. Кейін бұл еңбекке Сағдуддин әт-Тафтазани «әт-Тәлуих» атты түсіндірме жазып, ол ислам медреселерінде кеңінен оқытылатын негізгі еңбектердің біріне айналды [1; 4/197].

Қазіргі кезеңде ислам құқықтық мұрасын қайта зерделеу, классикалық ғалымдардың ғылыми әдістерін талдау және олардың еңбектерінің құқықтық ойдың қалыптасуына ықпалын анықтау өзекті ғылыми мәселелердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда Ұбайдулла ибн Масғудтың ғылыми мұрасын, әсіресе «әт-Таузих» еңбегін зерттеу ислам құқықтық теориясының дамуын және ханафи мәзһабының ғылыми дәстүрін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Осы зерттеудің мақсаты — Ұбайдулла ибн Масғудтың ғылыми тұлғасын, оның еңбектерін және «әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих» шығармасының fiqh ғылымындағы орнын кешенді түрде талдау.

Зерттеу мақсатына жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- ғалымның өмірбаянын, ғылыми ортасын және шәкірттерін қарастыру;
- оның негізгі еңбектерін жүйелеп, ғылыми мұрасын талдау;
- «әт-Таузих» еңбегінің мазмұны мен құрылымын зерттеу;
- Садр аш-Шариғаның ғылыми мұрасының ислам құқықтық ғылымындағы маңызын анықтау.

Зерттеу материалдары және әдістері

Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби тұлғасы мен оның ғылыми мұрасын зерттеу ислам құқықтық ғылымының тарихындағы маңызды бағыттардың бірі. Әсіресе оның усул әл-фиqh саласындағы еңбектері — «әт-Танқих» және «әт-Таузих» — бірнеше ғасыр бойы медреселік білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып, ислам құқықтық теориясының қалыптасуына елеулі ықпал етті. Осыған байланысты ғалым туралы мәліметтер классикалық биографиялық еңбектерде, библиографиялық каталогтарда және қазіргі заманғы ғылыми зерттеулерде кеңінен кездеседі. Бұл бөлімде Садр аш-Шариға туралы негізгі дереккөздер мен зерттеулерге қысқаша талдау жасалады.

Садр аш-Шариға туралы негізгі мәліметтер классикалық ислам биографиялық және библиографиялық әдебиеттерінде сақталған. Солардың ішінде маңызды дереккөздердің бірі — Хайр әд-Дин әз-Зирикли құрастырған «әл-Ағлам» атты биографиялық сөздік. Бұл еңбекте ғалымның өмірбаяны, ғылыми қызметі және негізгі еңбектері туралы қысқаша мәліметтер берілген. Автор Садр аш-Шариғаны ханафи-матуриди ғылыми дәстүрінің көрнекті өкілі ретінде сипаттап, оның fiqh, усул әл-фиqh, логика және кәләм салаларындағы еңбектерін атап өтеді. Сонымен қатар бұл дереккөзде ғалымның қайтыс болған жылы (747 h./1346 ж.) және оның ғылыми қызметінің Бұхара өңірімен байланысы көрсетіледі.

Ғалым еңбектері туралы библиографиялық мәліметтер Хажі Халифа (Кятиб Челеби) жазған «Кашф әз-зунун ‘ан асами әл-кутуб уә әл-фунун» еңбегінде де кездеседі. Бұл еңбек ислам әлемінде жазылған кітаптардың атаулары мен авторларын қамтитын кең көлемді библиографиялық каталог. Аталған еңбекте Садр аш-Шариғаның «әт-Танқих», «әт-Таузих», «Шарх әл-Уикая», «ән-Нуқая» және «Таъдил әл-улум» сияқты шығармалары туралы мәліметтер келтірілген. Бұл дереккөз ғалым еңбектерінің ислам ғылымында кең таралғанын және медреселік білім беру жүйесінде пайдаланылғанын көрсетеді [2; 1/498].

Садр аш-Шариға туралы маңызды мәліметтер ханафи ғалымдарының өмірбаянына арналған еңбектерде де кездеседі. Солардың бірі — үндістандық ғалым Абдулхай әл-Лакнауи жазған «Фәуaid әл-бахийа фи тараджим әл-ханафия» еңбегі. Бұл кітапта ханафи мәзһабының көрнекті өкілдерінің өмірбаяндары мен ғылыми мұралары жүйелі түрде баяндалған. Садр аш-Шариға туралы бөлімде оның шыққан тегі, ұстаздары, шәкірттері және ғылыми қызметі туралы мәліметтер келтіріледі. Сонымен қатар автор ғалымның «Шарх әл-Уикая» және «әт-Танқих» сияқты еңбектерінің ханафи құқықтық дәстүріндегі маңызын атап көрсетеді.

Ғалымның шығармалары туралы деректер әртүрлі қолжазба каталогтарында да кездеседі. Мысалы, оның «Таъдил әл-улум» атты еңбегінің қолжазбалары Түркиядағы Сүлеймания

кітапханасының қорында және басқа да Шығыс қолжазба орталықтарында сақталған. Бұл қолжазбалар Садр аш-Шариғаның тек құқықтық ғылымдарда ғана емес, логика, кәләм және басқа да рационалдық ғылымдарда да терең білімге ие болғанын көрсетеді.

Садр аш-Шариғаның ғылыми мұрасы қазіргі исламтану және құқық тарихы саласындағы зерттеулерде де назар аударылған тақырыптардың бірі. Түрік, араб және батыс зерттеушілері оның еңбектерін ислам құқықтық теориясының дамуы тұрғысынан қарастырған.

Түрік ғылыми әдебиетінде Садр аш-Шариға туралы мәліметтер Түркия Дін істері басқармасы Ислам академиясында кеңінен берілген. Бұл энциклопедиялық мақалада ғалымның өмірі, ғылыми қызметі және негізгі еңбектері жүйелі түрде сипатталады. Сонымен қатар онда «әт-Танқих» еңбегінің усул әл-фикһ ғылымында ханафи және мутакаллимин әдістерін үйлестіру арқылы жаңа ғылыми тәсіл қалыптастырғаны атап көрсетіледі [3; 35/122-130].

Қазіргі зерттеушілер Садр аш-Шариғаның еңбектерін ислам құқықтық теориясының эволюциясы тұрғысынан талдайды. Әсіресе «әт-Танқих» пен «әт-Таузих» шығармаларының құқықтық әдіснаманы жүйелеудегі рөліне ерекше назар аударылады. Бұл еңбектерде автор бұрынғы ғалымдардың көзқарастарын салыстырып, құқықтық дәлелдер мен теориялық қағидаларды жүйелі түрде талдайды. Мұндай әдіс ислам құқықтық ойының дамуына елеулі ықпал еткен.

Айта кету керек, бүгінгі зерттеулерде Садр аш-Шариғаның еңбектері медреселік білім беру жүйесінде ұзақ уақыт негізгі оқулықтардың бірі болғаны атап көрсетіледі. Мысалы, «әт-Танқих» және «әт-Таузих» еңбектері Осман мемлекеті медреселерінде усул әл-фикһ пәнінің негізгі мәтіндерінің қатарында оқытылған. Кейін бұл еңбектерге көптеген түсіндірмелер мен хашиялар жазылған. Солардың ішіндегі ең танымалдарының бірі — Сағдуддин әт-Тафтазани жазған «әт-Тәлуих» түсіндірмесі [4; 8-50].

Садр аш-Шариға XIV ғасырдағы ислам ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі. Оның ғылыми қызметі моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңдегі Орта Азиядағы ғылыми орталардың қайта қалыптасуымен тығыз байланысты.

Ғалым шамамен XIII ғасырдың соңында дүниеге келген және алғашқы білімін отбасылық ғылыми ортада алған. Оның атасы Тәж аш-Шариға Махмуд ханафи фикһының маңызды еңбектерінің бірі саналатын «әл-Уикая» шығармасының авторы болған. Бұл еңбек кейін Садр аш-Шариға тарапынан түсіндіріліп, «Шарх әл-Уикая» атты кең түсіндірме ретінде белгілі болды. Сонымен бірге ғалым осы еңбектің қысқаша нұсқасын «ән-Нукая» атты шығармада жүйелеген.

Усул әл-фикһ саласында оның ең маңызды еңбектердің бірі — «әт-Танқих». Бұл кітапта ислам құқықтық теориясының негізгі мәселелері қысқа әрі жүйелі түрде баяндалған. Кейін автор осы еңбегіне «әт-Таузих» атты түсіндірме жазып, онда теориялық мәселелерді кеңінен талдаған. Бұл еңбектер кейінгі ғасырларда медреселерде кеңінен оқытылып, көптеген түсіндірмелердің жазылуына негіз болды.

Садр аш-Шариға туралы деректерді талдау барысында классикалық және қазіргі зерттеулердің зерттеу тәсілдерінде белгілі бір айырмашылықтар байқалады. Классикалық дереккөздерде ғалымның өмірбаяны мен еңбектерінің тізімі қысқаша сипатта беріліп, тарихи мәліметтерді сақтауға басымдық беріледі.

Ал қазіргі ғылыми зерттеулерде ғалымның еңбектері мазмұндық және әдіснамалық тұрғыдан тереңірек талданады. Мұнда мәтінтанулық зерттеу тәсілдері қолданылып, қолжазба нұсқалары салыстырылады және олардың тарихи таралуы қарастырылады.

Классикалық дереккөздер Садр аш-Шариғаның өмірі мен шығармалары туралы негізгі тарихи ақпаратты қамтамасыз етсе, қазіргі ғылыми зерттеулер оның еңбектерінің теориялық маңызын және ислам құқықтық ойының дамуына ықпалын жан-жақты түсіндіруге мүмкіндік береді. Сондықтан ғалым мұрасын кешенді түрде зерттеу үшін классикалық және заманауи әдебиеттерді бірге қарастыру маңызды.

Ғалымның өмірбаяны мен ғылыми тұлғасы

Ханафи құқықтық мектебінің көрнекті өкілдерінің бірі — Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби (Садр аш-Шариға ас-Сағир) XIV ғасырдағы Орта Азия ислам ғылымының ірі тұлғаларының қатарынан орын алады. Оның шыққан тегі Бұхара аймағымен тығыз байланысты болғандықтан, дереккөздерде «әл-Бухари» нисбасымен де аталады.

Садр аш-Шариғаның ғылыми қалыптасуына оның отбасылық ортасы айрықша ықпал етті. Ол ғылым мен дін ілімінде танылған ғұламалар әулетінде дүниеге келген. Әкесі Масғуд ибн Махмуд әл-

Махбуби де белгілі ғалымдардың бірі болған және ұлының алғашқы ұстазы ретінде танылған. Ал атасы Махмуд ибн Ахмад әл-Махбуби (Тәж аш-Шариға) ханафи фикһының көрнекті өкілдерінің бірі әрі «әл-Уикая» атты әйгілі еңбектің авторы ретінде белгілі. Бұл шығарма кейінгі кезеңдерде ханафи құқықтық мектебінің негізгі оқу кітаптарының біріне айналып, медреселерде кеңінен оқытылған.

Осындай ғылыми дәстүр қалыптасқан отбасында тәрбиеленген Ұбайдулла ибн Масғуд жас кезінен бастап фикһ, усул әл-фикһ, кәлам, логика және араб тіл білімін жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік алды. Ғалымның білім алу үдерісінде отбасылық ұстаздық дәстүр ерекше рөл атқарды. Әсіресе әкесі мен атасының ғылыми мұрасы оның құқықтық ойлау жүйесінің қалыптасуына және ғылыми бағыттарының айқындалуына елеулі ықпал етті.

XIV ғасырдағы Орта Азия (Мауарауннахр) интеллектуалды ортасы тек қана фикһ (ислам құқықтану ілімі) емес, сонымен қатар кәлам (теология) мен философияның синтезімен ерекшеленеді. Ұбайдулла ибн Масғуд (Садр аш-Шариға) тек заңгер емес, терең ойшыл ретінде танылды.

Садр аш-Шариға өмір сүрген кезеңде ислам әлемінде «Мутааххирин» (кейінгі буын) дәуірі жүріп жатты. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі фикһ пен кәләмнің грек логикасымен (мантық) және философиясымен бірігуі болды.

Орта ғасырларда Бұхара қаласы ислам ғылымының ірі орталықтарының бірі ретінде танылған. Дәл осы ғылыми ортада дүниеге келген Ұбайдулла ибн Масғуд алғашқы білімін Бұхара медреселерінде алды. Аталған оқу орындары сол кезеңде ханафи фикһының дамуына ерекше үлес қосқан ғылыми орталықтардың қатарында болды.

Кейбір тарихи деректерге сәйкес, ғалым өмірінің белгілі бір кезеңінде Кирман аймағына қоныс аударған. Бұл көшу сол дәуірдегі саяси және әлеуметтік жағдайлармен байланысты болуы мүмкін. Кирманда өмір сүрген уақытында Садр аш-Шариға ғылыми қызметін жалғастырып, шәкірт тәрбиелеумен және ғылыми еңбектер жазумен айналысқан.

Ғалымның негізгі қызметінің бірі медреселік білім беру жүйесінде дәріс беру болды. Оның дәрістеріне көптеген шәкірттер қатысып, ислам құқықтық ғылымының күрделі мәселелерін меңгерді. Ұбайдулла ибн Масғуд фикһ ғылымымен қатар логика, философия және кәлам салаларында да терең білім иесі ретінде танылды. Мұндай жан-жақты ғылыми дайындық оның еңбектерінің теориялық деңгейінің жоғары болуына ықпал етті.

Садр аш-Шариға ас-Сағир ислам құқықтық теориясы мен кәлам ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі еді. Ол Әбу Ханифа ән-Нуғман негізін қалаған ханафи құқықтық мектебінің ғылыми дәстүрін жалғастырып қана қоймай, оны теориялық тұрғыдан дамытуға да үлес қосты.

Ғалым сенім мәселелерінде Әбу Мансур әл-Матуриди негізін қалаған матуриди ақида мектебінің өкілі болды. Ханафи құқықтық әдіснамасы мен матуриди сенім мектебінің теориялық қағидалары оның ғылыми көзқарасының негізін құрады.

Садр аш-Шариғаның усул әл-фикһ саласындағы еңбектері ислам құқықтық теориясының жүйеленуіне айтарлықтай ықпал етті. Оның «әт-Танқиһ» және «әт-Таузиһ» еңбектері бірнеше ғасыр бойы медреселік білім беру жүйесінде усул әл-фикһ пәнінің негізгі оқу мәтіндерінің қатарында қолданылды. Бұл еңбектерде ғалым құқықтық дәлелдер, қияс, ижтиһад және шариғи үкімдердің негіздері сияқты күрделі теориялық мәселелерді жүйелі түрде талдаған.

Садр аш-Шариға философиялық терминдер мен логикалық әдістерді исламдық қағидаларды негіздеу үшін кеңінен қолданды. Ол Ханафи-Матуриди мектебінің өкілі ретінде ақыл (рацио) мен нақыл (уахи) арасындағы тепе-теңдікті философиялық деңгейде қорғай білді.

Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбубидің ғылыми қызметінің маңызды бағыттарының бірі — шәкірт тәрбиелеу. Оның дәрістеріне көптеген талапкерлер қатысып, кейін ислам ғылымының түрлі салаларында танымал ғалымдарға айналды.

Ғалымның шәкірттері арасында Мұхаммед ибн Мубаракшах әл-Мантиқи сияқты белгілі тұлғалар аталады. Бұл шәкірттер өз кезегінде ұстазының ғылыми дәстүрін жалғастырып, фикһ, логика және басқа да ғылым салаларында еңбектер жазды.

Садр аш-Шариғаның шәкірттері арқылы оның ғылыми мектебі кейінгі ғасырларда да өз ықпалын сақтап қалды. Медреселік білім беру жүйесінде оның еңбектері кеңінен оқытылып, ислам құқықтық теориясының дамуына әсер етті. Осылайша Садр аш-Шариға ас-Сағир тек жеке ғалым ретінде ғана емес, тұтас ғылыми дәстүрдің қалыптасуына ықпал еткен ұстаз әрі ойшыл ретінде ислам ғылымының тарихында ерекше орын алады [5; 1-35].

Негізгі еңбектер мен олардың сипаттамасы

Орта ғасырлардағы ислам ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі — Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби (Садр аш-Шариға ас-Сағир). Ол фикһ, усул әл-фикһ, кәлам, логика және тіл білімі сияқты бірнеше ғылым саласында еңбек жазған энциклопедист ғалымдардың қатарына жатады. Оның ғылыми мұрасы ислам құқықтық теориясының қалыптасуы мен дамуына айтарлықтай ықпал етті. Әсіресе усул әл-фикһ саласындағы еңбектері ханафи құқықтық мектебінің теориялық негіздерін жүйелеуде маңызды рөл атқарды.

Ұбайдулла ибн Масғудтың философиялық қыры, әсіресе «Әт-Таузих» еңбегінде және табиғи ғылымдар мен метафизикаға арналған «Тағдил әл-Улум» (Ғылымдарды түзету) атты шығармасында айқын көрінеді. Атап айтқанда:

а) гносеология (таным теориясы)

Садр аш-Шариға білім алудың жолдары ретінде сезім мүшелері мен хабардан бөлек, ақылдың (ғакл) рөлін жоғары қойды. Ол логикалық категорияларды құқық теориясына енгізе отырып, «абстрактілі ұғымдар» мен «нақты шындық» арасындағы байланысты талдады.

ә) құқық философиясы (мақасид)

Оның көзқарасы бойынша, шариғат үкімдері тек бұйрық емес, олардың астарында «хикмет» (даналық) пен қоғамдық пайда жатыр. Ол құқықтық нормаларды логикалық жүйеге келтіру арқылы «құқық философиясының» негізін нығайтты.

б) метафизика және табиғат философиясы

Ғалым сол кездегі астрономия мен физика мәселелеріне де атсалысты. Ол Фахруддин ар-Рази секілді ойшылдардың кейбір философиялық тұжырымдарына сын көзбен қарап, исламдық космологияны логикалық тұрғыдан негіздеуге тырысты.

«Әт-Танких» (усул әл-фикһ) — Садр аш-Шариға ас-Сағирдің усул әл-фикһ ғылымына арналған негізгі еңбектерінің бірі. Бұл шығарма ислам құқықтық теориясының басты қағидаларын жүйелі түрде баяндауға арналған ықшам әрі мазмұны терең ғылыми еңбек ретінде танылған.

Еңбектің негізгі мақсаты — усул әл-фикһ ғылымындағы негізгі ұғымдар мен қағидаларды қысқа әрі жүйелі түрде баяндау. Автор бұл еңбекте құқықтық дәлелдердің түрлері, шариғи үкімдердің жіктелуі, қияс, ижма, ижтиһад сияқты құқықтық әдіснаманың маңызды мәселелерін қарастырады.

Кітаптың құрылымы логикалық тұрғыдан жүйеленіп, усул ғылымының негізгі бөлімдерін қамтиды. Ғалым күрделі теориялық мәселелерді ықшам анықтамалар мен қағидалар арқылы түсіндіріп, оларды ғылыми тұрғыдан жүйелеуге ұмтылады. Осы ерекшелігінің арқасында «әт-Танких» кейінгі ғасырларда медреселерде усул әл-фикһ пәнін оқытуда негізгі оқу мәтіндерінің бірі ретінде кеңінен қолданылған.

Садр аш-Шариға бұл еңбегін жазу барысында өзіне дейінгі ірі ғалымдардың ғылыми мұрасына сүйенген. Атап айтқанда, Әли әл-Бәздауи, Фахр әд-Дин ар-Рази және Ибн әл-Хажиб еңбектері оның зерттеуінде маңызды орын алады. Әл-Бәздауидің усул әл-фикһ саласындағы еңбектері ханафи құқықтық мектебінің классикалық әдіснамасын көрсетсе, ар-Рази мен Ибн әл-Хажиб еңбектері логикалық және философиялық тәсілдерді қолдануымен ерекшеленеді. Садр аш-Шариға осы ғылыми дәстүрлерді үйлестіре отырып, ханафи құқықтық теориясын жаңа деңгейде жүйелеуге талпыныс жасаған.

Осы тұрғыдан алғанда «әт-Танких» еңбегін классикалық ханафи усул мектебі мен кейінгі логикалық-теориялық бағыттың синтезі ретінде бағалауға болады.

Ғалым бұл еңбегіне өзі арнайы түсіндірме жазып, оны «әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танких» деп атаған. Бұл шығармада автор «әт-Танкихтағы» қысқа тұжырымдарды кеңінен түсіндіріп, күрделі теориялық мәселелерді жан-жақты талдайды.

Кейін бұл еңбекке атақты ғалым Сағдуддин әт-Тафтазани «әт-Тәлуих» атты түсіндірме жазған. Тафтазанидің бұл еңбегі «әт-Таузихқа» арналған терең ғылыми талдау болып саналады және ислам медреселерінде ұзақ уақыт бойы усул әл-фикһ пәнінің негізгі оқу құралдарының бірі ретінде қолданылған.

«Шархул-Уикая» және «ән-Нуқая» Садр аш-Шариға ас-Сағирдің атасы Махмуд ибн Ахмад әл-Махбуби (Бурһануш-шария) жазған «әл-Уикая» атты әйгілі фикһ кітабына арналған түсіндірме. «Әл-Уикая» — ханафи мәзһабының практикалық фикһ мәселелерін қамтитын маңызды еңбектердің бірі. Бұл кітап ұзақ уақыт бойы медреселерде фикһ пәнін оқытуда негізгі оқу мәтіндерінің қатарында қолданылған.

Садр аш-Шариға «Шарх әл-Уиқая» еңбегінде атасының шығармасын түсіндіре отырып, ондағы құқықтық мәселелерді кеңінен талдайды. Ғалым фикһ мәселелерінің дәлелдерін, құқықтық қағидаларын және ханафи мазһабы ғалымдарының пікірлерін жүйелі түрде баяндап береді.

Сонымен қатар ол «ән-Нуқая» атты ықшам еңбекті жазып, «әл-Уиқаяда» қарастырылған негізгі құқықтық мәселелерді қысқаша түрде жинақтаған. Бұл кітап оқу процесінде қолдануға ыңғайлы ықшам нұсқа ретінде танылған.

Садр аш-Шариғаның бұл еңбектері ханафи фикһының жүйелі түрде түсіндірілуіне елеулі үлес қосты. Оның ғылыми тәсілі құқықтық мәселелерді тек мазһаб шеңберінде ғана емес, кең ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан қарастыруымен ерекшеленеді. Осы себепті «Шарх әл-Уиқая» еңбегі кейінгі кезеңде көптеген ғалымдардың назарын аударып, оған түрлі түсіндірмелер мен хашиялар жазылған [6; 45-52].

«Әт-Таузих» еңбегінің мазмұны және құрылымы

Ислам құқықтық теориясының тарихында ерекше орын алатын шығармалардың бірі — «әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих». Бұл еңбек XIV ғасырдағы көрнекті ғалым Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби (Садр аш-Шариға ас-Сағир) тарапынан жазылған және усул әл-фикһ ғылымындағы маңызды теориялық еңбектердің бірі ретінде танылған.

«Әт-Таузих» — автордың өзіне тиесілі «әт-Танқих фи усул әл-фикһ» атты еңбегіне жазылған кең түсіндірме. «Әт-Танқих» ықшам әрі жинақы мәтін ретінде жазылғандықтан, онда көптеген теориялық мәселелер қысқа түрде берілген. Осыған байланысты Садр аш-Шариға «әт-Таузих» еңбегінде сол тұжырымдарды кеңінен талдап, құқықтық теорияның күрделі мәселелерін жан-жақты түсіндіруге ұмтылған.

Кейін бұл еңбекке белгілі ғалым Сағдуддин әт-Тафтазани «әт-Тәлуих» атты түсіндірме жазып, оны усул әл-фикһ ғылымындағы беделді ғылыми шығармалардың біріне айналдырды. Нәтижесінде «әт-Танқих», «әт-Таузих» және «әт-Тәлуих» еңбектері ұзақ уақыт бойы ислам медреселерінде усул әл-фикһ пәнінің негізгі оқу мәтіндері ретінде қолданылып келген [7; 1-25].

«Әт-Таузих» — усул әл-фикһ ғылымының негізгі мәселелерін терең талдайтын теориялық еңбек. Кітапта ислам құқықтық жүйесінің әдіснамалық негіздері қарастырылып, құқықтық дәлелдердің түрлері, шариғи үкімдердің жіктелуі және ижтиһад мәселелері жан-жақты түсіндіріледі.

Еңбекте қарастырылатын негізгі тақырыптар қатарында:

- шариғи үкімдердің мәні мен түрлері;
- Құран мен сүннеттің құқықтық дәлел ретіндегі орны;
- ижма және қияс мәселелері;
- тілдік дәлелдер және мәтінді түсіндіру әдістері;
- құқықтық қағидалар мен олардың мақсаттары.

Автор әрбір мәселені ғылыми-логикалық жүйемен талдап, құқықтық теорияның негізгі ұғымдарын түсіндіреді. Бұл тұрғыда ол ханафи құқықтық мектебінің дәстүрлі әдіснамасын сақтай отырып, логика және философия ғылымдарының талдау тәсілдерін де қолданады.

Садр аш-Шариға өз зерттеуінде Әли әл-Бәздауи, Фахр әд-Дин ар-Рази және Ибн әл-Хажиб еңбектеріндегі теориялық мәселелерге талдау жасап, оларды ханафи құқықтық дәстүрімен үйлестіруге ұмтылады. Осы тұрғыдан алғанда «әт-Таузих» еңбегі классикалық ханафи усул мектебі мен кейінгі рационалдық-логикалық бағыттың ғылыми синтезі ретінде бағаланады.

«Әт-Таузих» еңбегінде усул әл-фикһ ғылымының негізгі теориялық мәселелері кеңінен қарастырылады. Ғалым құқықтық үкімдерді анықтауда қолданылатын дәлелдердің табиғатын және олардың өзара байланысын түсіндіруге ерекше көңіл бөледі.

Еңбекте ең алдымен шариғи дәлелдердің негізгі түрлері талданады. Олардың қатарында Құран, сүннет, ижма және қияс сияқты құқықтық дәлелдер қарастырылады. Автор әрбір дәлелдің құқықтық маңызын түсіндіріп, олардың қолданылу шарттарын жүйелі түрде талдайды.

Бұл еңбекте мәтінді түсіндіру мәселесіне де ерекше назар аударылған. Мұнда араб тілінің грамматикалық және риторикалық ерекшеліктері құқықтық үкімдерді дұрыс түсінуде маңызды рөл атқаратыны көрсетіледі.

Ғалым құқықтық мәселелерді талқылау барысында әртүрлі ғалымдардың пікірлерін салыстырып, олардың дәлелдерін талдайды. Мұндай салыстырмалы ғылыми әдіс ислам құқықтық теориясының дамуына елеулі ықпал еткен.

Осы тұрғыдан алғанда «әт-Таузих» тек түсіндірме еңбек ғана емес, усул әл-фиqh ғылымындағы ғылыми пікірталастарды қамтитын терең теориялық зерттеу.

Еңбектің кіріспе бөлімінде автор кітапты жазудағы негізгі мақсатын түсіндіреді. Ол «әт-Танқиһ» еңбегінің ықшам әрі күрделі мәтін екенін атап өтіп, оның кейбір тұстары қосымша түсіндіруді қажет ететінін көрсетеді.

Сондықтан «әт-Таузих» еңбегі «әт-Танқиһтағы» күрделі және түсініксіз мәселелерді кеңінен түсіндіру мақсатында жазылған. Автор бұл еңбекте ғылыми дәлдік пен жүйелілік қағидаларын ұстануға ерекше мән береді.

Кітаптың негізгі бөлімінде усул әл-фиqh ғылымындағы маңызды теориялық мәселелер жан-жақты талданады. Автор әрбір тақырыпты қарастыру барысында бірнеше кезеңнен тұратын ғылыми әдісті қолданады:

- 1) қарастырылатын мәселенің анықтамасын беру;
- 2) бұрынғы ғалымдардың пікірлерін келтіру;
- 3) олардың дәлелдерін талдау;
- 4) автордың қорытынды пікірін білдіру.

Бұл әдіс ғылыми пікірталасты жүйелі түрде жүргізуге мүмкіндік береді. Негізінде автор күрделі теориялық ұғымдарды түсіндіру үшін логикалық талдау тәсілдерін қолданған.

Еңбектің соңғы бөлімдерінде автор құқықтық теорияның кейбір маңызды қағидаларын қорытындылап, құқықтық үкімдерді анықтау әдістері мен дәлелдерді қолдану тәртібін түсіндіреді. Сондай-ақ құқықтық пікірталастардың ғылыми негіздері қарастырылады.

Ғалым усул әл-фиqh ғылымының шарифат үкімдерін дұрыс түсінудегі маңызын ерекше атап көрсетіп, құқықтық мәселелерді шешуде жүйелі ғылыми әдіс қолданудың қажеттілігін негіздейді [8; 10-45].

«Әт-Таузих» еңбегінің ғылыми құндылығы оның теориялық тереңдігі мен әдіснамалық жүйелілігінде көрінеді. Садр аш-Шариға өзіне дейінгі ғалымдардың еңбектерін тек қайталап ғана қоймай, оларды сыни тұрғыдан талдап, жаңа ғылыми түсіндірулер ұсынады.

Ғалымның маңызды әдіснамалық ерекшеліктерінің бірі — құқықтық теорияны логикалық талдау тәсілі арқылы жүйелеуі. Бұл тәсіл ислам құқықтық ғылымында рационалдық ғылыми әдістердің дамуына ықпал етті.

Сондай-ақ автор әртүрлі құқықтық мектептердің пікірлерін салыстырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды талдайды. Мұндай салыстырмалы талдау ислам құқықтық ғылымындағы ғылыми пікірталастардың дамуына әсер етті [9; 5-60].

Еңбектің ислам құқығы іліміндегі рөлі

«Әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқиһ» усул әл-фиqh (ислам құқығы әдіснамасы) ғылымында күрделі мәселелерді түсіндіру, құқықтық теорияның негізгі қағидаларын жүйелеу мақсатында жазылған. Ғылыми мазмұны мен әдіснамалық ерекшеліктері арқылы еңбек ислам құқықтық ғылымының дамуына айтарлықтай ықпал етіп, ханафи мәзһабының оқу дәстүрінде маңызды орын алған.

«Әт-Таузих» ханафи құқықтық мектебінде усул әл-фиqh саласындағы негізгі еңбектердің бірі ретінде кеңінен пайдаланылған. Еңбек құқықтық теорияның негізгі ұғымдарын түсіндіруде маңызды құрал болған. Ханафи ғалымдары құқықтық мәселелерді талқылау барысында бұл еңбектің әдіснамалық қағидаларына жиі сүйенген. Автор құқықтық дәлелдердің түрлері, шариғи үкімдердің негіздері, мәтіндерді түсіндіру әдістері және ижтиһад мәселелерін жан-жақты қарастырған.

Садр аш-Шариға өз зерттеуінде ханафи құқықтық мектептің классикалық дәстүрін сақтап, логикалық және теориялық талдау әдістерін қолданған. Бұл тәсіл құқықтық теорияның ғылыми деңгейін көтеріп, ислам құқықтық ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан. Осы себептен еңбек ханафи мәзһабының усул ғылымындағы негізгі оқу құралдарының бірі болып саналады.

Орта ғасырларда ислам әлеміндегі медреселерде құқықтық ғылымдарды оқыту белгілі бір жүйеге сүйенген. Усул әл-фиqh пәнінде негізгі мәтіндер мен олардың түсіндірмелері негізгі құрал ретінде қолданылған. Солардың қатарында «әт-Танқиһ» және оның түсіндірмесі «әт-Таузих» маңызды оқу материалдары ретінде оқытылған.

Бұл еңбек Орта Азия, Осман мемлекеті және Үндістан аймақтарындағы медреселерде кеңінен қолданылған. Студенттер алдымен «әт-Танқиһ» мәтінін меңгеріп, кейін «әт-Таузих» арқылы оның мазмұнын терең түсінген. Кейін Сағдуддин әт-Тафтазани «әт-Тәлуих» атты түсіндірме жазып, оны да

медреселік оқу бағдарламасына енгізді. Осы үш еңбек («эт-Танқих», «эт-Таузих», «эт-Тәлуих») бірге оқытылып, усул әл-фиқһ ғылымын меңгерудің негізгі кезеңдерін құраған.

Классикалық ислам ғалымдары Садр аш-Шариғаның еңбектерін жоғары бағалаған. Олар «эт-Таузих» еңбегін усул әл-фиқһ ғылымындағы маңызды теориялық зерттеу ретінде қарастырған. Ғалымның құқықтық мәселелерді талдау әдісі мен ғылыми жүйелілігі көптеген кейінгі зерттеушілерге үлгі болған. Кейбір классикалық авторлар еңбекті ханафи құқықтық мектебінің ғылыми дәстүрін жаңа деңгейде жүйелеген еңбек ретінде сипаттаған. Әсіресе логикалық талдау әдісінің қолданылуы ислам құқықтық теориясының дамуына маңызды ықпал еткен.

Қазіргі заманауи зерттеушілер де Садр аш-Шариғаның ғылыми мұрасына үлкен қызығушылық танытады. Олар оның еңбектерін ислам құқықтық теориясының дамуын зерттеуде негізгі дереккөз ретінде қарастырады. Заманауи зерттеулерде «эт-Таузих» тек фиқһ ғылымы тұрғысынан ғана емес, ислам философиясы, логика және интеллектуалдық тарих контекстінде де талдануда. Бұл оның ғылыми мұрасының жан-жақты әрі терең екенін көрсетеді [10; 150-175].

«Эт-Таузих» фиқһ әдістемесі ғана емес, ол интеллектуалды полемиканың үлгісі ретінде танылды. Мұнда ғалым диалектикалық әдісті қолданады. Ол қарсы тараптың (көбіне Шафиғи мектебінің немесе муғтазилиттердің) аргументін келтіріп, оны логикалық талдау арқылы теріске шығарады. Мәтіндерді түсіндіруде сөздердің семантикасын, метафора мен шындық (хақиқат пен мажаз) арасындағы философиялық шекараларды зерттейді.

Ғалымның ғылыми мұрасы және ықпалы

Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби (Садр аш-Шариға ас-Сағир) ислам құқықтық ғылымының тарихында ерекше орын алатын көрнекті ғалымдардың бірі болып саналады. Оның ғылыми мұрасы фиқһ, усул әл-фиқһ, логика, тіл білімі және кәлам салаларын қамтиды. Ғалым еңбектері ислам құқықтық теориясының дамуына елеулі ықпал етіп, кейінгі ғасырларда медреселік білім беру жүйесінде кеңінен қолданылған.

Садр аш-Шариғаның шығармалары ханафи құқықтық мектебінің теориялық негіздерін жүйелеуге және құқықтық дәлелдерді талдауға бағытталған. Оның еңбектеріндегі логикалық құрылым мен аналитикалық тәсілдер ислам құқықтық ойының теориялық дамуына маңызды үлес қосқан.

Ғалымның ғылыми қызметінің маңызды бағыты — шәкірт тәрбиелеу болды. Бұхара аймағында дәріс оқып, көптеген шәкірттердің ғылыми қалыптасуына ықпал еткен. Шәкірттерінің арасында Мұхаммед ибн Мубаракшах әл-Мантиқи сияқты танымал ғалымдар бар. Олар ұстазының ғылыми әдісін жалғастырып, фиқһ және усул әл-фиқһ саласында жаңа еңбектер жазды.

Садр аш-Шариғаның шығармалары көптеген кейінгі ғалымдардың зерттеулеріне негіз болды. Оған түсіндірмелер мен ескертпелер жазылып, құқықтық теорияның дамуына ықпал етті. Мысалы, Сағдуддин әт-Тафтазани «эт-Тәлуих» атты түсіндірмесін жазып, оны медреселерде оқытуға енгізген. Бұл ғылыми дәстүрдің жалғасуын қамтамасыз етті.

Садр аш-Шариға ас-Сағир ханафи құқықтық мектебінің усул әл-фиқһ ғылымын дамытуға елеулі үлес қосқан. Оның «эт-Танқих фи усул әл-фиқһ» және «эт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих» еңбектері ханафи құқықтық теориясының негізгі мәтіндеріне жатады.

Осы еңбектерде ғалым құқықтық дәлелдердің табиғатын, шариғи үкімдердің негіздерін, мәтіндерді түсіндіру әдістерін жүйелі түрде талдаған. Сондай-ақ, ол бұрынғы ғалымдардың еңбектерін салыстыра отырып, құқықтық теорияны логикалық және аналитикалық тұрғыдан дамытқан. Ғалымның әдісі ханафи дәстүрін сақтай отырып, рационалдық талдау тәсілдерін енгізуімен ерекшеленеді. Нәтижесінде, ханафи усул ғылымының теориялық негіздері тереңдетілді [11; 78-105].

Бүгінгі күні «эт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих» ислам құқықтық ғылымының тарихын зерттеуде маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Бұл еңбек усул әл-фиқһ ғылымының дамуын және ханафи құқықтық мектебінің теориялық ерекшеліктерін түсінуде құнды материал.

Қазіргі зерттеушілер Садр аш-Шариғаның шығармаларын ислам құқықтық ойының эволюциясын зерттеу үшін пайдаланады. Ғалымның мұрасы тек фиқһ тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ислам философиясы, логика және интеллектуалдық тарих салаларында да зерттелуде. Еңбектері қайта басылып, ғылыми зерттеулер мен диссертациялық жұмыстарда кеңінен қолданылады [12; 12-30].

Нәтижелері

Зерттеу барысында Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби, яғни Садр аш-Шариға ас-Сағир, XIV ғасырдағы ханафи-матуриди ғылыми дәстүрінің көрнекті өкілі екені анықталды. Оның ғылыми тұлғасы Бұхарадағы интеллектуалдық ортада қалыптасып, фикһ, усул әл-фикһ, кәлам, логика және тіл білімі сияқты бірнеше ғылым саласын қамтыған.

Зерттеу нәтижесінде ғалымның негізгі еңбектері қатарында «әт-Танқих», «әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих», «Шарх әл-Уикая», «ән-Нуқая» және «Таъдил әл-улум» шығармалары ерекше орын алатыны айқындалды. Әсіресе «әт-Танқих» пен «әт-Таузих» усул әл-фикһ ғылымының теориялық мәселелерін жүйелеуге арналған маңызды еңбектер ретінде танылды.

«Әт-Таузих» еңбегі автордың «әт-Танқих» атты ықшам мәтініне жазылған кең түсіндірме екені анықталды. Бұл шығармада шариғи дәлелдер, Құран мен сүннеттің құқықтық орны, ижма, қияс, ижтиһад, шариғи үкімдер және мәтінді түсіндіру әдістері жан-жақты қарастырылған. Автор күрделі құқықтық-теориялық мәселелерді логикалық талдау арқылы түсіндіріп, ханафи құқықтық әдіснамасын жүйелі түрде баяндаған.

Зерттеу нәтижелері «әт-Таузих» еңбегінің тек түсіндірме сипатындағы еңбек емес, ислам құқықтық теориясындағы күрделі мәселелерді талдаған дербес ғылыми шығарма екенін көрсетті. Садр аш-Шариға бұл еңбекте бұрынғы ғалымдардың көзқарастарын салыстырып, олардың дәлелдерін талдап, өз тұжырымдарын жүйелі түрде ұсынған.

Сонымен қатар «әт-Таузих» еңбегінің діни білім беру жүйесінде ұзақ уақыт бойы негізгі оқу мәтіндерінің бірі ретінде қолданылғаны анықталды. Бұл еңбек Орта Азия, Осман мемлекеті және Үндістан аймақтарындағы ханафи медреселерінде усул әл-фикһ пәнін оқытуда маңызды орын алған. Кейін Сағдуддин әт-Тафтазани тарапынан жазылған «әт-Тәлуих» түсіндірмесі бұл еңбектің ғылыми беделін одан әрі арттырған.

Жалпы зерттеу нәтижелері Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбубидің ислам құқықтық ғылымының дамуына, әсіресе ханафи усул әл-фикһ дәстүрінің теориялық тұрғыдан жүйеленуіне елеулі үлес қосқанын көрсетті.

Талқылау

Алынған нәтижелер Садр аш-Шариға ас-Сағирдің ғылыми мұрасын тек ханафи фикһы шеңберінде ғана емес, ислам интеллектуалдық тарихы аясында да қарастыру қажеттігін көрсетеді. Оның еңбектерінде фикһ, усул әл-фикһ, кәлам және логика ғылымдарының өзара байланысы айқын байқалады. Бұл ерекшелік ғалымның ортағасырлық ислам ғылымындағы энциклопедист тұлға болғанын дәлелдейді.

«Әт-Таузих» еңбегінің басты ерекшелігі — құқықтық мәселелерді тек мазһабтық пікірлер деңгейінде баяндаумен шектелмей, оларды теориялық және логикалық тұрғыдан негіздеуде. Автор құқықтық дәлелдердің мәнін, мәтіндерді түсіндіру әдістерін және ижтиһад қағидаларын талдай отырып, ханафи құқықтық мектебінің әдіснамалық негіздерін тереңдеткен. Бұл ислам құқықтық ойының рационалдық сипатта дамуына ықпал еткен маңызды қадам болды.

Зерттеу барысында «әт-Таузих» еңбегінің ханафи дәстүрі мен кейінгі логикалық-теориялық бағытты ұштастырғаны байқалды. Садр аш-Шариға Әли әл-Бәздауи, Фахр әд-Дин ар-Рази және Ибн әл-Хажиб сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі әдістерді салыстыра отырып, ханафи усул ғылымын жаңа ғылыми деңгейде жүйелеуге ұмтылған. Сондықтан бұл еңбек классикалық құқықтық дәстүр мен рационалдық талдаудың тоғысқан нүктесі ретінде бағалануы мүмкін.

«Әт-Таузихтің» медреселерде кеңінен оқытылуы оның ғылыми және педагогикалық маңызын көрсетеді. Бұл еңбек студенттерге усул әл-фикһ ғылымының күрделі мәселелерін түсіндіруде негізгі құрал ретінде қолданылған. Ал «әт-Танқих», «әт-Таузих» және «әт-Тәлуих» еңбектерінің бірге оқытылуы ислам құқықтық білім беру жүйесінде белгілі бір ғылыми сабақтастықтың қалыптасқанын дәлелдейді.

Сонымен бірге Садр аш-Шариғаның еңбектері кейінгі ғалымдар үшін ғылыми пікірталас алаңына айналды. Оған жазылған түсіндірмелер мен хашиялар бұл шығармалардың ислам құқықтық теориясындағы ықпалы ұзақ уақыт сақталғанын көрсетеді. Бұл жағдай «әт-Таузих» еңбегінің тек өз дәуірінде ғана емес, кейінгі ғасырларда да ғылыми маңызға ие болғанын дәлелдейді.

Осы тұрғыдан алғанда, Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбубидің «әт-Таузих фи халли ғавамид әт-Танқих» еңбегі ислам құқықтық ғылымында теориялық жүйелеу, құқықтық дәлелдерді талдау және діни білім беру дәстүрін қалыптастыру тұрғысынан маңызды рөл атқарған. Еңбек ханафи усул әл-

фиқһының дамуына ғана емес, жалпы ислам құқықтық ойының тереңдеуіне де ықпал еткен құнды ғылыми мұра.

Қорытынды

Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби (Садр аш-Шариға ас-Сағир) XIV ғасырдағы ханафи құқықтық мектебінің көрнекті ғалымдарының бірі ретінде ислам құқықтық ғылымының дамуына айрықша үлес қосқан тұлға. Оның ғылыми мұрасы фиқһ, усул әл-фиқһ, логика, тіл білімі және кәлам салаларын қамтып, ислам құқықтық теориясының теориялық және практикалық негіздерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Ғалымның шығармалары, оның ішінде «әт-Танких фи усул әл-фиқһ», «әт-Таузиһ фи халли ғавамид әт-Танких», «Шарх әл-Уикая» және «ән-Нукая», ханафи құқықтық мектебінің теориялық мәселелерін жүйелі және логикалық тұрғыдан түсіндіруімен ерекшеленеді. Әсіресе «әт-Таузиһ» еңбегі қысқа әрі ықшам «әт-Танких» мәтінін жан-жақты түсіндіру арқылы усул әл-фиқһ ғылымында маңызды теориялық зерттеу ретінде бағаланды. Бұл еңбек құқықтық дәлелдер, шариғи үкімдерді анықтау әдістері, мәтіндік талдау және құқықтық қағидаларды жүйелеу мәселелерін терең және аналитикалық тұрғыдан қарастырады.

Ғалымның ғылыми әдісі логикалық және салыстырмалы талдауға негізделген, бұл ханафи құқықтық мектебінің дәстүрлі қағидаларын сақтай отырып, құқықтық теорияны рационалдық және ғылыми тұрғыдан тереңдетуге мүмкіндік береді. Атап айтсақ, Садр аш-Шариға шәкірт тәрбиелеу арқылы өзінің ғылыми дәстүрін жалғастырып, ислам құқықтық ойының дамуына ықпал етті. Шәкірттері мен кейінгі ғалымдар оның еңбектерін медреселерде оқытып, түсіндірмелер мен хашиялар жазу арқылы ғылыми мұрасының таралуын қамтамасыз етті.

Бүгінгі күні «әт-Таузиһ фи халли ғавамид әт-Танких» және басқа да еңбектері ислам құқықтық теориясының тарихи дамуын зерттеуде, ханафи усул ғылымының әдіснамалық негіздерін түсінуде және медреселік білім беру жүйесінде негізгі дереккөз ретінде қолданылады. Садр аш-Шариға ас-Сағирдің шығармалары ислам құқықтық ойының логикалық және аналитикалық дамуына елеулі ықпал етіп, оның интеллектуалдық мұрасы қазіргі зерттеулер мен академиялық талдауларда да өзектілігін сақтап отыр.

Ұбайдулла ибн Масғудтың философиялық ұстанымын «Рационалды матуридизм» деп атауға болады. Ол философияны дінге қарсы қоймай, оны діни қағидаларды тереңірек түсіну мен жүйелеудің құралы (инструменті) ретінде шебер қолдана білді. Оның «Тағдил әл-Улум» еңбегі логика, кәлам және грек философиясының мәселелерін терең талқылайтын сирек туындылардың бірі болды.

Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби ислам құқықтық ғылымында теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды рөл атқарған, шәкірт тәрбиелеу мен логикалық талдау арқылы ханафи құқықтық мектептің дамуына айрықша үлес қосқан ғалым ретінде тарихта мәңгі есте қалатыны айқын.

Әдебиеттер тізімі

1. Зирикли Х. Әл-Ағлам: Камус тараджим ли ашхар ар-риджал ва ан-ниса мин аль-араб ва аль-муста‘рабин ва аль-мустаһриккин / Х. Зирикли. — Бейрут: Дар әл-Илм лиль-Малайин, 2002. — Т. 4. — Б. 197.
2. Хажі Халифа (Кятиб Челеби). Кашф әз-зунун ‘ан асами әл-кутуб ва әл-фунун. / Хажі Халифа (Кятиб Челеби). — Бейрут: Дар әл-Кутуб әл-Илмия, 1992. — Т. 1. — Б. 498.
3. Türkiye Diyanet Vakfı. İslâm Ansiklopedisi (DİA) / Türkiye Diyanet Vakfı. — İstanbul: TDV Yayınları, 2008. — С. 35. — S. 122–130.
4. Мұхаммед Низар Тамим. Түсіндірмелі зерттеулер: «Әт-Таузиһ» және оның түсіндірмелері / Мұхаммед Низар Тамим. — Дамаск: Дар әл-Фикр. — Б. 8–50.
5. Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби. Шарх әл-Уикая / Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби. — Стамбул: Сүлеймания кітапханасының қолжазбалар қоры. — Фолио 1–35.
6. Лакнауи А. Фәуәид әл-бахийя фи тараджим әл-ханафия / А. Лакнауи. — Бейрут: Дар әл-Кутуб әл-Илмия, 1998. — Б. 45–52.
7. Сағдуддин әт-Тафтазани. Әт-Талуих ‘ала әт-Таузиһ / Сағдуддин әт-Тафтазани. — Бейрут: Дар әл-Кутуб әл-Илмия, 2001. — Б. 1–25.
8. Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби. Әт-Танких фи усул әл-фиқһ / Ұбайдулла ибн Масғуд әл-Махбуби. — Каир: Дар ас-Салам, 1997. — Б. 10–45.

- 9 Ўбайдулла ибн Масғуд эл-Махбуби. Эт-Таузиҳ фи халли гавамид эт-Танқиҳ / Ўбайдулла ибн Масғуд эл-Махбуби. — Бейрут: Дар эл-Кутуб эл-Илмия, 2005. — Б. 5–60.
- 10 Hallaq W. A History of Islamic Legal Theories / W. Hallaq. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — P. 150–175.
- 11 Kamali M. Principles of Islamic Jurisprudence / M. Kamali. — Cambridge: Islamic Texts Society, 2003. — P. 78–105.
- 12 Эл-Хасанат М.А. Фикҳ тарихида Садруш-шария / М.А. Эл-Хасанат. — Бейрут: Дар эл-Кутуб эл-Илмия, 1998. — Б. 12–30.

Х.Т. Аманкулов, Н.Е. Кайрбеков, Н.Т. Утпинов

Научное наследие Убайдулла ибн Мас’уда и значение труда «ат-Таудиҳ фи халли гавамид ат-Танқиҳ» в исламской правовой теории

В данной статье исследуется философско-правовое наследие Садра аш-Шари’а ас-Сагира — Убайдуллы ибн Мас’уда аль-Махбуби аль-Бухари, одного из выдающихся представителей мусульманской мысли Центральной Азии XIV века и авторитетного учёного ханафитской правовой школы. Основная цель исследования — определить вклад учёного в развитие философии исламского права и науки усуль аль-фикх, особенно проанализировать содержание рационально-логических методов, применённых в его труде «Ат-Таузиҳ фи халли гавамид ат-Танқиҳ». В статье научное мировоззрение Садра аш-Шари’а рассматривается на основе взаимосвязи исламской правовой мысли, калама и рациональной философии. В ходе исследования представлены сведения об историко-культурной среде, в которой жил учёный, его научной школе, учителях и учениках, а также проанализированы вопросы логики, калама, теории познания и правовой методологии в его трудах. Особое внимание уделено тому, что в произведениях «Ат-Танқиҳ» и «Ат-Таузиҳ» широко используются элементы логики, методы доказательства, систематизация понятий и методы рационального анализа. Учёный, опираясь на систему логического мышления при объяснении правовых вопросов, стремился философски обосновать структуру правовых доказательств. Кроме того, в статье рассматривается связь Садра аш-Шари’а с наукой аль-фикх. Показано, что в его трудах нашли отражение такие исламские теолого-философские вопросы, как соотношение разума и откровения, познавательные основы шариатских предписаний, свобода и ответственность человеческих действий. Учёный придавал особое значение гармонии разума и предания при толковании шариатских текстов, способствуя развитию рационализма в теории исламского права. Это ясно демонстрирует преемственность философии права и традиции исламского рационального мышления в его научном наследии. В результате исследования установлено, что труд «Ат-Таузиҳ» является одним из важнейших теоретических и философских произведений в науке усуль аль-фикх. Данный труд оценивается как значимое научное наследие, оказавшее существенное влияние на развитие культуры логического анализа в исламской правовой мысли, совершенствование методов интерпретации правовых текстов, а также на внедрение каламических и рационалистических методов в теорию права.

Ключевые слова: философия исламского права, ханафитский мазхаб, усуль аль-фикх, Садра аш-Шариа, ат-Танқиҳ, ат-Таузиҳ, исламская правовая теория, медресе, ханафитская правовая школа.

Kh.T. Amankulov, N.E. Kairbekov, N.T. Utpinov

The Scholarly Legacy of Ubayd Allah ibn Mas’ud and the Significance of “al-Tawdih fi Halli Ghawamid al-Tanqih” in Islamic Legal Theory

This article examines the philosophical and legal legacy of Sadr al-Shari’a al-Saghir – Ubaydullah ibn Mas’ud al-Mahbubi al-Bukhari, one of the prominent representatives of fourteenth-century Central Asian Muslim thought and an authoritative scholar of the Hanafi school of law. The main objective of the study is to identify the scholar’s contribution to the development of Islamic legal philosophy and the science of *usul al-fiqh*, with particular attention to the analysis of the rational and logical methods employed in his work *At-Tawdih fi Halli Ghawamid at-Tanqih*. The article considers Sadr al-Shari’a’s scholarly worldview through the interrelationship of Islamic legal thought, *kalam* theology, and rational philosophy. The study provides information about the historical and cultural environment in which the scholar lived, his scholarly school, teachers, and students, and analyzes issues of logic, *kalam*, epistemology, and legal methodology found in his works. Particular attention is given to the extensive use of logical elements, methods of argumentation, systematization of concepts, and rational analytical approaches in *At-Tanqih* and *At-Tawdih*. In explaining legal issues, the scholar relied on a system of logical reasoning and sought to provide a philosophical foundation for the structure of legal proofs. In addition, the article examines Sadr al-Shari’a’s connection with the science of *kalam*. It demonstrates that his works address such Islamic theological and philosophical issues as the relationship between reason and revelation, the epistemological foundations of Sharia rulings, and the free-

dom and responsibility of human actions. The scholar placed particular emphasis on the harmony between reason and transmitted sources in the interpretation of Sharia texts, thereby contributing to the development of rationalism in Islamic legal theory. This clearly reflects the continuity between legal philosophy and the tradition of Islamic rational thought in his scholarly heritage. The study concludes that *At-Tawdih* is one of the most important theoretical and philosophical works in the science of *usul al-fiqh*. The work is regarded as a significant scholarly legacy that had a substantial impact on the development of logical analysis within Islamic legal thought, the refinement of methods for interpreting legal texts, and the incorporation of *kalam* and rationalist approaches into legal theory.

Keywords: Islamic legal philosophy, Hanafi school, *usul al-fiqh*, *Sadr al-Shari'a*, *al-Tanqih*, *al-Tawdih*, Islamic legal theory, madrasa education, Hanafi jurisprudence.

References

- 1 Zirikli, H. (2002). *Al-Aglam: Kamus taradzhim li ashkhar ar-ridzhal va an-nisa min al-arab va al-mustarabin va al-mustashrikin* [The Eminent: A Biographical Dictionary of the Most Famous Men and Women among the Arabs, the Arabized, and the Orientalists]. Vol. 4. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malain [in Arabic].
- 2 Halifa, Haji (Katib Chelebi). (1992). *Kashf az-zunun an asami al-kutub va al-funun* [The Discovery of Doubts concerning the Names of Books and Sciences]. Vol. 1. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiia [in Arabic].
- 3 Türkiye Diyanet Vakfı. (2008). *Islam Ansiklopedisi (DIA)* [Encyclopedia of Islam]. Vol. 35. Istanbul: TDV Yayinlari [in Turkish].
- 4 Tamim, Muhammed Nizar. (n.d.). *Tusindirmeli zertteuler: «At-Tauzikh» zhane onyn tusindirmeleri* [Explanatory research: «Al-Tawdih» and its commentaries]. Damask: Dar al-Fikr [in Arabic].
- 5 Ubaidulla, ibn Masgud al-Mahbubi. (n.d.). *Sharkh al-Uikaia* [Commentary on Al-Wiqayah]. Istanbul: Suleimaniia kitaphanasynyn kolzhazbalar kory [in Arabic].
- 6 Laknau, A. (1998). *Fauaid al-bakhiiia fi taradzhim al-khanafiia* [The Radiant Benefits regarding the Biographies of the Hanafis]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiia [in Arabic].
- 7 Sagduddin, at-Taftazani. (2001). *At-Taluiikh ala at-Tauzikh* [The Elucidation upon Al-Tawdih]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiia [in Arabic].
- 8 Ubaidulla, ibn Masgud al-Mahbubi. (1997). *At-Tankiikh fi usul al-fikh* [The Revision of the Principles of Jurisprudence]. Kair: Dar as-Salam [in Arabic].
- 9 Ubaidulla, ibn Masgud al-Mahbubi. (2005). *At-Tauzikh fi khalli gavamid at-Tankiikh* [The Clarification in solving the obscurities of Al-Tanqih]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiia [in Arabic].
- 10 Hallaq, W (1997). *A History of Islamic Legal Theories*. Cambridge University Press.
- 11 Kamali, M. (2003). *Principles of Islamic Jurisprudence*. Islamic Texts Society.
- 12 Al-Hasanat, M.A. (1998). *Fikh tarikhynda Sadrush-shariia* [Sadr al-Sharia in the history of Fiqh]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiia [in Arabic].

Авторлар туралы мәліметтер

Аманкулов Хасан — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-8843-0917>

Кайрбеков Нурлан — PhD, қауымдастырылғын профессор, дінтану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-5828-5777>

Утпинов Наурызбай — PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-6122-6192>

Information about the authors

Amankulov Khassan — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-8843-0917>

Kairbekov Nurlan — PhD, Associate Professor, Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-5828-5777>

Utpinov Nauryzbay — PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-6122-6192>

О.Т. Аринова^{1*}

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: arinova.kargu@gmail.com)

Цифрлық коммуникациялар виртуалды қауымдастықтарда тұлғаны қалыптастырудың социомәдени факторы ретінде

Қазіргі қоғамның қарқынды цифрлануы жағдайында виртуалды қауымдастықтардың тұлғаның ықпалына арналған ғылыми мақала ерекше маңызға ие, өйткені виртуалды кеңістік адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналуға. Автордың пікірінше, бұл феноменді философиялық тұрғыдан талдау онлайн-коммуникациялардың әсерінен пайда болатын сәйкестіктің, құндылықтық бағдарлардың және әлеуметтік өзара әрекеттесу формаларының трансформациясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қазақстандық қоғам үшін бұл мәселе айрықша өзекті, себебі жаһандану үдерістері мен цифрлық технологияларды белсенді енгізу дәстүрлі мәдени, этикалық және ұжымшылдық ұстанымдардың сақталуымен қатар жүріп отыр. Мақалада виртуалды қауымдастықтар қазіргі елдерде (соның ішінде Қазақстанда да) тек коммуникация мен өзін-өзі білдіру құралы ғана емес, сонымен бірге жаңа әлеуметтік нормалардың, мінез-құлық үлгілерінің және дүниетанымдық бағдарлардың қалыптасу кеңістігі ретінде көрінетіні туралы қорытынды жасалады, бұл өз кезегінде теориялық тұрғыдан пайымдауды талап етеді. Аталған тақырыпты ғылыми зерттеу тұлғаның нақты және виртуалды тәжірибесі арасындағы қайшылықтарды анықтауға, сондай-ақ цифрлық әлеуметтенуге байланысты тәуекелдер мен мүмкіндіктерді талдауға ықпал етеді. Виртуалды қауымдастықтардың тұлғаға ықпалын философиялық талдау тұрғысынан қарастыру теориялық білім көкжиегін кеңейтіп қана қоймай, Қазақстан қоғамының дамуы контекстіндегі өзекті әлеуметтік үдерістерді түсінудің негізін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, тұлға, сәйкестік, социомәдени факторлар, әлеуметтік желілер, коммуникация, виртуалды қауымдастықтар, әлеуметтік институттар.

Kipicne

Интернеттің қоғамға ықпал ететін негізгі қырларының бірі — әлеуметтік институттардың трансформациясы. Алайда кейбір зерттеушілер атап өткендей, желіні жаппай меңгеру нәтижесінде коммуникацияның жаңа тәжірибелері қалыптасты; олардың көпшілігі өзара әрекеттесудің институционалданған формаларының шегінен тыс жатыр.

Әлеуметтік желілер, форумдар, блогтар және т.б. пікір алмасу, өзін-өзі ұйымдастыру, тіпті саяси мобилизация үшін алаңға айналды. Аталған коммуникация түрлері көбіне дәстүрлі бақылау тетіктерінен тыс қалып, әлеуметтік кеңістіктің жаңа онтологиясын — виртуалды әлеуметтік болмысты (виртуалды әлеуметтілікті) тудырады. Ол географиялық және уақыттық шектеулердің болмауымен сипатталады, бұл өз кезегінде тұлғааралық өзара әрекеттесудің сипатын түбегейлі өзгертеді.

Бүгін әртүрлі әлеуметтік желілер (Facebook, Instagram, Twitter және т.б.) көптеген адамдардың күнделікті өмірінде маңызды рөл атқарады және кез келген жаңа бұқаралық құбылыс сияқты, әлеуметтік желілер де белгілі бір социомәдени тәуекелдер мен қауіп-қатерлерді өзімен бірге алып келеді.

Осыған байланысты виртуалды қауымдастықтар феноменін терең талдау (және терең пайымдау), сондай-ақ олардың әкелуі мүмкін жағымсыз салдарды анықтау және алдын алу қажеттілігі туындайды. Ресейлік ғалым Е.Ю. Малькованың пікірінше, виртуалды коммуникация жанама, трансшекаралық, институционалданбаған, мәртебеден тыс және анонимді сипатқа ие [1].

Әуел бастан интернет абсолютті еркіндік кеңістігі ретінде құрылғаны анық: мұнда әрбір қатысушы өз ұстанымын шектеусіз білдіре алады, сонымен бірге анонимді болып қала отырып, дәстүрлі әлеуметтік бөгеттерден тыс, дәлірек айтқанда — олардың үстінен «асып» өзара әрекеттеседі. Хакерлік немесе киберпанктік мәдениеттің сан алуан «манифестерін» еске түсірудің өзі жеткілікті: онда анонимділік (жеке тұлғасын жасырып, кез келген виртуалды бейнелерді қалыптастыру мүмкіндігі), жекелену (қатаң иерархиялық басқару құрылымының болмауы) және нормативтік

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: arinova.kargu@gmail.com

икемділік (қатаң ережелердің жоқтығы, түрлі қарым-қатынас форматтарымен эксперимент жасауға мүмкіндік беру) сияқты қағидаттар жария етілді.

XXI ғасырдағы негізгі үрдістердің бірі — әртүрлі уәждермен виртуалды коммуникацияларға бақылаудың күшеюі: қауіпсіздік, деректерді қорғау және жалған хабармен күрес. Себебі виртуалды қауымдастықтардың пайда болуымен басталған практикалар киберқылмыстың өсуіне алып келді. Бұған жауап ретінде интернет-кеңістікті реттеу қажеттілігі туындады, сондықтан бүгінгі күні желідегі анонимділік бұрынғыдай айқын әрі «өздігінен түсінікті» құбылыс емес; мемлекеттер мен корпорациялар қадағалау және бақылау тетіктерін белсенді түрде енгізіп, бұл виртуалды коммуникацияның табиғатын өзгертеді, кем дегенде оның бастапқы векторын инверсиялайды.

Осыған байланысты бірқатар заманауи философтар, атап айтқанда С.В. Михайлов пен В.А. Михайлов, виртуалды қауымдастықтардың коммуникациясын постмодерн мәдениетінің «оптикасы» арқылы қарастырып, осы екі феноменнің арасында көптеген ұқсастықтар мен тоғысуларды (мысалы, интерактивтілік, гипермәтіндік, креативтілік) айқындайды [2]. Постмодерн — иерархияларды, сызықтылықты және қатаң шекараларды терістейтін, оның орнына фрагментарлықты, коллаждықты, мағыналар ойынын, үйлеспейтінді үйлестіруді ұсынатын мәдени бағыт. Осы тұрғыдан виртуалды қауымдастықтардың қызметі постмодерндік қағидаттарды дерлік толық жүзеге асырады: гипермәтіндік құрылым арқылы пайдаланушыларға ақпараттың түрлі деңгейлері арасында еркін ауысып, сызықтық емес байланыстар құруға мүмкіндік береді; қатысушылар арасындағы интерактивтілікті қалыптастырады; өзара әрекеттесу схемалары мен құрылымдарын орталықсыздандырады, бәсекелес көптеген нарративтерді жасауға жол ашады және өзін-өзі білдірудің алуан мүмкіндіктерін өндіреді. Дегенмен мұндай салыстырмалы-салғастырмалы талдаудың эвристикалық әлеуетін мойындай отырып, виртуалды кеңістіктің дәстүрлі постмодерн мәдениетіне тән емес, кемінде екі негізгі сипаты бар деп есептейміз. Біріншіден, бұл — жаһандылық. Өйткені постмодернизм универсализмге қарсы плюрализм құндылығын алға тартып, жергілікті мәдениеттердің өзіндік болмысына және этникалық ерекшелікке басымдық береді. Ал виртуалды коммуникация әлем бойынша орасан көп адамды өз кеңістігіне тартып, белгілі бір унификациялаушы стандарттарды қалыптастырады. Екіншіден, ақпараттың өзге онтологиясы туралы айтуға болады: постмодерн мәдениеті физикалық кеңістікте (әдебиетте, өнерде, кинода, сәулетте) қызмет етсе, виртуалды қауымдастықтар өзара әрекеттесу тек адамдар арасында ғана (физикалық тұрғыдан) емес, белгілі бір цифрлық мәнділіктер арасында да жүзеге асатын жаңа шындықты қалыптастырады.

Мүмкін, ықтималдығы төмен болғанымен, әбден оптимистік бір идеяны қазірдің өзінде айтуға болатын шығар: интернет постмодернді (мәдениет пен өркениеттің белгілі бір тұйығы ретінде) еңсеруге жағдай жасайтын құралға айналуы ықтимал. Өйткені қазіргі пайдаланушы ақпараттық шамадан тыс жүктемемен және деректер хаосымен бетпе-бет келген сайын, барған сайын жиірек нақты бағдар-өлшемдер іздеп, білімді жүйелеуге ұмтылады. Философ А.В. Чистяковтың пікірінше, виртуалды қауымдастықтар феноменін ең дұрыс гетеротопия шеңберінде қарастырған жөн [3]. Мишель Фуко ұсынған гетеротопия тұжырымдамасы [4] екіұдай табиғаты бар кеңістіктердің әртүрлі түрлерін сипаттайды: олар қоғамның ішінде өмір сүреді, бірақ өз ережелері бойынша жұмыс істейді, ал виртуалды қауымдастықтар осы анықтамаға өте дәл келеді. Себебі олар бәріне қолжетімді болғанымен, әрбір пайдаланушы оларға қаншалықты терең бойлайтынын өзі таңдайды. Сонымен қатар олар бір мезетте әрі шынайы, әрі иллюзорлы сипатқа ие. Ақырында, олар әлеуметтік әлемнің заңдылықтары бойынша қызмет етсе де, сол әлеуметтік әлемнің өзіне күшті трансформациялаушы ықпал ете алады.

Осыған байланысты А.В. Чистяков виртуалды коммуникацияны дәстүрлі коммуникациядан ажырататын бірнеше ерекше белгіні бөледі. Біріншіден, бұл — көпконтакттылық: адам бір мезетте бірнеше сұхбаттасушымен қатар сөйлесіп, әртүрлі байланыс арналары арасында ауыса алады. Екіншіден, жағдаяттық өзін-өзі таныстыру: пайдаланушы желіде өзін қалай көрсеткісі келетінін өзі таңдайды, соның салдарынан оның цифрлық бейнесі құбылмалы сипат алады. Үшіншіден, медиаперсоналдық сәйкестік: интернеттегі тұлғалық қалыптасу тек нақты тәжірибеге ғана емес, адамның өзі өндіретін немесе тұтынатын медиа-контент арқылы да құрылады.

Сондай-ақ анонимділік пен қарым-қатынастың конспективтілігі маңызды, өйткені пайдаланушылар белгісіз болып қала алады; бұл бір жағынан өзін-өзі білдіру еркіндігі түріндегі «плюстарды» берсе, екінші жағынан теріс хабардың, кибербуллингтің және т.б. күшеюі сияқты «минустарға» әкелуі мүмкін. Бұдан бөлек, приваттылық пен жариялылықтың интерференциясы

байқалады: жеке кеңістік енді қатаң жабық аймақ болудан қалады — фотосуреттер, жазбалар және пікірлер (репосттар) виртуалды өмірдің бір бөлігі ретінде кең аудиторияға қолжетімді бола береді.

Виртуалды коммуникацияның дәстүрліден тағы бір айырмасы — интеракциялардың күшеюі: ақпарат офлайнға қарағанда тезірек таралады, ал өзара әрекеттесу уақыты белгілі бір деңгейде «жұмсарғандай» болады, өйткені коммуникацияға қолжетімділік үздіксіз сақталады. Осы ерекшеліктер интернетті әлеуметтік ортаның жаңа типіне айналдырып, өзара әрекеттесу үшін арнайы нормалар мен бейімделмелі стратегияларды талап етеді.

Виртуалды кеңістіктің ең қайшылықты қырларының бірі — нормаларды саналы түрде қабылдау және бұзу мүмкіндігі. Себебі әлеуметтік желіде пайдаланушы:

- белгіленген қарым-қатынас ережелерін сақтауы немесе оларды толықтай елемей;
- ашық әрі шынайы болуы немесе жалған сәйкестік құрастыруы;
- конструктивті пікірталасқа қатысуы немесе жалған хабар таратуы және т.б. мүмкін.

Еркіндіктің осы амбивалентті, диалектикалық парадоксы виртуалды қауымдастықтарды бір жағынан өзін-өзі білдіру кеңістігіне, ал екінші жағынан әлеуметтік қақтығыстар алаңына айналдырады.

Зерттеу материалдары және әдістері

Цифрлық коммуникацияларды виртуалды қауымдастықтарда тұлғаны анықтаудың социомәдени факторы ретінде талдау үшін автор цифрлық мәдениетке, желілік өзара әрекеттесуге, виртуалды әлеуметтенуге арналған ғылыми жарияланымдарды тартты. Жұмыста жүйелік тәсіл қолданылды: ол виртуалды ортаның даралықтың қалыптасуына әлеуметтік, мәдени және коммуникациялық практикалар арқылы ықпалын кешенді түрде қарастыруға, цифрлық өзара ықпалдастықтың пайдаланушылардың күнделікті өміріне интеграциялануы жүзеге асатын социомәдени механизмдерді айқындауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген талдау виртуалды қауымдастықтардағы әлеуметтенудің негізгі бағыттарын, өзін-өзі идентификациялаудың және тұлғаны құрастырудың ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ желілік нормалардың, ережелер мен мәдени практикалардың қатысушылардың құндылықтық бағдарлары мен мінез-құлық стратегияларының қалыптасуына ықпалын бағалауға жол ашты. Алынған деректерді талдау негізінде цифрлық орта жағдайында тұлғалық сәйкестіктің әрі қарай эволюциясына қатысты қорытындылар жасауға талпыныс жасалып, сонымен бірге тұлғалық дамуды қолдау, дезадаптивті мінез-құлықтың алдын алу және сыни медиасаясаттылықты арттыру мақсатында цифрлық коммуникацияларды білім беру, мәдени және әлеуметтік-тәрбиелік практикаларда пайдалану жөнінде ұсыныстар берілді.

Виртуалды ортаның трансформациялары мен оның тұлғалық дамуға ықпалын құрайтын оқиғалық қатарды жүйелі түрде құрастыру желідегі әлеуметтену үдерісіндегі негізгі үрдістер мен қайшылықтарды, виртуалды және офлайн құндылықтардың бірігу ерекшеліктерін, сондай-ақ индивидуалдық және ұжымдық нормалар арасындағы қақтығыстардың туындау себептерін айқындауға мүмкіндік берді. Компаративтік әдісті қолдану цифрлық коммуникациялардың тұлғаға әсері жөніндегі әртүрлі зерттеушілер көзқарастарын салыстыруды, виртуалды қауымдастықтарды зерттеу тәсілдерін жүйелеуді және желілік өзара әрекеттесудің қатысушыларға позитивті әрі деструктивті ықпалын бағалау критерийлерін әзірлеуге қатысты практикалық ұсыныстарды тұжырымдауды қамтамасыз етті. Осындай әдіснамалық кешен цифрлық коммуникациялардың тек ақпарат алмасу құралы ғана емес, сонымен бірге қазіргі виртуалды қауымдастықтарда тұлғаны анықтаудың белсенді механизмі ретінде қалай жұмыс істейтінін жан-жақты түсінуге жақындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелері және талқылау

Виртуалды қауымдастықтар — цифрлық кеңістікте индивидтің инкультурациясы мен бейімделуіне ықпал ететін күрделі әлеуметтік құрылымдар. Қоғамның жедел медиатизациясы жағдайында олар тұлғалық сәйкестікті қалыптастырудың негізгі құралдарының біріне айналып, әлеуметтік интеракция үшін кең ауқымды мүмкіндіктер ұсынады.

Виртуалды қауымдастықтар индивидуалдық және ұжымдық өзін-өзі таныстыру формаларын жүзеге асыруға қолайлы орта қалыптастырады: тұлға ұқсас құндылықтарға, қызығушылықтарға және дүниетанымдық ұстанымдарға негізделген желілік топтарға кіре алады. Бұл референттік әлеуметтену

үдерісін едәуір күшейтеді, яғни адам нақты бір қауымдастыққа тән нормалар мен мінез-құлық үлгілеріне бағдарланады.

Сонымен қатар виртуалды қауымдастықтар коммуникациялық өзара әрекеттесудің жаңа механизмдерін қалыптастырады: мұнда дәстүрлі әлеуметтік рөлдер мен мәртебелік айырмашылықтар белгілі бір деңгейде нивелирленіп, ақпарат негізінен көлденең желілер арқылы айналымға түседі. Бұл жағдай полилогтарға қатысу, цифрлық контент жасау және әлеуметтік сәйкестіктердің трансформациясы сияқты дискурсивтік практикалардың дамуы арқылы көрініс табады.

Алайда виртуалды әлеуметтену бірқатар тәуекелдермен ұштасады; бұл тәуекелдер тек теорияда ғана емес, көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстанның да әлеуметтік практикасында өзекті. Атап айтқанда, Ж. Бодрийяр сипаттаған гиперреалдылық феномені [5] онтологиялық шынайылық пен медиаланған симуляция арасындағы шекаралардың көмескіленуіне әкеледі, бұл ақпаратты сыни қабылдау қабілетіне белгілі бір дәрежеде әсер етеді. Анонимділіктің жоғары деңгейі девиантты мінез-құлық құбылыстарын (кибербуллинг, кибер-алаяқтық, фейктер мен дипфейктерді тарату және т.б.) туындатады.

Виртуалды қауымдастықтардың ықпал етуіндегі ең маңызды аспектілердің бірі — саяси мобилизация феномені. Цифрлық платформалар қоғам азаматтарын біріктіру, протестік қозғалыстарды ұйымдастыру, баламалы идеологияларды тарату және саяси пікірталастар үшін дискурсивтік кеңістік қалыптастыру құралдары ретінде қызмет атқарады (міндетті түрде қолданыстағы билікке қарсы протестік сипатта болуы шарт емес). Саяси үдерістер цифрланатын жағдайда әлеуметтік желілер азаматтық ұстанымды қалыптастыру аренасына айналып, электоралдық таңдаулар мен қоғамдық пікірге ықпал етеді.

Сонымен қатар виртуалды қауымдастықтар мәдениетаралық өзара әрекеттесудің қарқындылығына ықпал етіп, дәстүрлі кеңістік және тілдік бөгеттерді белгілі бір деңгейде нивелирлейді. Цифрлық коммуникация мәдени диффузия механизмдерін түрлендіріп, жаһандану мен мәдениетаралық алмасу үдерістерін жеделдетеді. Желілік кеңістіктегі өзара ықпалдастық жаңа мәдени кодтардың қалыптасуына, локалды және жаһандық сәйкестіктер арасындағы шекаралардың көмескіленуіне, сондай-ақ цифрлық ортада көптілділік пен мультимодальдылықтың кең таралуына әсер етеді.

Интернет-қоғамдастықтардың білім беру және ғылыми коммуникация саласындағы рөлі де кем емес. Мәселен, соңғы онжылдықтағы Қазақстанның жоғары білімінде әлемдік академиялық тәжірибеден енген құбылыстар — ашық білім беру платформаларының пайда болуы, академиялық желілер мен ұжымдық цифрлық жобалардың дамуы — білімді орталықсыздандырған түрде өндіру қағидаттарына негізделген когнитивтік өзара әрекеттесудің жаңа типін қалыптастыруда. Бірлескен зерттеулер, қашықтан білім беру бағдарламалары және цифрлық кітапханалар (Қазақстанда бұл — РМЭБ/<http://rmebrk.kz>) білімге қолжетімділікті кеңейтіп, дәстүрлі академиялық білім берудің кедергілерін төмендетеді.

Виртуалды қауымдастықтарға қатысты ең үлкен қызығушылық тудыратын екі негізгі аспект бар: тұлғаның әлеуметтенуіндегі рөлі және қоғамға ықпалы. Бұл аспектілер виртуалды қауымдастықтардың тұлға мен қоғамға әсерін айқын көрсетеді. Сондай-ақ осы феноменнің барған сайын кең таралуымен бірге туындайтын ықтимал қауіп-қатерлер мен тәуекелдер қыры да ерекше назар аудартады.

Интернет, әсіресе әлеуметтік желілер (виртуалды қауымдастықтардың ең айқын үлгісі ретінде), қоғамның әрбір мүшесіне, әрбір адамға өзінің сәйкестігін құрастырудың бірегей мүмкіндігін берді: тұлға оны «бөлшектеп», әр жолы қайтадан жаңа қалыпта, өз қалауынша «қайта жинақтай» алады.

Жалпы философиялық тұрғыдан алғанда, бұл тұлғаны оқшаулану мәселесін туындатады деп ойлаймыз, өйткені «дене», «ақыл», «сана» және «жан» мәртебесі көмескілене түседі: желіде адам физикалық болмысына тікелей байланыссыз, цифрлық із, мәтіндік маска немесе аватар түрінде өмір сүре алады. Кейбір зерттеушілер тіпті биологиялық шекаралардан тыс қызмет ететін, физиологиямен емес, цифрлық сипаттамалармен — профильмен, қарым-қатынас стилімен, контентпен — айқындалатын «виртуалды дене» туралы да сөз қозғайды [6]. Бұл, ең кемінде, тұлға деген не екені жөніндегі дәстүрлі түсініктерді қайта қарастыру қажеттілігі туралы мәселе қояды.

Е.А. Горныйдың пікірінше [7], виртуалды тұлға бірқатар ерекшеліктерге ие, олар құрылымдық түрде төмендегідей сипатталады:

– Семиотикалық табиғаты: виртуалды тұлға белгілер, мәтіндер, бейнелер, цифрлық іздер түрінде өмір сүреді, ал оның көріністері «мендік» иллюзиясын қалыптастыратын тілдік және визуалды кодтарға келіп саяды.

– Анонимділік: виртуалды қауымдастықтар сәйкестікті жасыруға немесе өзгертуге мүмкіндік береді, бұл пайдаланушыға жеке өзін қаншалықты ашатынын еркін таңдауға жағдай жасайды.

– Сәйкестендірудің кеңейтілген мүмкіндіктері: биологиялық және әлеуметтік факторлар тұлғаны анықтайтын нақты әлемнен айырмашылығы, виртуалды ортада кез келген сипаттаманы — жынысы мен жасынан бастап дүниетанымдық ұстанымдарына дейін құрастыруға және өзгертуге болады.

– Көптік: бір адам бір мезетте бірнеше виртуалды формада өмір сүре алады, әртүрлі қауымдастықтарда өзін әрқалай таныстырады; бұл сәйкестіктің бөлшектенуіне және қазірдің өзінде «цифрлық маскалар» деп аталып жүрген құбылыстың пайда болуына алып келеді.

– Автоматтандыру: виртуалды тұлға адам қатысуынсыз да жасалып, қолдау табуы мүмкін. Боттар, чат-ассистенттер және тіпті толық автономды цифрлық кейіпкерлер — осындай автоматтандырылған белсенділіктің мысалдары.

Адамдарды виртуалды ортаға енуге және виртуалды тұлғалар құруға итермелейтін себептерді түсіндіруде психологтар көбіне бұл құбылысты жалғыздықтан қашу тәсілдерімен байланыстырады [8].

Ал философтар мұнда тұлғаның түпнұсқалығы жоғалу қаупін көреді: виртуалды орта шынайы қарым-қатынастың жылдам әрі қолайлы «орнын басатын» баламасын ұсынады, алайда оның тасасында жиі коммуникацияның диалог иллюзиясымен алмастырылуы жатады; мұндай жағдайда адам, мәні бойынша, тек өз-өзінің проекциясымен ғана «сөйлеседі» [9].

Адамзатқа тән іргелі тәжірибелердің бірі — өзін басқалардың арасында сезіну және түсіну. Бірақ бұл әрдайым жайлы емес, өйткені шынайы қарым-қатынас күш-жігерді, ымыраны және қақтығыстарды еңсеруді талап етеді. Керісінше, виртуалды коммуникация бақылауға болатын орта ұсынады: мұнда ыңғайлы қарым-қатынас стилін таңдауға, жағымсыз тақырыптарды елемеге немесе еш салдарсыз үнсіз кетуге болады. Демек виртуалды әлемге «қашу» — тек жалғыздықтың орнын толтыру әрекеті ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесудің ыңғайлы формасын іздеу.

В.В. Миронов атап өткендей, виртуалды қарым-қатынас көбінесе мазмұнсыз қарым-қатынасқа айналып, өз «Менінің» айнадай шағылысуына тұйықталады; бұл өз кезегінде әлеуметтік болмыстың жаңа типін қалыптастырады: тірі, шынайы өзара әрекеттесудің орнына адам стереотиптік коммуникациялық үлгілердің шексіз ағынына тартылып кетеді [10].

Виртуалды ортаның басты тәуекелі — қарым-қатынастың шынайы мәнін жоғалту. Виртуалды коммуникация көбіне «қарым-қатынас үшін қарым-қатынас» қағидатына сүйенеді: мұнда диалогтың түпкі мағынасы емес, оның жүзеге асу процесі маңызды болады (мазмұндылықтың орнын ритуалдылық басады). Сонымен бірге осылайша әлеуметтік белсенділіктің иллюзиясы қалыптасады: адам виртуалды дискурста үнемі тартылғандай көрінеді, алайда бұл терең түсінуге де, нағыз өзара әрекеттесуге де алып келмейді.

Нәтижесінде шынайы әлемнің құндылығы төмендеп, виртуалды орта өмір сүрудің негізгі әрі жайлы формасы ретінде қабылдана бастайды. Пайдаланушыға эмоциялар, ишаралар, вербалды емес сигналдар және шынайы (көбіне жағымсыз) уайым-толғаныстар болатын тірі, күрделі әрі көпқырлы қатынастарға қайта оралу барған сайын қиындай түседі.

Басқа бір зерттеуші — А.А. Стриженконың пікірінше, виртуалды қауымдастықтардың дамуы бұрын достармен, туыстармен және әріптестермен өзара әрекеттесумен шектеліп келген коммуникация тапшылығын толықтырды [11]. Компьютерлік желілер мен онлайн-платформалардың болуының өзі жаңа қауымдастықтардың бірден пайда болғанын білдірмеді: бастапқы кезеңдерде интернет-коммуникация бар әлеуметтік байланыстардың жалғасы ғана еді (Facebook, ВКонтакте және Twitter сияқты алғашқы әлеуметтік желілер әуелде жаңа қоғамдық құрылымдар құрудан гөрі, байланыстарды сақтап тұру құралы ретінде қызмет атқарды).

Айта кету керек, шынайы виртуалды қауымдастықтар онлайн-платформалар ортақ қызығушылықтары бар, бір-біріне бейтаныс адамдар арасында жаппай әрі тұрақты коммуникацияны ұсына бастаған кезде қалыптаса бастады.

Технологиялық тұрғыдан алғанда, мұндай қауымдастықтар интернет-форумдар мен блогтар базасында ең тиімді дамиды, өйткені бұл платформалар көптеген пайдаланушы арасындағы жария өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді: форумдар тұрақты топтар аясында тақырыптарды талқылауға мүмкіндік берсе, блогтар көп оқырман қатыса алатын пікірталас алаңдарын қалыптастырады.

Осылайша белгілі бір кезеңде виртуалды қауымдастықтар интернет мүмкіндіктерінің арқасында пайда болған әлеуметтік интеграцияның жаңа формасына айналғанын констатациялауға болады: олар

тек бар әлеуметтік байланыстарды қайта өндірумен шектелмей, қашықтан жүзеге асатын ортақ коммуникациялық практикаларға сүйенген жаңа ұжымдық сәйкестіктерді қалыптастырды.

Интернет барлық пайдаланушыға коммуникация үшін тең мүмкіндіктер береді деген пікір кең таралғанымен, іс жүзінде виртуалды кеңістікте әлеуметтік теңсіздіктің жаңа формалары қалыптасады; мұны белгілі бір социомәдени тәуекелдерді туындататын елеулі проблема ретінде бағалауға болады.

Қарқынды цифрланумен сипатталатын қазіргі қоғамда әлеуметтік шындық құрылымының және индивидуалдық тәжірибе қалыптастыру тәсілдерінің елеулі өзгеруі байқалады. Цифрлық әлеуметтену — тұлғаның интернет-коммуникациялар, әлеуметтік желілер және түрлі онлайн-платформалар арқылы виртуалды әлеуметтік кеңістіктерге бірігу үдерісі — адамның өмірінің ажырамас элементіне айналуға. Осы контексте туындайтын негізгі мәселенің бірі — тұлғаның шынайы және виртуалды тәжірибесі арасындағы қайшылық; ол когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлық деңгейлерінде көрініс береді.

Тұлғаның нақты тәжірибесі физикалық әлеммен тікелей өзара әрекеттесу жағдайында қалыптасады: оған әлеуметтік байланыстар, еңбек қызметі, білім беру үдерістері және отбасылық қатынастар кіреді. Бұл тәжірибе қабылдаудың күрделілігімен әрі көпөлшемділігімен сипатталады, өйткені тұлға ақпаратты көру, есту, сипап сезу және өзге де сенсорлық арналар арқылы алады. Ал виртуалды тәжірибе символдық және цифрлық өзара әрекеттесу модельдеріне негізделеді: оған мәтіндік хабарламалар, визуалды бейнелер, бейне- және аудиоконтент кіруі мүмкін. Мұндай коммуникация формалары ақпаратты жеткізудің жоғары жылдамдығын және әлеуметтік байланыстардың кеңеюін қамтамасыз етеді, алайда олар белгілі бір когнитивтік және эмоциялық бұрмалануларды туындатуы ықтимал.

Ең айқын қайшылықтардың бірі — виртуалды ортада және нақты әлеуметтік ортада өз сәйкестігін қабылдаудың айырмашылығы. Виртуалды кеңістікте тұлға өз бейнесін модельдеу мүмкіндігіне ие болады: сәйкестігінің кейбір қырларын айқындап, өзге қырларын жасыра алады. Бұл шынайы тұлғалық сипаттардан едәуір ерекшеленуі мүмкін идеалданған виртуалды сәйкестіктің қалыптасуына әкеледі. Нәтижесінде когнитивтік диссонанс пайда болады: виртуалды тәжірибе күтілімдерді, мінез-құлық нормаларын және әлеуметтік стандарттарды қалыптастырады, алайда олар офлайн ортада әрдайым іске аса бермейді. Мұндай қайшылық қарама-қайшы эмоциялар арқылы, өзін-өзі бағалаудың төмендеуімен, фрустрация сезімімен және тіпті депрессивті күйлердің дамуымен көрінуі мүмкін; бұл әсіресе цифрлық платформаларға белсенді тартылған жасөспірімдер мен жастар арасында өзекті.

Цифрлық әлеуметтенудің эмоциялық аспектілері де қайшылықтарды айқындауда шешуші рөл атқарады. Виртуалды коммуникация көбіне нақты өзара әрекеттесуге тән тікелей эмоциялық контекстен айырылған: вербалды емес сигналдар, интонация, ишара және мимика шектеулі түрде беріледі немесе субъективті түрде түсіндіріледі. Бұл тұлғааралық өзара түсінудің бұрмалануына және өзге қатысушылардың мінез-құлқын әлеуметтік тұрғыдан интерпретациялауда қателіктердің туындауына алып келеді. Бұдан бөлек, цифрлық ортаға тұрақты тәуелділік «әлеуметтік салыстыру» феноменін күшейтуі мүмкін: тұлға өз табыстылығын және әлеуметтік мәнділігін онлайн өзара әрекеттесу көрсеткіштері арқылы (лайктар, репосттар, жазылушылар) өлшей бастайды, соның нәтижесінде субъективті өзіндік құндылық сезімі мен нақты өмірдегі объективті жетістіктер арасында қосымша алшақтық пайда болады.

Когнитивтік деңгейде виртуалды және нақты тәжірибе арасындағы қайшылықтар зейіннің, жадының және ақпаратты өңдеудің құрылымы өзгеруі арқылы көрініс табады. Цифрлық орта контенттің жылдам ауысуын, көптапсырмалылықты және ақпаратты фрагментарлы қабылдауды күшейтеді. Ал нақты тәжірибе терең бойлауды және жүйелі талдауды талап ететін жағдайда, виртуалды өзара әрекеттесулер білімді үстірт меңгеруді және қысқа мерзімді жадыны ынталандырады. Бұл өз тәжірибесін сыни бағалау қабілетіне, сондай-ақ алынған дағдыларды офлайнконтексте барабар көшіру мүмкіндігіне әсер ететін когнитивтік дағдылардың деформациясына алып келуі ықтимал.

Қайшылықтарды талдауда тұлғаның цифрлық әлеуметтенуге бейімділігін айқындайтын әлеуметтік-мәдени факторларды да ескеру қажет. Жас ерекшелігі, әлеуметтік орта, цифрлық сауаттылық деңгейі және жеке психологиялық ерекшеліктер виртуалды тәжірибенің тұлғалық тәжірибе құрылымына қаншалықты интеграцияланатынына ықпал етеді. Атап айтқанда, зерттеулер жасөспірімдер мен жастардың виртуалды әлеуметтік желілерге анағұрлым белсенді тартылатынын

көрсетеді, бұл өз кезегінде қайшылықты сәйкестіктің қалыптасу қаупін және психологиялық дисгармонияның туындау ықтималдығын күшейтеді.

Осылайша, тұлғаның нақты және виртуалды тәжірибесі арасындағы қайшылықтарды анықтау когнитивтік, эмоциялық және социомәдени қырларды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Бұл қайшылықтарды тиімді еңсеру цифрлық сауаттылықты дамыту, сыни ойлауды қалыптастыру, офлайн және онлайн өзара әрекеттесулерді үйлестіруге жағдай жасау, сондай-ақ пайдаланушылардың психологиялық әл-ауқатын қолдау арқылы мүмкін болады. Аталған қайшылықтың негізінде жатқан механизмдерді түсіну қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында тұрақты әрі тұтас тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін, ғылыми негізделген цифрлық әлеуметтену стратегияларын құру үшін қажетті шартқа айналады.

Қорытынды

Интернетті тұтастай алғанда, ал виртуалды қауымдастықтарды жекелей алғанда, оларды тек технологиялық құбылыс ретінде емес, адамаралық өзара әрекеттесудің сипатына және адам болмысының модусына ықпал ететін социомәдени феномен ретінде түсіну маңызды.

Виртуалды қауымдастықтардың қызметі тек коммуникациямен ғана шектелмейді. Коммуникация кооперацияға, кооперация коллаборацияға ұласады. Басқаша айтқанда, мұнда виртуалды қауымдастықтар, дәлірек айтқанда, олардың қатысушылары жүзеге асыратын «әлеуметтік әрекет» категориясы туралы сөз болып отыр: ол бір-біріне қатысты да, сондай-ақ нақты бір виртуалды қауымдастықтан тыс тұрған, бірақ оның әсерін өз тәжірибесінде сезінетін адамдарға қатысты да іске асады.

Коммуникативтік әрекет жағдайында виртуалды қауымдастықтар виртуалды кеңістікке тұйықталады: мұнда мақсат — офлайн ортада белгілі бір нәтижеге жету емес, қарым-қатынастың өз процесі. Басымдық жаңа әлеуметтік байланыстарды орнату мен қалыптастыруға ауысады, бұл ерекше виртуалды әлеуметтіліктің (мәні жағынан — жаңа онтологияның) пайда болуына әкеледі. Дәл осы тұста виртуалды әлеуметтіліктің жаңа формасының этикалық негіздері туралы мәселе сөзсіз алға шығады. Өйткені цифрлық технологиялар дамыған сайын, бір мезетте бірқатар қауіп-қатерлер де туындайды: «ақпараттық көпіршіктердің» — пайдаланушылар көбіне пікірлес адамдармен ғана өзара әрекеттесетін тұйық цифрлық кеңістіктердің қалыптасуынан (бұл көзқарастардың радикалдануына және әлеуметтік сегрегацияға әкелуі мүмкін) [12] бастап, оларды фейк (дипфейк) жаңалықтарды тарату және киберқылмыс алаңы ретінде пайдалануға дейін.

Осы сын-қатерлерге жауап ретінде, мысалы, Қазақстан цифрлық кеңістікті заңнамалық реттеуді күшейту бойынша шаралар қабылдауда; бұл желідегі экстремизммен күресті, дербес деректерді қорғауды және ұлттық медиаплатформаларды дамытуды қамтиды. Атап айтқанда, 2023 жылы Қазақстан онлайн-платформаларды «құқыққа қайшы контентті» жоюға міндеттейтін және бұл талап орындалмаған жағдайда билік органдарына интернет-алаңдардың қызметін «шектеу» құқығын беретін заң қабылдады [13]. Тағы бір нормативтік құжат — Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңы дербес деректерді жинау, өңдеу және қорғау тәртібін реттеп, оларды өңдеу қағидаттарын және заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілейді [14]. 2024 жылы Қазақстан Республикасының «Масс-медиа туралы» заңы күшіне енді; ол «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» және «Телерадио хабарларын тарату туралы» заңдардың негізгі ережелерін біріктірді. Жаңа заң Қазақстанның медиа саласын реттеуде бірқатар елеулі өзгерістер енгізеді [15].

Цифрлық коммуникациялар виртуалды қауымдастықтарда тұлғаны айқындауға елеулі ықпал ететін маңызды социомәдени фактор ретінде көрінеді. Виртуалды платформалар өзін-өзі идентификациялау мен әлеуметтік рөлдермен эксперимент жасауға арналған кеңістік қалыптастырады, бұл желілік өзара әрекеттесу жағдайында даралықтың қалыптасуына ықпал етеді. Қарым-қатынастың интерактивті формалары коммуникативтік құзыреттердің, сыни ойлаудың және эмоциялық рефлексияның дамуын ынталандыра отырып, қатысушыларды нақты онлайн-қауымдастықтарға тән ұжымдық нормалар мен құндылықтар жүйесіне бір мезгілде кіріктіреді. Әлеуметтік желілер мен тақырыптық цифрлық қауымдастықтар пайдаланушылардың жеке тәжірибесінің бір бөлігіне айналатын және олардың күнделікті мінез-құлқына әсер ететін ерекше мәдени практикаларды қалыптастырады. Виртуалды кеңістіктегі тұлға ақпарат алмасуға, контент жасауға және талқылауларға белсенді қатысу арқылы құрастырылады, бұл цифрлық коммуникациялардың даралыққа ықпалының динамикалық сипатын айқындайды. Демек цифрлық

өзара әрекеттесу социомәдени үдерістерді тек бейнелеп қана қоймай, тұлғаны қалыптастырудың белсенді механизмі ретінде де қызмет атқарады: ол тұлғаның құрылымына қазіргі цифрлық қоғамның жаңа құндылықтық және мәдени элементтерін енгізеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Малькова Е.Ю. Этические проблемы виртуальной коммуникации: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Е.Ю. Малькова. — СПб.: Академия, 2004. — 67 с.
- 2 Михайлов В.А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В.А. Михайлов, С.А. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации: сб. науч. трудов. — СПб.: СПбГПУ, 2014. — 288 с.
- 3 Чистяков А.В. Социализация личности в обществе интернет-коммуникаций: социокультурный анализ: дис. ... д-ра социол. наук / А.В. Чистяков. — Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2006.
- 4 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. — М.: Гуманитарная Академия, 2020. — 416 с.
- 5 Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. А. Качалова. — М.: Постум, 2017. — 320 с.
- 6 Горошко Е.И. Современные интернет-коммуникации: структура и основные характеристики / Е.И. Горошко; под ред. Т.Н. Колокольцевой, О.В. Лутовиновой // Интернет-коммуникация как новая речевая формация. — М.: Флинта, 2022. — 186 с.
- 7 Горный Е.А. Онтология виртуальной личности [Электронный ресурс] / Е.А. Горный. — Режим доступа: <http://www.zhurnal.ru/staff/gorny/texts/ovr.html>
- 8 Коваль Е.В. Этнос информационного общества: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Е.В. Коваль. — Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 2019.
- 9 Елхова Е.И. Онтологическое содержание виртуальной реальности: дис. ... д-ра филос. наук / Е.И. Елхова. — Уфа: Изд-во БашГУ, 2011. — 66 с.
- 10 Миронов В.В. Современное коммуникационное пространство как фактор трансформации культуры и философии / В.В. Миронов // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. — 2016. — № 4. — С. 188.
- 11 Стриженко А.А. Виртуальные сообщества как участники компьютерно-опосредованной коммуникации / А.А. Стриженко // Мир науки, культуры, образования. — 2020. — С. 67–69.
- 12 Закон Республики Казахстан «Об онлайн-платформе и онлайн-рекламе» от 10.07.2023 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/glavoy-gosudarstva-podpisan-zakon-respubliki-kazahstan-ob-onlayn-platformah-i-onlayn-reklame-106544>
- 13 Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» от 21 мая 2013 года № 94-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.01.2026 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://prg.kz/document/?doc_id=31396226
- 14 Закон Республики Казахстан «О масс-медиа» от 19 июня 2024 года № 93-VIII (с дополнениями от 18.01.2026 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://prg.kz/Document/?doc_id=38665430
- 15 «Масс-медиа туралы» Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 19 маусымдағы № 93-VIII Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000093>

О.Т. Аринова

Цифровые коммуникации как социокультурный фактор конституирования личности в виртуальных сообществах

В статье анализируется феномен цифровых коммуникаций как социокультурного фактора, определяющего процессы конституирования личности в виртуальных сообществах. Исследование выполнено в русле социальной философии с опорой на концепции социального конструирования реальности, медиареальности и сетевой субъектности. Цифровые коммуникации рассматриваются не только как технический инструмент взаимодействия, но и как особая социокультурная среда, формирующая ценности, нормы и модели идентичности. Показано, что виртуальные сообщества выступают пространством воспроизводства и трансформации социального опыта личности. Особое внимание уделяется механизмам символического взаимодействия, опосредованного цифровыми платформами. Обосновывается тезис о том, что в условиях цифровизации изменяются традиционные способы социализации и самопонимания субъекта. Анализируется влияние алгоритмизации коммуникации на автономию и рефлексивность личности. Подчеркивается роль сетевых практик в формировании фрагментарной и множественной идентичности. Сделан вывод о социокультурной амбивалентности цифровых коммуникаций, сочетающих интегративный и дезинтегративный потенциал. Результаты исследования могут

быть использованы в дальнейших философских и междисциплинарных исследованиях цифровой реальности и личности.

Ключевые слова: цифровые технологии, личность, идентичность, социокультурный факторы, социальные сети, коммуникация, виртуальные сообщества, социальные институты.

O.T. Arinova

Digital communications as a sociocultural factor in the constitution of personality in virtual communities

The article presents an analysis of the historical interaction of ethnic groups in Kazakhstan, considers issues of intercultural dialogue, and identifies characteristic trends in the changing modern religious situation of the republic. The authors offer some criterial approaches to the consideration and analysis of non-traditional religions or religious minorities, distinguishing between loyal and destructive non-traditional religious associations. According to the authors, the data presented lead to the understanding of the need for more active prevention and modernization of information propaganda among the population at risk, prevention and diversion of young people from destructive ideas, including through their involvement in socio-economic and political processes. Analysis of changes in the religious situation and accompanying political and social events allowed the authors to express an opinion about the reasons for contradictions in the regulation of new religious organizations, the emergence of negative attitudes in society towards non-traditional religious associations and critical assessment of their activities. At the same time, the authors focus attention on the need to reveal and use the positive possibilities of religion, based on the deep connection between traditional cultures and religious values, and intercultural dialogue.

Keywords: digital technologies, personality, identity, sociocultural factors, social networks, communication, virtual communities, social institutions.

References

- 1 Malkova, E.Yu. (2004). *Eticheskie problemy virtualnoi kommunikatsii* [Ethical problems of virtual communication]. *Candidate's thesis*. Saint Petersburg: Akademiia [in Russian].
- 1 Mikhailov, V.A., & Mikhailov, S.A. (2014). *Osobennosti razvitiia informatsionno-kommunikativnoi sredy sovremennogo obshchestva* [Features of the development of the information and communicative environment of modern society]. *Aktualnye problemy teorii kommunikatsii: sb. nauch. trudov — Actual problems of communication theory: collection of scientific papers* (pp. 288). Saint Petersburg: SPbGPU [in Russian].
- 2 Chistiakov, A.V. (2006). *Sotsializatsiia lichnosti v obshchestve internet-kommunikatsii: sotsiokulturnyi analiz* [Socialization of personality in the society of Internet communications: sociocultural analysis]. *Doctor's thesis*. Rostov na/Donu: Izdatelstvo YuFU [in Russian].
- 3 Fuko, M. (2020). *Arkheologiiia znaniia* [The Archaeology of Knowledge]. Moscow: Gumanitarnaia Akademiia [in Russian].
- 4 Bodriiar, Zh. (2017). *Simuliakry i simuliatsii* [Simulacra and Simulation]. (A. Kachalova, Trans.). Moscow: Postum [in Russian].
- 5 Goroshko, E.I. (2022). *Sovremennye internet-kommunikatsii: struktura i osnovnye kharakteristiki* [Modern Internet communications: structure and main characteristics]. T.N. Kolokoltsevoi, O.V. Lutovinovoi (Ed.). *Internet-kommunikatsiia kak novaia rechevaia formatsiia — Internet communication as a new speech formation* (pp. 186). Moscow: Flinta [in Russian].
- 6 Gornyi, E.A. (2000). *Ontologiiia virtualnoi lichnosti* [Ontology of virtual personality]. *zhurnal.ru*. Retrieved from <http://www.zhurnal.ru/staff/gornyi/texts/ovr.html> [in Russian].
- 7 Koval, E.V. (2019). *Etos informatsionnogo obshchestva* [Ethos of the information society]. *Candidate's thesis*. Saransk: Izdatelstvo Mordovskogo universiteta [in Russian].
- 8 Elkhova, E.I. (2011). *Ontologicheskoe sodержanie virtualnoi realnosti* [Ontological content of virtual reality]. *Doctor's thesis*. Ufa: Izdatelstvo Bashkirskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 9 Mironov, V.V. (2016). *Sovremennoe kommunikatsionnoe prostranstvo kak faktor transformatsii kultury i filosofii* [Modern communication space as a factor of transformation of culture and philosophy]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serii 7. Filosofiiia — Moscow University Bulletin. Series 7. Philosophy*, (4), 188 [in Russian].
- 10 Strizhenko, A.A. (2020). *Virtualnye soobshchestva kak uchastniki kompiuterno-oposredovannoi kommunikatsii* [Virtual communities as participants in computer-mediated communication]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia — The world of science, culture and education*, 67–69 [in Russian].
- 11 (2023). *Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob onlain-platforme i onlain-reklame»* [Law of the Republic of Kazakhstan “On online platforms and online advertising”]. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/glavoy-gosudarstva-podpisan-zakon-respubliki-kazakhstan-ob-onlayn-platformah-i-onlayn-reklame-106544> [in Russian].

12 (2013). Zakon Respubliki Kazakhstan «O personalnykh dannyykh i ikh zashchite» [Law of the Republic of Kazakhstan “On personal data and their protection”]. *prg.kz*. Retrieved from https://prg.kz/document/?doc_id=31396226 [in Russian].

13 (2024). Zakon Respubliki Kazakhstan «O mass-media» [Law of the Republic of Kazakhstan “On mass media”]. *prg.kz*. Retrieved from https://prg.kz/Document/?doc_id=38665430 [in Russian].

14 «Mass-media turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2024 zhylgy 19 mausymdagy № 93-VIII Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated June 19, 2024 No. 93-VIII “On Mass Media”]. *adilet.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000093> [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет

Аринова Ольга — философия ғылымдарының кандидаты, философия және мәдениет теориясы кафедрасының профессор ассистенті, философия және психология факультеті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, <http://orcid.org/0000-0002-3833-8328>

Information about the authors

Arinova Olga — Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Faculty of Philosophy and Psychology, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-3833-8328>

Zh.O. Dagarova^{1*}, A.R. Ozkan², S.K. Rakimzhanova³

¹*Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Ankara University, Ankara, Turkey;*

³*Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan*
(E-mail: janka_04@mail.ru, ozkanarafet@gmail.com, rakimzhanovas@mail.ru)

Human Destiny in the Context of Globalisation: Perspectives in Contemporary Kazakh Philosophy

In the article, the views of contemporary Kazakh thinkers on the issue of human destiny in the era of globalisation are examined, and a historical-philosophical analysis of the problem of destiny is carried out. Recognizing the objective processes of globalization, the article analyzes the views of contemporary Kazakh thinkers who argue for the necessity of strengthening, enriching, and presenting to the world such values formed in Kazakhstan from ancient times to the present as humanism, tolerance, cooperation, interethnic and spiritual harmony, stability, trust, the democratic traditions of the people, and freedom of speech. These values are interpreted not only as cultural heritage but also as universal resources for addressing the problems of modern global society. Contemporary Kazakh thinkers attempt to address the problem of human destiny in the context of globalisation by proposing a model of a new generation that assumes responsibility for shaping its own identity and is capable of making ethical and conscious cultural choices. In this perspective, human destiny under globalisation is determined through the dialogue between tradition and modern values. In the concluding part of the article, the author arrives at the following statement: "In the twenty-first century, the Kazakh worldview, while shaping an increasingly intricate and multidimensional cultural identity, has preserved its core essence; rather than dissolving, it has evolved in response to the currents of modernity."

Keywords: fate, liberty, cultural amnesia (mankurtism), spiritual dislocation, global integration, self-identity, intercultural dialogue, mutual tolerance, inner balance, moral regeneration.

Introduction

In today's conditions of globalisation, humanity is undergoing unprecedentedly rapid transformations and turning toward new values and technologies. This process deeply impacts the historical roots, worldview, and spiritual life of every nation. Globalisation prompts fundamental questions about human destiny and national identity, traditional culture, and established ways of life. These aspects face challenges as they adapt to a rapidly changing society.

The Kazakh worldview, shaped over centuries within a nomadic civilisation, now stands at the crossroads between modern demands and loyalty to age-old traditions and customs. This worldview is a profound spiritual and cultural approach evolved through centuries. It has been transmitted to the present day through ancestral heritage, traditions, customs, and social practices. However, in the era of globalisation and modernisation, this worldview faces new challenges.

The relevance of the problem lies in the fact that in the contemporary world, the conflict between national consciousness and global values significantly affects human existence.

The degree of research development of the problem is reflected in the fact that the article is based on the philosophical studies of contemporary Kazakh thinkers, such as Ch. Aitmatov, G. Barlybayeva, Zh. Abdildin, F. Zharmakina, T. Ghabitov, and M. Orynbekov. The views of thinkers who made a significant contribution to Kazakh philosophy, including Korkyt, Bukhar Zhyrau, Abai, Sh. Ualikhanov, and M. Zhumabayev were also highly relevant in achieving the objectives of the present research.

The purpose and objectives of the study are to analyse the philosophical views of contemporary Kazakh thinkers on human destiny in the context of globalisation and to explain transformations in the national worldview through their ideas. The study aims to: offer a philosophical perspective on how globalisation influences human destiny; compare the interpretations of contemporary Kazakh scholars regarding this issue; and clarify the dynamics of national identity and individual self-awareness in the context of globalisation.

* Corresponding author's e-mail: janka_04@mail.ru

Methodological Framework of the Study

In analysing the ideas of contemporary Kazakh thinkers concerning the problem of human destiny in the context of globalisation, comparative and dialectical methods, as well as the historical-logical method of research, were employed.

In order to synthesise approaches to the problem of destiny and to generalise the results, an analytical method was applied to various concepts in the history of Kazakh philosophy related to the issue of destiny and its historical development.

For the purpose of identifying the idea of human destiny within the history of Kazakh philosophy, the hermeneutic method was used to interpret and discuss the works of representatives of different philosophical trends.

Results and Discussion

In today's globalised environment, the Kazakh worldview is clearly experiencing a profound shift, reflected in the tension between long-standing cultural values and the expanding influence of modern technologies. The twenty-first century, often described as the "era of globalisation" or even the "age of global civilisation," stands out as a period marked by the ongoing formation of an interconnected human community with its own distinctive characteristics.

At the same time, globalisation, understood as the gradual erosion of national boundaries and the weakening of state control over economic, political, informational, and cultural spheres, emerges as a complex and multilayered process. It is inherently contradictory, combining both constructive opportunities and serious challenges.

According to the scientific literature, researchers tend to adhere to three main perspectives regarding globalisation [1]. One group is completely opposed to globalisation, the second supports it, and the third recognises it as a natural phenomenon; moreover, some perceive it as a destructive force that indiscriminately sweeps aside everything in its path, whereas others interpret it as a powerful engine of progress, capable of generating significant benefits and driving modernisation and economic growth [2; 1].

The Kazakh worldview and our traditional values have transformed within the processes of social and cultural integration and contemporary globalisation, driven by the development of information technologies and the dialogue between the cultures of different countries. At the same time, cultural exchange has also brought with it processes of renewal and the growth of creative forces, as well as spiritual advancement and consolidation [3; 20].

The need to examine the cultural heritage of individual nations is driven by the rapid advance of globalisation, which is reshaping traditional lifestyles and established patterns of ethnic existence. At the same time, globalisation also carries constructive potential and functions as a key mechanism of cultural integration. It fosters closer connections among countries and peoples while accelerating the exchange of information, culture, and economic resources [3; 22].

As advocates of the idea of the unity of cultures in history, one may refer to the empires of the great commanders of the West and the East, Alexander the Great and Genghis Khan, who are recognised as figures striving for a shared goal: "The aim is not to construct a unified world for a privileged few, but rather to seek ways of shaping a shared space that serves the interests of all humanity" [3; 14].

Thus, as globalisation has accompanied human development throughout history, a defining characteristic of the globalised world today is the growing interconnectedness of lifestyles, cultural practices, and informational resources across nations. At the same time, globalisation does not negate cultural diversity or demand the abandonment of national and individual identities. Nor does it seek to impose uniformity among cultures; rather, it promotes the development of information technologies that enable the worldwide dissemination of cultural values and models, whether inherited from the past or emerging in the present [4; 203].

Some scholars argue that one of the most prominent expressions of globalisation is the internationalisation of national cultures. They place particular emphasis on its cultural dimension, suggesting that it can mitigate the potentially destructive outcomes of interactions between diverse cultures and religions. This perspective is notably reflected in the work *The Clash of Civilizations* by Samuel P. Huntington. He argues that cultural distinctions and identities tend to be far more resistant to change than economic or political factors, and for that very reason, they are often more difficult to reconcile or overcome [5; 282-283].

According to Samuel P. Huntington, the intensification of intercultural interactions and contacts generated by globalisation does not necessarily lead to convergence or mutual understanding; on the contrary, it

becomes a source of civilisational conflict and further deepens existing differences. From this perspective, in order not to lose themselves in a spiritually empty global world oriented primarily towards consumerism, people increasingly turn back to their religious roots. However, this process may also result in the emergence of groups with different religious beliefs, giving rise to new forms of intolerance and potential centres of conflict.

In the era of globalisation, digitalisation as a global phenomenon is exerting a comprehensive influence on all spheres of life in Kazakh society as well. This implies that digital technologies are acquiring an ontological status, gradually displacing traditional communicative practices and social interactions, and thereby transforming social reality and its fundamental attributes. Across the world, various strategies exist for responding to external global influences: some societies demonstrate resistance, actively opposing the spread of foreign cultures; others reject alternative value systems; while some completely replace their own culture by imitating and adopting external models. These tendencies can be observed in the growing number of ethno-religious conflicts, the rise of nationalist sentiments, the expansion of fundamentalist movements, and local wars associated with migration processes.

The crisis of spiritual values becomes particularly pronounced under the pressures of globalisation, especially when freedom is treated as an absolute and unconditional principle. Such an interpretation encourages the spread of a culture lacking spiritual depth, often rooted in individualism and the pursuit of unlimited personal desires. In the context of the modern globalised world, human destiny increasingly takes the form of a contested space shaped by competing value systems and spiritual orientations. This is accompanied by a heightened sense of inner uncertainty, instability, and an ongoing search for genuine self-identity.

In his philosophical reflections, Chingiz Aitmatov not only described how society changes but also tried to understand its long-term effects. These include risks related to globalisation and losing cultural identity, and the growing gap between material and spiritual realms. It is clear that he viewed humanity's fate in a deeply philosophical way. He saw history not as a straight line of events but as a complex system which mixes tradition and innovation, and spiritual goals and technocratic rationality.

His publicistic works were imbued with deep concern for the destiny of the world and the moral responsibility of humankind for its future. Although he did not deny the significance of technological progress, he warned that the careless introduction of technological achievements without due consideration of moral principles could ultimately lead to the dehumanisation of society [6]. He observed that the human capacity to share in one another's joy and sorrow is gradually disappearing, and emphasised that living, emotionally rich interpersonal communication is increasingly being replaced by interaction mediated through digital technologies.

In his works, he consistently stressed that the pursuit of comfort and material well-being should not become the ultimate meaning of human life, and that progress must be accompanied by spiritual development. He argued that the greatest danger of the future lies in the transformation of the human being into a "mankurt" (an image depicted in his novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years*), that is, a creature deprived of historical memory and spiritual orientation. By combining publicistic writing with artistic creativity, Chingiz Aitmatov expressed philosophical ideas through symbolic images and, in his work *The Buranny Station*, explored the conflict between the traditional way of life and the emerging technocratic world. In this context, he demonstrated how easily a person can lose their individuality by submitting to mass ideologies, and how difficult it becomes to preserve personal autonomy in an era of global transformations [6]. Through the destinies of the characters in his works, through the confrontation of different worldview systems, and through the search for answers to existential questions, Chingiz Aitmatov engages in a profound dialogue about the meaning of life, freedom, morality, and the fate of civilisation. The mankurt represents a person who has lost the memory and, consequently, has completely lost their identity, becoming a thoughtless being deprived of willpower and the ability to reflect. This is not just a tragedy of an individual, but a symbolic image of a process of spiritual decline that entire peoples and civilizations can experience.

His characters often exist in an intermediate space between the past and the future, between traditions and new realities of life. He did not deny the achievements of civilization, but warned that progress without a moral basis could lead to catastrophic consequences. Aitmatov was convinced that the future of humanity depends on its ability to preserve humanistic ideals, develop culture, cultivate compassion, and show respect for the past. His works reveal not only reflections on modern reality, but also a deep attempt to look into the future, warn, and offer guidance for the future [6]. In this way, Chingiz Aitmatov used the image of the mankurt to warn about the fate of a person who has lost their historical and cultural memory, emphasising that such a loss inevitably leads to spiritual degradation.

As a member of the global community, Kazakhstan is experiencing the impact of globalisation in all spheres of its social existence. Indeed, in a period characterised by active processes of interethnic, international, and interstate interaction within the global space, the question of what the future holds for Kazakh culture has become a pressing issue that deeply concerns Kazakh thinkers.

Independence has created new opportunities and horizons for the Kazakh people, and the experience of Kazakhstan as a sovereign state has brought to the forefront key concerns such as spiritual renewal, the self-determination of national destiny, and the selection of a way of life aligned with core cultural values. This has allowed the nation to follow its own course of spiritual development and to make deliberate choices about its future trajectory. A central priority is that this path should reflect the country's national interests as well as its moral and spiritual principles. In this regard, a renewed and sincere engagement with indigenous philosophical traditions and historically grounded ethical values plays an important role in strengthening national identity and fostering social cohesion [7; 3]. To do this, it is necessary to return to the ancient spiritual heritage of the Kazakh people, as this helps to strengthen national identity and unity. The philosophical heritage of the Kazakh people includes many deep ethical concepts that have made a significant contribution to the broader tradition of world philosophy. J.M. Abdildin, a member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, emphasizes that each nation enriches world culture with its distinctive and most valuable ideas and spiritual achievements. In this context, the Kazakh people also played a significant role in shaping the spiritual heritage of mankind. This contribution is reflected in the works and ideas of such prominent thinkers as Al-Farabi, Ahmed Yasawi, Bukhar Zhyrau, Shortanbai, Chokan Ualikhanov, Ibrai Altynsarin, Abai Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiuly, Akhmet Baitursynov, Sultanmakhmut Toraigyrov, Saken Seifullin, Magzhan Zhumabayev, Mukhtar Auezov and others [8; 353].

The transitional period has led to new forms of spiritual search, demonstrating that the time has come to reassess and revitalise the values of our people. The core of the new worldview lies in the search for moral ideals within the processes of spiritual renewal and revival that permeate the social life of the country. In the Kazakh worldview, ethical reflections have traditionally occupied a central place. In this regard, if we turn to history, it becomes evident that Kazakh thinkers have consistently promoted the ideas of tolerance and spiritual harmony. Today, these ideas have acquired global significance and have become one of the most relevant topics in the modern world. Tolerance and spiritual harmony, as fundamental values of the Kazakh worldview, are able to respond to modern global challenges.

Kazakh philosophy, which vividly reflects the essence of the national character and mentality of the people, has always remained open to other cultural influences and traditions. It consistently sought ways to establish sincere, non-aggressive, and friendly relations between various peoples, social groups, and states. Over the centuries, the Kazakh people have absorbed a variety of cultural influences, reinterpreted and adapted them based on their ancient Turkic steppe traditions. These traditions turned out to be so deep and stable that neither political catastrophes and wars, nor the consequences of the Arab and Mongol invasions, nor the process of Islamization could radically change them [9; 6]. From this, the flexibility and resilience of Kazakh culture become evident. Despite numerous external influences, the Kazakh people have managed to preserve their essence while adapting and assimilating these influences in accordance with their own worldview. In Islamic thought, the belief that death is predetermined by God and therefore unavoidable is considered a fundamental principle. From this standpoint, the creative heritage of Korkyt Ata, who resisted death and sought ways to transcend it, can be interpreted as reflecting a pre-Islamic worldview.

Throughout his life, Korkyt pursued an understanding of the true meaning of human existence, striving to move beyond conventional illusions and refusing to accept death as an inevitable end. He searched for means to confront and overcome it, and in this process developed the symbolic idea of "eternal life." For Korkyt, this concept found expression in the *kobyz*, which embodies his enduring quest, his confrontation with mortality, and his spiritual legacy. The creation of the *kobyz* thus represents not merely a musical innovation, but a philosophical and spiritual attempt to transcend death. Through this instrument, Korkyt articulated the idea of immortality and affirmed the enduring value of human existence.

Similarly, the ethical views of Kazakh thinkers during the period of the *zhyrau* were grounded in such themes as patriotism, the unity and integrity of the Kazakh people, the struggle for individual freedom, human rights, and love for humanity. Their worldview was oriented towards preserving harmony between nature and the universe, representing a life philosophy aimed at balance and equilibrium. This perspective recognises the world as possessing its own internal laws of development and supports an existence based on harmony, one that does not require excessive human interference. The views of Kazakh thinkers sought to establish a harmonious relationship between humans and nature and to build a just society. For them, the

highest values were love for one's land and people, the protection of human freedom, and the preservation of natural balance.

For instance, in the poems of Bukhar Zhyrau, one can observe a reflection of the turbulent era in which he lived. Being dissatisfied with the historical events of his time, he expressed his distress over them, lamenting that:

“Ай, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күман-ай.
Баспақтана жиылып,
Фана болған заман-ай” [9; 84].
Oh, what an age, what a troubled age,
A fog has descended upon this world.
All deeds are now filled with doubt,
The times have gathered in oppression,
An age that has faded into illusion. (translated by the author)

Here, in the works of Bukhar Zhyrau, the contradictions, difficulties, and injustices of the society of that time are depicted, and the poet's inner anxiety and emotional suffering in response to these events are conveyed.

At the same time, he regarded the instability of his era as a natural stage of development and maintained confidence in a better future. His ethical views are based on a comparative approach, contrasting the moral values of the past with those of the present. As one historical period replaces another, a new generation emerges, for whom earlier moral norms may seem outdated, much like clothes that no longer fit a growing child. As a result, moral systems transform. Bukhar Zhyrau noted with a sense of concern that the new morality is not always superior to the old one, yet it remains a product of its time. He recognised the natural course of historical change, emphasising that each epoch develops its own moral standards. By pointing out that new perspectives arise alongside new historical conditions, he demonstrated that not all changes are necessarily beneficial, but they are shaped by the demands of their time [9; 61].

In a similar vein, the Kazakh enlightener Chokan Ualikhanov placed particular emphasis on freedom as a necessary condition for the development of moral qualities in individuals. He argued that only an educated and self-aware person is capable of using freedom responsibly, whereas an uneducated individual is unable to fully realise their potential. This idea highlights the close relationship between freedom and knowledge: even when a person is formally free, without a developed consciousness, they cannot make effective use of that freedom. Therefore, the path to both morality and freedom lies primarily in education and proper upbringing. Moral education and enlightenment thus become key factors in the self-development of a nation, grounded in knowledge and progress.

The enlightener also considered the mutual interaction and rapprochement of peoples to be an essential condition for their cultural development. Thus, in his work “Notes on Judicial Reform”, he wrote: “The adoption of European and universal ideals of enlightenment, along with efforts to overcome the barriers that impede them, is seen as a fundamental objective for any society striving for cultural and intellectual advancement” [10; 80]. This viewpoint of Chokan Ualikhanov demonstrates that for the Kazakh people to become a truly civilised nation, it is not sufficient to rely solely on internal traditions; it is also necessary to assimilate world culture and knowledge. This idea has not lost its relevance under the contemporary conditions of globalisation.

Throughout historical development, the active movement of the Kazakh people towards spiritual growth was realised through the activities and creative work of wise individuals who lived among them. One of the most significant figures who lived until the early twentieth century and left a profound mark on the spiritual world of the people was Abai. Even in the twenty-first century, it can be argued that the deep ideas and remarkable system of values articulated by Abai have acquired a universal educational power in terms of shaping younger generations.

This is because the worldview of Abai Kunanbayuly was formed not only based on Eastern culture but also through engagement with Western thought. He synthesised the ideas of East and West, offering a new perspective; sought to perceive the world in terms of development and change; and demonstrated a dialectical mode of thinking, that is, he attempted to understand reality through contradictions and transformation. Abai introduced an innovative direction into Kazakh intellectual thought and, by harmonising the values of

East and West, showed that both the individual and society exist in a state of continuous change and development.

The central ideas of Kazakh philosophical thought are predominantly rooted in a humanistic perspective. Kazakh thinkers regarded the individual as the highest value, emphasising human freedom, well-being, personal growth, and the realisation of one's potential as key priorities. Since humanism is based on respect for human dignity, rights, and spiritual development, the notion of freedom occupies a crucial place in the worldview of Kazakh poets and intellectuals. Furthermore, the development of any society is largely shaped by the role and influence of its political and spiritual intellectual elite. By uniting and concentrating the interests of various social groups around common goals, this elite exerts a powerful influence on public consciousness and social opinion. One such group was the Alash intellectual movement. Awakened to a sense of national consciousness and concern for the fate of their people, Kazakh intellectuals became actively involved in socially significant activities, believing that liberation from ignorance, integration into the community of advanced nations, and the pursuit of education and knowledge would help the country escape cultural and social stagnation.

This intellectual movement brought together several prominent scholars, political figures, and representatives of national culture, including Akhmet Baitursynov, Alikhan Bokeikhanov, Mirzhakyp Dulatov, Magzhan Zhumabayev, Zhusipbek Aimauly, Mustafa Shokay, and Gumar Karash. In this context, G. Barlybayeva emphasises that the ethical foundations of Kazakh culture are deeply rooted in universal ideals such as kindness and compassion, with origins extending far into antiquity. Compassion, as one of the most profound expressions of human existence, inherently carries the potential for tolerance. It is this moral sensitivity and empathy, understood as the highest forms of tolerance, that occupy a central place in Kazakh philosophical thought. At the same time, themes of patriotism, the pursuit of independence, and the recognition of the importance of national unity are also characteristic features of this tradition. Notably, these ideas remain closely aligned with the conceptual foundations and principles of spiritual renewal in contemporary Kazakhstan [5]. The positive steps taken by Kazakhstan in the period of renewal are oriented towards innovative and identity-based development. In this regard, M. Orynbekov notes the following: "Within the framework of Kazakhstani civilisation, there is a clear effort to synthesise the most valuable elements of both Western and Eastern worldviews. This includes striving to harmonise political practice with ethical principles, rationalism with humanistic values, Western technological advancement with Eastern moral traditions, and scientific progress with cultural values. It also involves balancing individual autonomy with collective responsibility, as well as maintaining stability while pursuing continuous development" [11].

For Magzhan Zhumabayev, freedom is conceived as a dynamic process of aspiration and striving, involving the capacity to overcome personal limitations and enabling the human mind to transcend its own boundaries. This pursuit of freedom represents a defining feature of his worldview and is broadly reflected in the works of Kazakh thinkers as a whole. In examining the notion of freedom, Zhumabayev interpreted it as a historically rooted concept for the Kazakh people, one that originates in the past, unfolds in the present, and is oriented toward the future. At the same time, he emphasised that in the absence of progress and development, the past can come to dominate the present. In his writings before the establishment of Soviet power, Zhumabayev consistently called upon the people not only to pursue enlightenment but also to strive for freedom.

Within the framework of analysing Kazakh philosophical thought in the context of contemporary reality, the moral and spiritual values of the Kazakh people become clearly visible, such as kindness and compassion, generosity and hospitality, openness and peacefulness. In this regard, one of the central ethical principles characteristic of Kazakh philosophy, and one of its most significant and distinctive features, is tolerance. The large-scale and dynamic integration processes that defined the twentieth and early twenty-first centuries point to significant qualitative transformations within human society.

In the present context, the importance of strengthening connections among people and deepening intercultural dialogue has become increasingly clear, as further human development is hardly conceivable without it. Tolerance, in this regard, has emerged as a central feature of contemporary thinking and is gradually taking shape as a new paradigm of consciousness [9; 159]. When people interact through dialogue, they acquire the opportunity to perceive the world in new ways and to gain new experiences. This idea allows culture to be described as a phenomenon of exchange of experience between generations (intergenerational dialogue), between peoples and nations (dialogue of peoples and nations), and between individuals (dialogue of personalities).

The dialogue of cultures in the history of humanity is a natural and inevitable phenomenon, since no culture develops in complete isolation. Every culture interacts with others, drawing nourishment from them, enriching itself, and evolving in the process. Dialogue is essential for every culture, because through it a culture becomes aware of its own identity, and this, in turn, constitutes a fundamental condition for the self-preservation of humanity as a whole.

Tolerance is also indispensable in the contemporary world; it manifests itself in various spheres of social activity and becomes possible precisely as a result of dialogue. The preservation of tolerance is of vital importance, as without it, interpersonal relations lose their humanistic foundation.

The complexity of the present situation lies in a clear contradiction: on the one hand, intolerance in the modern world is not decreasing but appears to be intensifying; on the other hand, without the development of tolerance, the risk of conflict and mutual destruction among different civilisations, cultures, and social or ethnic groups becomes increasingly real. In this sense, civilisational conflict represents a serious threat to contemporary society, and the only viable response lies in a critical, reflective, and meaningful dialogue between cultures.

At the global level, mutual understanding, the willingness of cultures to engage with one another, and their cooperative development emerge as the most constructive path for the future of humanity [9; 159]. Moreover, during periods of social transition, when moral norms tend to weaken and social relations become unstable, manifestations of aggression and intolerance often intensify. In such conditions, the role of tolerance in society becomes especially significant.

The Kazakh translation of the reflections of the well-known Russian philosopher V.A. Lektorsky on the role of philosophy reads as follows: In his article “On Tolerance, Pluralism, and Criticism”, published in the journal *Voprosy Filosofii*, Vladislav Lektorsky offers a compelling perspective on the role of philosophy in addressing intolerance. In his view, philosophy functions as a distinctive means of understanding both other individuals and the world as a whole, as well as of reflecting on complex problems. It has historically fostered an ongoing dialogue across different paradigms, where oppositions such as rationalism and empiricism, transcendentalism and realism, as well as scientism and irrationalism, have not only coexisted but also generated productive intellectual exchange.

Philosophy, therefore, is not limited to cultivating critical thinking; it also provides a unique framework for uncovering the underlying assumptions of one’s own judgments and those of others. It enables individuals to comprehend alternative perspectives, to momentarily adopt them as their own, to view their own position from an external standpoint, and to critically reassess both their own views and those of others. If there exists an ideal model of tolerance grounded in such understanding, then it is, undoubtedly, the history of philosophy” [12; 52].

The experience of two decades of independence has demonstrated that material advancement alone cannot ensure genuine progress if it is not supported by spiritual culture and higher value orientations. An excessive focus on pragmatism and achievement often promotes priorities that remain distant from deeper spiritual ideals. At the same time, global practice shows that many countries, particularly during periods of transition, tend to re-engage with their historical heritage, cultural traditions, and ethical values in response to contemporary challenges.

In this context, Zh. M. Abdildin highlights the importance of developing national self-awareness among Kazakhs and citizens of Kazakhstan. He suggests that the emergence of extensive scholarly research on the intellectual legacy of past thinkers will allow society to re-assess their contributions from a new perspective, free from the constraints once imposed by totalitarian ideology. By grounding this process in universal human values, it becomes possible to overcome inherited stereotypes and ideological patterns, thereby fostering a deeper and more mature sense of national and civic identity [13; 27].

Kazakh philosophical thought has never been static; rather, it has evolved alongside shifts in the socio-historical context. At each stage, it has been enriched by new philosophical, ethical, and aesthetic ideas that reflect the spirit of the time and the realities of a given historical period. Its development has been continuous, with every phase of its formation closely linked to the emergence of new and significant ethical questions and concepts. Through these, Kazakh thinkers sought to influence and improve the destiny of their people. The intellectuals of the Kazakh steppe, shaped by their historical circumstances and civic responsibility, approached fundamental issues of existence, morality, and ethics through the lens of socio-historical development [9; 190].

For example, in the nineteenth century, the incorporation of Kazakhstan into the Russian Empire forced the Kazakh people to adapt to a new way of life. Thinkers, including the representatives of the Kazakh En-

lightenment, proposed that to survive, it was necessary “to learn what others know”, that is, to become competitive. Under the contemporary conditions of globalisation, this principle has become especially significant for Kazakhstan in its search for a worthy place within the global community.

Today, this means not only knowing Russian or European languages, as once emphasised by Chokan Ualikhanov, Abai Kunanbayev, and Shakarim Kudaiberdiuly, but also mastering the English language, digital technologies, meeting international educational standards, and becoming a specialist in demand within the global labour market. Abai’s idea of “learning knowledge and science” resonates directly with the modern concept of lifelong learning. At a time when global changes are occurring at an extremely rapid pace, the continuous acquisition of new information and the ability to apply science and technology constitute a guarantee of development both for the individual and for the nation as a whole.

Globalisation also exerts a significant influence on the content of Kazakhstan’s national idea, which therefore requires systematic and in-depth analysis. According to scholars who study the Kazakh national idea (such as A. Nysanbayev, G. Esim, A. Kodar, K. Abishev, S. Nurmuratov, and others), it emerged within the framework of nomadic Turkic civilisation during the period of consolidation of the Kazakh people. There exists a direct connection between the national idea and Kazakh philosophy. Hence, it is important to remember that the Kazakh idea incorporates the national values achieved by our ancestors. Among these ideas are the aspiration to understand the meaning of existence, to discover the immortal heritage of both the individual and the people, and to seek eternal life.

Since one of the main dangers of globalisation lies in the potential loss of national identity, the legacy of Kazakh thinkers serves as a warning, reminding us of the importance of preserving our national values, language, and culture while integrating into an open and globalised world. Learn foreign languages, but do not forget your own; master world art, but develop Kazakh art — this principle has become particularly relevant in the present era.

Conclusion

In the context of globalisation, which now affects all regions of the world, including Kazakhstan, engaging with the philosophical ideas of Kazakh thinkers becomes especially significant. Such reflection is essential for understanding human existence, preserving national identity, and fostering spiritual renewal, while also enabling a reconsideration of the core values embedded in Kazakh culture. This process holds particular importance for both the present condition and the future development of Kazakh society.

Globalisation is not merely an economic or technological process; it is also a profound cultural and civilisational transformation that directly affects human consciousness, value systems, and modes of self-identification. In this regard, philosophy assumes a particularly significant role, as it enables society to critically interpret the meaning of ongoing transformations and to establish ethical frameworks for sustainable development.

Given that values have always been central to human existence, they function as essential points of orientation, guiding both individuals and societies in navigating the broader trajectory of humanity as well as the complexities of contemporary life. Cultural values and moral traditions not only preserve historical memory but also create conditions for the realisation of individual and collective creative potential. They shape a worldview that enables people to live meaningful, purposeful, and responsible lives, grounded in moral awareness and social solidarity. Only under such conditions can globalisation acquire a positive and humanistic meaning, rather than becoming a force of cultural homogenisation or spiritual alienation.

In today’s multicultural and multi-confessional Kazakhstan, every individual and every nation possesses its own unique path towards understanding and shaping their destiny. The plurality of identities and cultural traditions does not necessarily lead to fragmentation; on the contrary, it creates opportunities for dialogue, mutual enrichment, and peaceful coexistence. The philosophy of Kazakh thinkers remains highly relevant in this respect, as it provides conceptual foundations for integrating into global culture without losing national consciousness and cultural uniqueness. It demonstrates that openness to the world does not imply the rejection of one’s own roots, but rather presupposes their conscious rethinking and creative transformation.

For example, the idea of Abai Kunanbayev calling people to “learn knowledge and science” resonates strongly with the modern concept of lifelong learning, which has become one of the key principles of contemporary education and social development. At the same time, his appeal “Be human” is not merely a demand of his own historical era, but also a modern philosophical call to resist conformism, superficial success, and false values. It encourages critical thinking, moral self-reflection, and personal responsibility for one’s

own destiny and for the destiny of society as a whole. In this sense, Abai's philosophy may be interpreted as a timeless ethical programme aimed at cultivating an active, conscious, and morally responsible personality.

According to the Kazakh philosopher G.G. Barlybayeva, "Kazakh philosophy has never remained static; only the socio-cultural context has changed. At the same time, ethical perspectives have transformed, continuously developing in connection with new problems and challenges of each era. All major stages in the formation and development of Kazakh philosophical creativity have been associated with the emergence of new and significant ethical ideas, through which Kazakh thinkers sought to guide the destiny of their people towards a better path." This statement clearly illustrates the dynamic and living character of Kazakh philosophical thought.

Therefore, Kazakh philosophy may be compared to a living organism, as it constantly adapts to the changing external environment, just as history and culture do. Nevertheless, despite ongoing transformations, it has consistently preserved its fundamental purpose of contributing to the spiritual and moral growth of the people. In an era marked by global uncertainty, rapid technological advancement, and cultural diversity, this role becomes even more essential. Kazakh philosophy not only reflects on the past but also provides intellectual and ethical guidance for the future, enabling society to maintain humanistic values, cultural identity, and spiritual coherence within the complex and often contradictory landscape of the globalised world.

References

- 1 Жармакина Ф.М. Казахстанский менталитет в условиях постмодернизации / Ф.М. Жармакина // Казахская цивилизация. — 2005. — № 2. — С. 75–82.
- 2 Khondker H.H. Glocalization as Globalization: Evolution of a Sociological Concept / H.H. Khondker // Bangladesh e-Journal of Sociology. — 2004. — Vol. 1, No. 2. — P. 1–9.
- 3 Плоских В.М. Мир кочевников: исследования Ю.Н. Рериха по истории Центральной Азии: предисл. / В.М. Плоских, Е.В. Троянова // Рерих Ю.Н. История Средней Азии. — М.: МЦР, 2004. — Т. 1. — 470 с.
- 4 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы / Т.Х. Ғабитов. — Алматы: Қазақ университеті, 1998. — 203 б.
- 5 Традиция и изменения / Проект Ага Хана «Человековедение». — Бишкек; Душанбе; Алматы, 2008. — 291 с.
- 6 Абдыкадыр А. Чынгыз Айтматов как публицист и мыслитель [Электронный ресурс] / А. Абдыкадыр. — Режим доступа: https://mnienie.akipress.org/unews/un_post:44648.
- 7 Бегманов Қ. Дәстүр: кеше, бүгін, ертең [3 томдық] / Қ. Бегманов. — Алматы: Баспа, 2017. — 3-т. — 508 б.
- 8 Абдильдин Ж. Собрание сочинений [в 5 т-х.] / Ж. Абдильдин. — Алматы: Өнер, 2001. — Т. 5. — 455 с.
- 9 Барлыбаева Г.Г. Эволюция этических идей в казахской философии / Г.Г. Барлыбаева. — Алматы: К-ИЦ ИФП КН МОН РК, 2011. — 216 с.
- 10 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [в 5 т-х.] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1984. — Т. 4. — 463 с.
- 11 Бес ғасыр жырлайды [екі томдық] / Құраст.: М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 1-т. — 385 б.
- 12 Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. — 1997. — № 11. — С. 46–54.
- 13 Абдильдин Ж.М. Время и культура: размышления философа / Ж.М. Абдильдин. — Алматы: Алаш, 2003. — 480 с.

Ж.Ө. Дағарова, А.Р. Озкан, С.К. Рахимжанова

Жаһандану жағдайындағы адам тағдыры: қазіргі заманғы қазақ философиясындағы көзқарастар

Мақалада жаһандану дәуіріндегі адам тағдырына қазіргі заманғы қазақ ойшылдарының көзқарастар қарастырылып, тағдыр мәселесі тарихи-философиялық тұрғыда зерделенген. Және осы жаһанданудың объективті үрдістерін мойындап, ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстанда қалыптасқан гуманизм, төзімділік (толеранттық), ынтымақтастық, этносаралық және рухани келісім, тұрақтылық, сенім, халықтың демократиялық әдет-ғұрпы, сөз бостандығы сияқты құндылықтарды нығайтып, байыту және әлемге ұсыну керектігі туралы өз ойларын ортаға салған қазіргі заманғы қазақ ойшылдарының пікірлеріне талдау жасалған. Жаһандану жағдайындағы адам тағдыры мәселесін қазіргі заманғы қазақ ойшылдары өзінің бірегейлігін қалыптастыруда өзіне жауапкершілік алатын, өнегелілік пен саналы мәдени таңдау жасай алатын ұрпақтың үлгісін жасау арқылы шешуге тырысады, өйткені жаһандану жағдайындағы адам тағдыры оның дәстүр мен қазіргі заманауи

құндылықтарының өзара сұхбаты арқылы айқындалады. Авторлар қорытындыда «Жалпы, қазақ халқының дүниетанымы осы ХХІ ғасырда жаңа, аса күрделі және көпқырлы мәдени бірегейлікті тудыра отырып, ол өзін жоғалтпады, керісінше заманның ағымына қарай бейімделе түсті», – деген тұжырым жасаған.

Кілт сөздер: тағдыр, еркіндік, мәңгірттік, рухани бағытсыздық, жаһандану, бірегейлік, мәдениеттер сұхбаты, толеранттылық, рухани келісім, рухани жаңғыру.

Ж.Ө. Дағарова, А.Р. Озкан, С.К. Рахимжанова

Судьба человека в условиях глобализации: взгляды в современной казахской философии

В статье рассматриваются взгляды современных казахских мыслителей на судьбу человека в эпоху глобализации, а также проводится историко-философский анализ проблемы судьбы. Признавая объективный характер процессов глобализации, автор анализирует мнения современных казахских мыслителей о необходимости укрепления, обогащения и представления мировому сообществу ценностей, сформировавшихся в Казахстане с древних времён до наших дней, таких как гуманизм, толерантность, сотрудничество, межэтническое и духовное согласие, стабильность, доверие, демократические традиции народа, свобода слова. Проблему судьбы человека в условиях глобализации современные казахские мыслители стремятся решить через формирование поколения, способного брать на себя ответственность за становление собственной идентичности, делать нравственный и осознанный культурный выбор, поскольку судьба человека в эпоху глобализации определяется диалогом традиционных и современных ценностей. В заключение автор делает вывод: «В целом мировоззрение казахского народа в ХХІ веке, формируя новую, сложную и многогранную культурную идентичность, не утратило себя, а, напротив, сумело адаптироваться к вызовам времени».

Ключевые слова: судьба, свобода, манкуртизм, духовная дезориентация, глобализация, идентичность, диалог культур, толерантность, духовное согласие, духовная модернизация.

References

- 1 Zharmakina, F.M. (2005). *Kazakhstanskii mentalitet v usloviakh postmodernizatsii* [Kazakhstani mentality in the conditions of postmodernization]. *Kazakhskaiia tsivilizatsiia — Kazakh Civilization*, (2), 75–82 [in Russian].
- 2 Khondker, H.H. (2004). Globalization as Globalization: Evolution of a Sociological Concept. *Bangladesh e-Journal of Sociology*, 1(2), 1–9.
- 3 Ploskikh, V.M., & Troianova, E.V. (2004). *Mir kochevnikov: issledovaniia Yu.N. Rerikha po istorii Tsentralnoi Azii* [The world of nomads: Yu.N. Roerich's research on the history of Central Asia]. *Istoriia Srednei Azii — History of Central Asia*. Vol. 1. Moscow: MTsR [in Russian].
- 4 Gabitov, T.Kh. (1998). *Qazaq madenietinin tipologiasy* [Typology of Kazakh culture]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 5 (2008). *Traditsiia i izmeneniia* [Tradition and changes]. Proekt Aga Khana «Chelovekovedenie». Bishkek; Dushanbe; Almaty [in Russian].
- 6 Abdykadyr, A. (2018). Chyngyz Aitmatov kak publitsist i myslitel [Chingiz Aitmatov as a publicist and thinker]. *mnenie.akipress.org*. Retrieved from https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:44648 [in Russian].
- 7 Begmanov, K. (2017). *Dastur: keshe, bugin, erten* [Tradition: yesterday, today, tomorrow]. Vols. 1-3. Vol. 3. Almaty: Baspa [in Kazakh].
- 8 Abdildin, Zh. (2001). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Vols. 1-5. Vol. 5. Almaty: Oner [in Russian].
- 9 Barlybaeva, G.G. (2011). *Evoliutsiia eticheskikh idei v kazakhskoi filosofii* [Evolution of ethical ideas in Kazakh philosophy]. Almaty: Kompiuterno-izdatelskii tsentr Instituta filosofii i politologii Komiteta Nauk Ministerstvo Obrazovaniia u Nauki Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 10 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Vols. 1-5. Vol. 4. Almaty: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 11 Magayin, M., & Baidildaev, M. (Comp.). (1989). *Bes gasyr zhyrlaidy* [Five centuries of singing]. Vols. 1-2. Vol. 1. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 12 Lektorskii, V.A. (1997). O tolerantnosti, pliuralizme i krititsizme [On tolerance, pluralism and criticism]. *Voprosy filosofii — Voprosy Filosofii*, (11), 46–54 [in Russian].
- 13 Abdildin, Zh.M. (2003). *Vremia i kultura: razmyshleniia filosofa* [Time and culture: reflections of a philosopher]. Almaty: Alash [in Russian].

Information about the authors

Dagarova Zhanar — Senior Lecturer, Department of Philosophy and Theory of Culture, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3766-202X>

Ali Rafet Özkan — Professor, Department of Philosophy and Religious Sciences, Faculty of Divinity, Ankara University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-7710-5471>

Rakimzhanova Sayana — PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8873-5244>

M.D. Dogan Karacoshkun^{1*}, G.B. Kolegen²

¹*Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey;*

²*Kastamonu University, Kastamonu, Turkey*

(E-mail: mustafa.karacoshkun@hbv.edu.tr, kolegen.kol@mail.ru)

The Ethical Triad of Shakarim Kudaiberdyuly: A Philosophical Reconstruction of the Concept of Ujdan

This article examines the concept of ujdan in the worldview of Shakarim Kudaiberdyuly through the ethical triad Ynsap–Adilet–Meirim. The study argues that ujdan should not be understood merely in the narrow lexical sense of “conscience,” but rather as an integrated ethical principle that unites moral self-restraint, justice, and compassion. On this basis, the article aims to clarify the philosophical meaning of each component of the triad and to demonstrate that their unity forms a normative model of moral personality in Shakarim’s ethical thought. The methodological basis of the study is grounded in the original philosophical, ethical, and poetic texts of Shakarim Kudaiberdyuly, interpreted through a historical-philosophical and hermeneutic approach. The analysis employs conceptual reconstruction, close reading, and comparative interpretation in order to identify the internal structure of ujdan and its relation to adjacent categories such as soul, responsibility, moral self-restraint, and the inner regulation of action. The study shows that ynsap functions as moral measure and self-restraint, adilet as the principle of justice and moral responsibility, and meirim as the ethical basis of compassion and humane relations. Taken together, these concepts constitute ujdan as the inner foundation of both individual moral life and social harmony. The article further demonstrates that Shakarim’s doctrine of conscience is inseparable from his broader ethical anthropology, according to which the condition of society depends on the moral condition of the human person. The findings also indicate that Shakarim’s concept of ujdan should be regarded as one of the key categories of Kazakh ethical thought. In this sense, his doctrine of conscience possesses not only historical and cultural significance, but also contemporary philosophical relevance for discussions of moral education, ethical anthropology, and the humane foundations of social life.

Keywords: Shakarim Kudaiberdyuly, ujdan, conscience, Ynsap, Adilet, Meirim, Kazakh ethics, moral philosophy, ethical anthropology.

Introduction

In every sphere of public life, the issue of social and moral education occupies a central place. The foundations of educational thought developed over centuries are rooted not only in institutional traditions, but also in the moral wisdom of the people and in the intellectual legacy of thinkers who articulated and preserved that wisdom in philosophical, literary, and spiritual forms. In the Kazakh intellectual tradition, this legacy remains especially significant, since questions of human dignity, conscience, justice, compassion, and moral self-cultivation have long been inseparable from broader reflections on society, culture, and the meaning of human existence. Within this tradition, the works of Shakarim Kudaiberdyuly occupy a distinctive place. His writings represent not merely a literary heritage, but a coherent moral-philosophical vision concerned with the ethical formation of the person, the purification of inner life, and the relationship between the individual, society, and the transcendent moral order.

In recent decades, Shakarim Kudaiberdyuly’s spiritual and intellectual legacy has increasingly become a distinct object of scholarly inquiry in Kazakhstan and is gradually taking shape as an established field of research. Scholars have sought to clarify the foundations of his views on morality, education, religion, and social life. For example, the studies of G. Yessim, K. Zharykbayev and A. Qudiyarova examine various dimensions of Shakarim’s educational and ethical worldview, showing that his thought cannot be reduced either to literary expression alone or to narrowly didactic concerns. Rather, his reflections belong to a broader philosophical discourse in which the formation of moral consciousness is inseparable from the cultivation of human character and the ethical orientation of society.

Scholar N. Sultanova systematizes the educational dimensions of Shakarim’s oeuvre as follows:

- 1) intellectual education related to knowledge and learning;
- 2) moral education;
- 3) aesthetic education;

* Corresponding author’s e-mail: mustafa.karacoshkun@hbv.edu.tr

4) labor and environmental education;

5) family education, illustrating each category with examples from his poetry [1; 13].

However, such a classification should not be understood as a fragmented or isolated reading of his legacy. Rather, all of these thematic directions are encompassed within the framework of *Ar ilimi* and therefore require an integral and holistic interpretation. Such an integral reading is justified by the fact that the ultimate aim of education in Shakarim's thought is unified: to cultivate and refine human character, elevating it to an ethically and spiritually noble level. Through this process, a person's relationship to society, the surrounding world, and nature is transformed, while the horizon of understanding is enriched through moral and educational formation. Thus, Shakarim's educational philosophy is inseparable from his ethical anthropology and from his broader effort to articulate a normative model of human moral development.

Over time, the relevance of Shakarim Kudaiberdyuly's *Ar ilimi* has become increasingly evident, and it has gradually come to be recognized as a doctrine capable of regulating the relationship between the individual and society and of offering an ethical response to moral decline. Its enduring significance lies in the fact that it contains an intellectual and moral force capable of addressing the challenges of different historical periods and of orienting the individual toward moral self-cultivation. This may be explained, on the one hand, by the fact that Shakarim consciously addressed his reflections to future generations, placed particular hope in the moral maturity of youth, and sought to identify ways of freeing human beings from destructive tendencies. On the other hand, it is also connected with the recovery of his legacy after it survived Soviet ideological distortion and gradually re-entered intellectual and academic life in the period of independence. Only in more recent decades have scholars gained broader access to such works as *Imanym*, devoted to faith, morality, moral self-cultivation (*akhlaq*), and education; *Ush Anyq*, his philosophical and metaphysical treatise; *Musylmandyq Sharty*; and his prose reflections. Across these writings, social, ethical, and educational ideas are extensively articulated, making them an essential source for the study of Kazakh moral philosophy.

At the same time, despite the growing body of scholarship on Shakarim's worldview, the concept of *ujdan* has not yet received sufficient systematic philosophical analysis as a unified ethical structure grounded in the triad *Ynsap–Adilet–Meirim*. Previous studies have often discussed Shakarim's moral and educational views in broad terms, whereas the internal conceptual organization of conscience in his thought remains insufficiently clarified. In particular, *ujdan* is frequently translated simply as “conscience,” yet such a lexical equivalence does not fully capture its ethical depth, anthropological function, and normative role in Shakarim's philosophy. In his thought, *ujdan* is not merely an inner feeling of moral approval or remorse; rather, it operates as an integrated ethical principle that links self-restraint, justice, compassion, and responsibility into a single model of moral agency.

This problem is especially important because the category of *ujdan* occupies a central place in Shakarim's understanding of the human being. It mediates between the inner world of the person and the ethical order of social life, and it also connects the moral condition of the individual with broader questions of spiritual maturity, truthfulness, and accountability. For this reason, the study of *ujdan* should not be confined to lexical or purely religious interpretation, but should be approached as a philosophical category within the structure of Shakarim's ethical anthropology. Such an approach makes it possible to reconsider Shakarim's thought not only within the history of Kazakh enlightenment or moral pedagogy, but also within wider discussions of conscience, virtue, moral self-regulation, and the formation of ethical subjectivity.

Therefore, the present article examines the philosophical meaning of *ujdan* in Shakarim's worldview through the ethical triad *Ynsap–Adilet–Meirim* and argues that this triad forms a normative model of moral personality. Particular attention is given to those texts in which *ujdan* is articulated not merely as conscience in a lexical sense, but as an inner ethical principle linking moral measure, justice, and compassion. The article also aims to show that Shakarim's interpretation of *ujdan* possesses not only historical and cultural significance within Kazakh thought, but also contemporary philosophical relevance, especially in discussions concerning moral education, ethical anthropology, and the search for integrative models of human ethical self-understanding.

Materials and Methods

The methodological basis of this study is grounded primarily in the original works of Shakarim Kudaiberdyuly, including his philosophical, ethical, and poetic texts in which the semantic and conceptual field of *ujdan* is articulated. In accordance with a source-hierarchy principle, Shakarim's own writings con-

stitute the core research material, while secondary scholarship—especially Kazakh and Turkish studies on Shakarim, as well as comparative works on *vicdan* and conscience—is used for contextualization, conceptual clarification, and philosophical comparison.

The study adopts a historical-philosophical and hermeneutic approach. Rather than remaining at the level of abstract moral generalizations, the analysis moves to the micro-level of textual ethical constructions by examining recurring conceptual clusters in which *ujdan* is connected with *ynsap*, *adilet*, and *meirim*, as well as with adjacent categories such as soul, reason, responsibility, and moral self-restraint. This approach makes it possible to trace how Shakarim's ethical language functions not merely as a set of virtues, but as an integrated normative model of moral agency.

The research employs both general analytical and specialized philosophical methods. The general methods include analysis and synthesis, induction and deduction, comparison, typologization, and the systematization of textual material. The specialized methods include hermeneutic close reading, conceptual reconstruction, historical-philosophical contextualization, and comparative ethical interpretation. On this basis, the study reconstructs a conceptual map of its key categories, including *ujdan*, *ynsap*, *adilet*, *meirim*, moral responsibility, and the inner regulation of action.

This methodological framework makes it possible to connect Shakarim's ethical anthropology and moral philosophy with analytically grounded conclusions regarding the ethical meaning of the *Ynsap–Adilet–Meirim* triad. It also helps maintain a balance between fidelity to Shakarim's original language and broader comparative philosophical interpretation within the discourse of *ujdan*, *vicdan*, and conscience.

In addition, the study incorporates contextual reading of secondary scholarship, comparative terminological analysis of *ujdan*, *vicdan*, and conscience, and source-critical verification of cited materials. All direct quotations are explicitly identified and documented in accordance with the citation format adopted in this article. Where a statement by Shakarim is cited indirectly through a secondary source, this is clearly marked as a secondary citation in order to preserve textual and methodological accuracy.

Discussion

The relevance of Shakarim Kudaiberdyuly's *Ar ilimi* has become especially visible in the modern period, when questions of moral crisis, the weakening of social solidarity, and the loss of inner ethical orientation have once again moved to the center of intellectual discussion. In this context, Shakarim's teaching should be understood not as a narrowly historical phenomenon, but as a comprehensive ethical doctrine directed toward the reconstruction of the human person and the renewal of the moral foundations of society. Its importance lies in the fact that it approaches social disorder not primarily as an institutional or political problem, but as a consequence of the degradation of the inner world of the human being. For Shakarim, the decline of justice in society begins with the decline of conscience in the individual. This is why *Ar ilimi* may be interpreted as a doctrine aimed at restoring the connection between person and community through the ethical transformation of the self. Such a reading is also consistent with the broader pedagogical scholarship on Shakarim, where his legacy is shown to encompass intellectual, moral, aesthetic, labor-related, environmental, and family dimensions of education. At the same time, these aspects should not be treated as isolated spheres. They form part of a single normative horizon; whose final aim is the formation of a morally mature and spiritually responsible person.

This integral character of Shakarim's worldview becomes clearer when one considers his intellectual relationship with Abai. Shakarim was shaped within Abai's spiritual and intellectual school, and therefore his educational and moral philosophy developed in close continuity with Abai's ethical concerns. One of the central ideas inherited from Abai is the rejection of moral determinism. Abai's well-known categorical formulation that he would silence anyone who claims that human character cannot be corrected [2; 46] expresses a fundamental ethical conviction: the human person is capable of transformation. Character is not an unchangeable fate. This position is of major importance, because it underlies both Abai's and Shakarim's understanding of education. If the person can be corrected, then moral formation becomes possible; if moral formation is possible, then education acquires a deeper meaning than the simple transmission of knowledge. Shakarim takes this conviction further by developing a more explicit doctrine of conscience and by linking the possibility of ethical reform to the inner work of self-restraint, justice, and compassion.

For this reason, education in Shakarim's thought must be interpreted in a broad and philosophical sense. It is not limited to schooling, literacy, or social adaptation. Rather, it concerns the correction of desire, the purification of the heart, the disciplining of the mind, and the awakening of moral responsibility. In this sense, Shakarim's educational philosophy stands against any reduction of education to utility or formal

achievement. Knowledge without conscience cannot produce a truly humane order. Accordingly, the ethical significance of his pedagogy lies in its orientation toward the formation of an inwardly ordered person. This is precisely why Shakarim's educational and moral views cannot be separated: the ultimate aim of both is the same, namely, the making of a human being capable of truthful life, just action, and spiritual accountability.

Shakarim's own poetic and philosophical voice reflects this ethical seriousness in a strikingly direct form. In *Imanym*, he presents himself as someone who does not conceal social and moral defects, but exposes them openly and without compromise [3; 204]. This moral directness is not simply a stylistic feature. It reveals the ethical function that language itself acquires in his worldview. Truthful speech becomes a means of moral intervention. The word is not merely descriptive; it is corrective. At the same time, Shakarim does not treat moral criticism as an end in itself. He sees it as part of a larger responsibility before humanity and before the future. This is especially visible in his declaration that he has devoted himself to labor for humanity, conscience, and the good of all people. Here conscience is linked not only to the private inner life, but also to historical responsibility and service to future generations. The task of the thinker, therefore, is both diagnostic and constructive: he must reveal corruption, but he must also point toward moral renewal.

This orientation becomes even more explicit in Shakarim's emphasis on the unity of a pure heart, a clear mind, and honest labor. These three are not accidental moral slogans; they represent a condensed expression of his ethical anthropology. A pure heart points to inner sincerity and the overcoming of selfishness. A clear mind indicates rational lucidity and freedom from delusion. Honest labor connects morality to practical life and social responsibility. Together, these ideas show that Shakarim does not separate spirituality from action, nor inwardness from worldly conduct. The morally complete person is one whose heart, mind, and work are all ethically disciplined. This triadic ethical orientation prepares the ground for his more explicit doctrine of *ujdan*, because it already suggests that moral life requires an integration of inward and outward dimensions.

At this point, it becomes evident that Shakarim's educational ideal is inseparable from his religious and spiritual horizon. Yet this religious dimension must be interpreted carefully. In his thought, religion is not valuable merely as external ritual or inherited convention. Its deeper importance lies in the fact that it gives human moral life an ontological foundation. Only when the soul, intention, and love of the person are properly directed toward the Creator does moral life become authentic. Thus, terms such as God, Truth, the Beloved, and the Real function in Shakarim not only as theological expressions, but also as ethical markers of a higher order of meaning. This explains why morality, faith, and education are consistently intertwined in his works. Faith without moral transformation is empty, while morality without spiritual grounding remains fragile. In this respect, Shakarim's doctrine may be read as an attempt to preserve the inner unity of ethical and spiritual life against both external formalism and moral indifference.

The Islamic background of this position is especially important. A fruitful point of comparison here is al-Ghazali, whose ethical teaching also centers on the struggle against the lower tendencies of the self. In *Ihya' 'Ulum al-Din*, al-Ghazali presents the human being as capable of moral refinement through discipline, instruction, habituation, and the struggle against destructive inclinations [4; 67]. This comparative framework helps clarify Shakarim's moral anthropology. Like al-Ghazali, he does not assume that human defects are permanent or invincible. On the contrary, he presupposes that the lower self can be opposed and that character can be cultivated. Greed, vanity, lust, selfishness, cruelty, and injustice are treated not as inevitable facts of life, but as tendencies that must be corrected through moral effort. This comparison is important because it places Shakarim's thought within a broader history of Islamic ethical reflection while also making visible the specific form in which these ideas are articulated in the Kazakh intellectual tradition.

This same comparison helps explain why Shakarim attributes such importance to moral language, poetic instruction, and wise counsel. If character can be changed, then the word can serve as a means of ethical healing. In this respect, Shakarim's view is close to the broader Islamic and Turkic didactic tradition, in which poetry, aphorism, and counsel are not decorative forms, but modes of guiding the soul. The moral defect is treated as an inner illness, and truthful speech becomes one of its remedies. This is why the pedagogical and poetic dimensions of Shakarim's legacy are inseparable. He does not educate by abstraction alone, but through language that appeals simultaneously to reason, conscience, and feeling. Such a strategy is especially significant in societies where moral teaching has historically been transmitted not only through formal institutions, but also through poetic and oral culture. In that sense, Shakarim's appeal to youth and his emphasis on moral formation continue a long-standing ethical function of Kazakh intellectual and poetic tradition.

The central category that allows all these themes to be brought into conceptual unity is *ujdan*. If one remains at the level of general moral ideals, the distinctiveness of Shakarim's ethics is not yet fully visible. It becomes visible when conscience is treated not as a vague sentiment, but as a structured philosophical category. One of the most important texts in this regard is Shakarim's response to Mänen Turgambaiuly's article "Nationalism." There he opposes the assumption that nationalism and culture automatically lead to humanity. Even highly developed culture, he argues, cannot by itself produce a pure heart. What is lacking is *ujdan*, which he defines through love for all living beings, compassion, and justice, and through the fraternal recognition of all human beings [5; 15]. This formulation is exceptionally important. It shows that *ujdan* is not confined to inward remorse or personal psychological self-evaluation. Nor is it merely a lexical equivalent of the English word conscience. Rather, it is a relational, ethical, and normative principle that structures one's attitude toward others and one's place in the moral order.

This understanding reaches greater conceptual precision in *Ush Anyq*, where Shakarim states that *ujdan* consists of *ynsap*, *meirim*, and *adilet*. This triad is foundational for interpreting his ethical system. *Ynsap* indicates moral measure, self-restraint, and fairness toward the proper limits of one's own will and desire. *Meirim* expresses compassion, mercy, and humane responsiveness to others. *Adilet* names justice, rightness, and moral responsibility in action. Taken separately, each of these concepts is significant; taken together, they constitute the internal structure of conscience itself. This means that *ujdan* in Shakarim's philosophy is not a single emotion or abstract principle, but an integrated ethical whole. Conscience is present where there is restraint against selfish excess, compassion toward others, and justice in conduct. Without this triadic unity, conscience would remain incomplete. Thus, the ethical originality of Shakarim lies in the fact that he gives conscience an internal architecture.

The importance of this point becomes even more evident in Shakarim's assertion that conscience is the support necessary "for both lives" [6; 56]. This phrase is dense with philosophical meaning. It implies that *ujdan* is not only a guide for worldly action, but also the nourishment of the soul and the condition of spiritual accountability. Shakarim goes further by arguing that no science, art, law, or path can purify the heart of a person who lacks belief in this ethical truth. Even if one brackets the specifically theological implications of this claim, its philosophical force remains intact. The point is that no external system can replace inner moral formation. Institutions may regulate conduct, but they cannot by themselves create conscience. Science may expand knowledge, but it does not automatically produce justice. Law may prevent certain forms of wrongdoing, but it does not purify the heart. In this respect, Shakarim anticipates a deeply important modern ethical insight: the crisis of social life cannot be solved at the level of external order alone. The moral condition of the subject remains decisive.

From here, Shakarim's emphasis on the younger generation also acquires a deeper meaning. His concern with education is not simply social or national in a narrow sense. It is rooted in a philosophical vision of the human person as a being whose moral destiny depends on the formation of the inner self. If one neglects national and moral upbringing, then the distinction between soul and body, or between outer success and inner truth, becomes obscured. In such a situation, education risks becoming merely functional. Shakarim's response is to restore the primacy of moral orientation. The aim of education is not only to prepare for worldly life, but to form a person who can distinguish desire from duty, selfishness from conscience, and expediency from justice. This is precisely why his thought remains relevant in modernity: it insists that technical development without moral deepening cannot provide a sufficient basis for humane society.

This line of argument leads directly into the socio-ethical dimension of Shakarim's philosophy. He repeatedly asks how human life can be improved and how people can live in harmony. His answer is built not on external mechanisms first, but on ethical anthropology. Peaceful coexistence requires certain inward conditions: honest labor, a pure heart, and a conscientious mind. From the pure heart proceed mercy, love, benevolence, and honesty; from the corrupted heart come injustice, violence, arrogance, and selfishness. Here the relation between person and society becomes especially clear. Social disorder is not simply a structural accident. It is the outward manifestation of inwardly disordered desire. For that reason, Shakarim explicitly identifies lust, selfishness, and vanity as destructive forces that generate greed, cruelty, deceit, heartlessness, ambition, and bloodthirstiness. Such an analysis is philosophically significant because it traces political and social evil back to moral causes rather than treating it only at the surface level.

Yet Shakarim's doctrine does not remain at the level of diagnosis. He also formulates a positive social response. People endowed with conscience and intelligence, he suggests, should occupy positions of authority, and the young should be raised through labor, education, and lawful discipline within a morally ordered public life. This is not a fully developed political program in the modern technical sense, but it clearly

demonstrates that ujdān has public implications. Conscience is not merely private inwardness. It must shape education, authority, legislation, and the goals of communal life. In this way, Shakarim's doctrine connects the inner and outer dimensions of ethics without collapsing one into the other. Social reform begins in the self, but it must also extend into institutions and public norms. This balance between personal transformation and social responsibility is one of the strongest features of his moral philosophy.

The historical roots of this doctrine can be illuminated further by considering the Turkic-Islamic ethical tradition associated with Khoja Ahmad Yasawi. In his analysis of Yasawi's worldview, D. Kenzhetay notes that the mastery of *hal* is inseparable from high morality and *akhlaq*, and that the purpose of knowledge is to be useful to the people and to serve them [7; 66]. This observation is highly relevant for understanding Shakarim. The Yasawi tradition stresses liberation from the lower self, humility, service, purification of the heart, and devotion to the Creator. These are not only mystical ideals; they are ethical dispositions with social consequences. Such a framework helps explain why Shakarim's doctrine links conscience so closely with labor, justice, service, and moral purification. His thought grows out of a deeper moral tradition in which knowledge is never separated from virtue, and spirituality is never detached from responsibility toward others.

At the same time, Shakarim does not merely repeat earlier teachings. He reformulates them within the moral language of his own time and gives them greater conceptual precision. If Yasawi's tradition highlights purification and service, and if Abai places the heart at the center of the "complete human being," then Shakarim advances these insights by articulating the inner structure of conscience itself. This is precisely where the philosophical importance of the triad *Ynsap–Adilet–Meirim* becomes decisive. Through this triad, ujdān becomes analytically visible as a normative ethical model. It is no longer a diffuse moral intuition, but a structured principle that allows one to understand how restraint, compassion, and justice are unified in moral personhood. This is why Shakarim should be read not only as a poet or educator, but as a thinker of ethical anthropology whose work deserves a systematic place in philosophical discussion.

Seen from this perspective, the socio-educational significance of Shakarim's doctrine may be summarized in three major directions. First, it is corrective: it seeks to return those who have deviated from conscience and humanity to the right path through moral awakening, self-examination, and ethical labor. Second, it is formative: it aims to establish an educational ideal in which knowledge is subordinated to the making of just and conscientious persons. Third, it is preventive and future-oriented: it addresses youth and coming generations in order to stop moral disorientation before it becomes rooted in social life. These three dimensions show that *Ar ilimi* is neither a narrowly private ethic nor an abstract social theory. It is a doctrine of moral personhood with direct implications for pedagogy, culture, and the ethical organization of society.

In conclusion, the principles embodied in Shakarim Kudaiberdyuly's *Ar ilimi* possess not only cultural depth, but also philosophical coherence. Their significance lies in the fact that they offer a unified answer to the question of how the human being may become morally whole. The key to this doctrine is ujdān, interpreted not as a simple lexical equivalent of "conscience," but as an integrated ethical structure grounded in *ynsap*, *meirim*, and *adilet*. Through this structure, the person becomes capable of self-restraint, compassion, justice, responsibility, and truthful life. A critical reconstruction of these ideas makes it possible to understand more deeply both the moral worldview of the Kazakh people and the place of Shakarim within the wider history of ethical reflection. For this reason, the study of his doctrine of conscience remains important not only for historical or national reasons, but also for contemporary philosophical inquiry into moral formation, ethical anthropology, and the humane foundations of social life.

Conclusion

This article has examined the concept of ujdān in Shakarim Kudaiberdyuly's worldview through the ethical triad *Ynsap–Adilet–Meirim* and has argued that this triad constitutes the inner normative structure of his doctrine of conscience. The analysis has shown that ujdān in Shakarim's philosophy should not be reduced to the narrow lexical meaning of "conscience." Rather, it functions as an integrated ethical principle that unites moral self-restraint, justice, and compassion, thereby shaping a coherent model of moral personality.

The study has also demonstrated that Shakarim's doctrine of conscience is inseparable from his broader ethical anthropology. In his thought, the moral condition of society depends directly on the moral condition of the individual, while education acquires its deepest meaning only when it is directed toward the cultivation of the heart, the disciplining of desire, and the formation of inner responsibility. In this sense, *Ar ilimi*

appears not merely as a pedagogical or spiritual teaching, but as a comprehensive philosophical doctrine concerned with the ethical reconstruction of human life.

Particular attention was given to the intellectual continuity between Abai and Shakarim, as well as to the wider Islamic ethical background represented by al-Ghazali and the Yasawi tradition. These comparative perspectives made it possible to situate Shakarim's reflections within a broader history of moral thought while preserving the originality of his conceptual language. What distinguishes Shakarim most clearly is his philosophical articulation of conscience as a structured ethical unity grounded in ynsap, meirim, and adilet.

Thus, the significance of Shakarim Kudaiberdyuly's doctrine lies in the fact that it offers not only an important key to understanding the moral worldview of the Kazakh people, but also a philosophically meaningful model for contemporary discussions of moral education, ethical anthropology, and social responsibility. The concept of ujdān, interpreted through the triad Ynsap–Adilet–Meirim, may therefore be regarded as one of the central categories of Kazakh ethical thought and as a productive concept for further philosophical research.

Recommendations

Based on the findings of this study, several recommendations may be proposed. First, the concept of ujdān in Shakarim Kudaiberdyuly's thought should be studied further not only as a literary or moral notion, but as a distinct philosophical category within Kazakh ethical thought. In particular, future research may deepen the conceptual analysis of the triad Ynsap–Adilet–Meirim by examining its relation to broader questions of moral agency, conscience, and ethical subjectivity.

Second, Shakarim's doctrine of conscience should be incorporated more actively into contemporary discussions of moral education. His emphasis on the unity of self-restraint, justice, and compassion offers a productive framework for rethinking the ethical aims of education in modern society. In this regard, the principles of Ar ilimi may be used as a conceptual basis for developing value-oriented educational models in which intellectual formation is inseparable from moral responsibility.

Third, comparative philosophical research should be expanded in order to situate Shakarim's concept of ujdān within wider ethical traditions. Further studies may explore its parallels and differences in relation to the ethics of Abai, al-Ghazali, the Yasawi tradition, and broader philosophical discussions on conscience in both Eastern and Western thought. Such comparative work would help clarify the originality of Shakarim's position and strengthen the international visibility of Kazakh ethical philosophy.

Finally, it is recommended that further interdisciplinary research be conducted at the intersection of philosophy, pedagogy, religious studies, and cultural studies in order to assess the contemporary relevance of Shakarim's ethical ideas. In particular, future scholarship may examine how the doctrine of ujdān can contribute to present-day debates on moral crisis, social responsibility, spiritual renewal, and the humane foundations of public life.

References

- 1 Султанова Н.К. А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, М. Әуезов шығармаларындағы педагогикалық идеялардың сабақтастығы және оны оқу-тәрбие үрдісіне ендіру: пед. ғыл. канд. ... дис. / Н.К. Султанова. — Қарағанды, 2007.
- 2 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2005. — 2-т. — 336 б.
- 3 Шәкәрім. Иманым / құраст. Б. Байғалиев, Е. Қасейінұлы. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2000. — 321 б.
- 4 Gazâlî E.H.M. İhyau Ulumiddin Tercümesi / E.H.M. Gazâlî; çev. A. Serdaroglu. — İstanbul: Bedir Yayınları, 1996. — С. 4.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Ұлтшылдық туралы / Ш. Құдайбердіұлы // Абай. — 1918. — № 3.
- 6 Құдайбердіұлы Ш. Екі томдық таңдамалы шығармалары / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Жібек жолы, 2008. — Т. 2.
- 7 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы / Д. Кенжетай. — Алматы: Арыс, 2006. — 360 б.

М.Д. Доган Каражожшкун, Г.Б. Көлеген

Шәкәрім Құдайбердіұлының этикалық триадасы: «Ұждан» концептісін философиялық реконструкциялау

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымындағы «ұждан» концептісі «Ынсап — Әділет — Мейірім» этикалық триадасы арқылы зерттелді. Зерттеуде «ұждан» санаты тек тар лексикалық мағынадағы «ар-ұят» ретінде емес, моральдық өзін-өзі шектеуді, әділдік пен жанашырлықты біріктіретін интегралды этикалық принцип ретінде қарастырылады. Мақаланың мақсаты — триаданың әрбір құрамдас бөлігінің философиялық мәнін ашу және олардың бірлігі Шәкәрімнің этикалық ойындағы адамгершілік тұлғаның нормативтік моделін қалай қалыптастыратынын негіздеу. Зерттеудің методологиялық негізі Шәкәрім Құдайбердіұлының түпнұсқа философиялық, этикалық және поэтикалық мәтіндеріне сүйенеді, олар тарихи-философиялық және герменевтикалық тәсілдер арқылы интерпретацияланады. Талдау барысында «ұжданның» ішкі құрылымын және оның жан, жауапкершілік, ішкі реттеу сияқты санаттармен байланысын анықтау үшін концептуалды реконструкция және салыстырмалы интерпретация әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде «ынсап» — моральдық өлшем мен өзін-өзі тежеу, «әділет» — әділдік пен жауапкершілік принципі, ал «мейірім» — жанашырлық пен гуманистік қарым-қатынастың этикалық негізі ретінде қызмет ететіні көрсетілген. Бұл ұғымдар жиынтығы «ұжданды» жеке адамның адамгершілік өмірі мен әлеуметтік үйлесімділіктің ішкі іргетасы ретінде айқындайды. Мақалада Шәкәрімнің ұждан ілімі оның этикалық антропологиясымен тығыз байланысты екені дәлелденді. Шәкәрімнің «ұждан» концептісі қазақ этикалық ойының негізгі санаттарының бірі және оның тарихи-мәдени маңызымен қатар, заманауи адамгершілік тәрбиесі мен әлеуметтік өмірдің гуманистік негіздері туралы дискуссияларда өзектілігі жоғары.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, ұждан, ар-ұят, ынсап, әділет, мейірім, қазақ этикасы, моральдық философия, этикалық антропология.

М.Д. Доган Каражожшкун, Г.Б. Колеген

Этическая триада Шакарима Кудайбердиулы: философская реконструкция концепта «уждан»

В данной статье исследуется концепт «уждан» в мировоззрении Шакарима Кудайбердиулы через призму этической триады «Ынсап — Адилет — Мейрим» (Умеренность — Справедливость — Милосердие). Автор обосновывает, что категорию «уждан» не следует трактовать лишь в узком лексическом значении «совести»; она представляет собой интегральный этический принцип, объединяющий моральное самоограничение, справедливость и сострадание. Целью статьи является прояснение философского смысла каждого компонента триады и демонстрация того, что их единство формирует нормативную модель нравственной личности в этической мысли Шакарима. Методологическую основу исследования составляют оригинальные философские, этические и поэтические тексты Шакарима Кудайбердиулы, интерпретируемые через историко-философский и герменевтический подходы. В ходе анализа применяются концептуальная реконструкция и сравнительная интерпретация для выявления внутренней структуры «уждан» и её связи с сопутствующими категориями, такими как душа, ответственность и внутреннее регулирование поступков. Исследование показывает, что «ынсап» функционирует как моральная мера и самоограничение, «адилет» — как принцип справедливости и ответственности, а «мейрим» — как этическая основа сострадания и гуманных отношений. В совокупности эти понятия составляют «уждан» как внутренний фундамент индивидуальной нравственной жизни и социальной гармонии. В статье доказывается, что учение Шакарима о совести неотделимо от его этической антропологии, согласно которой состояние общества напрямую зависит от морального облика личности. Результаты работы подтверждают, что концепт «уждан» является ключевой категорией казахской этической мысли, обладающей не только историко-культурной значимостью, но и актуальностью для современных дискуссий о нравственном воспитании и гуманистических основах общественной жизни.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиулы, уждан, совесть, ынсап, адилет, мейрим, казахская этика, моральная философия, этическая антропология.

References

- 1 Sultanova, N.K. (2007). A. Qunanbaev, Sh. Qudaiberdiev, M. Auezov shygarmalaryndagy pedagogikalyq ideialardyn sabaqtastygy zhane ony oqu-tarbie urdisine endiru [Continuity of pedagogical ideas in the works of A. Kunanbayev, Sh. Kudaiberdiyev, M. Auezov and their implementation in the educational process]. *Candidate's thesis*. Karagandy [in Kazakh].
- 2 Kunanbaiuly, A. (2005). *Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy* [Complete two-volume collection of works]. Vol. 2. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Shakarim. (2000). *Imanym* [My faith]. Almaty: "Arys" baspasy [in Kazakh].
- 4 Gazâlî, E.H.M. (Trans.). (1996). *İhyau Ulumiddin Tercümesi*. Vol. 4. İstanbul: Bedir Yayınları.
- 5 Kudaiberdiuly, Sh. (1918). Ultshyldyq turaly [About nationalism]. *Abai*, 3 [in Kazakh].
- 6 Kudaiberdiuly, Sh. (2008). *Eki tomdyq tandamaly shygarmalary* [Selected works in two volumes]. Vol. 2. Almaty: Zhibek zholy [in Kazakh].
- 7 Kenzhetai, D. (2006). *Qozha Akhmet Yasaui dunietanymy* [Worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty: "Arys" baspasy [in Kazakh].

Information about the authors

M.D. Doğan Karacoşkun — Doctor of Philosophy, Professor at Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-7413-340X>

G.B. Kolegen — PhD, Candidate in Philosophy at Kastamonu University, Kastamonu, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-2494-0684>

A.N. Kuderina¹, V.N. Badmaev², Z.N. Ismagambetova^{1*}

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Russian Academy of Sciences, Rostov-on-Don, Russia*

(E-mail: aijankn@mail.ru, badmav07@yandex.ru, zuchra-50@mail.ru)

Youth in digital media: formation of the network “I”.

The article presents a philosophical and cultural-philosophical analysis of the formation of the networked “self” of youth in the context of contemporary digital culture. The aim of the study is to identify the mechanisms through which the global digital environment influences processes of self-identification, self-presentation, and social interaction. The methodological framework is based on qualitative analysis of scholarly literature, a comparative-analytical approach, and an interdisciplinary synthesis of theoretical concepts developed in contemporary philosophy, sociology, cultural studies, and media studies. Particular attention is paid to the role of social media, algorithmic systems, and participatory culture as key factors in the formation of a new digital subjectivity. The study demonstrates that the networked “self” represents a dynamic, multi-layered, and distributed form of identity, emerging through the continuous interaction of the subject with digital platforms, imagined audiences, and algorithmically structured environments. It is revealed that self-presentation, active participation in online communities, and rigid algorithmic regulation function as interrelated mechanisms in the construction of identity. The findings enhance understanding of personality transformation in the information society and can inform educational strategies and digital literacy, while contributing to the theoretical analysis of anthropological shifts driven by rapid technologization.

Keywords: digital culture, youth, networked self, identity, self-presentation, algorithms, social media, digital citizenship, participatory culture, online communities.

Introduction

The contemporary life of young people is increasingly connected with the digital environment, where social media, online platforms, and various forms of digital communication become not merely tools but an important part of everyday culture. Today, young people enter adulthood under conditions that radically differ from the experience of previous generations. Whereas previously the process of personality formation took place predominantly in offline space within the family, school, among friends, and in real social institutions, now a significant part of these processes has been transferred into digital space. In this regard, studies devoted to the formation of youth identity within digital culture acquire particular significance.

Digital culture is not a simple technological environment. It represents a complex set of social practices, visual forms of communication, algorithmic mechanisms, and cultural norms that together create conditions in which young people can see themselves, interact with one another, construct their images, and present their individuality to the world. Within this environment emerges what in academic literature is referred to as the “networked Self,” that is, a form of identity that is simultaneously distributed across different platforms, dependent on user reactions, constructed through visual and textual representations, and constantly transformed under the influence of audiences and algorithms. It should be noted that the interest in studying digital identity did not emerge by chance. Youth became the first social group that not only actively consumes digital technologies but also uses them as a space for self-presentation, experimentation with image, and the search for belonging. For many, platforms such as Instagram, TikTok, YouTube, or Telegram become primary arenas where new understandings are formed regarding “who I am”, what my individuality means, what I belong to, and how I wish to be presented to others.

This transformation is connected with several key factors. First, digital culture changes the very notion of privacy. Whereas previously personal life and public appearance were clearly separated, today the boundaries between the private and the public are blurred. Young people live simultaneously in two realities: in the offline world and in the digital environment, and their sense of self depends on how they are represented in these realities. Second, digital media intensifies processes of comparison and observation: youth constantly evaluate themselves through likes, comments, visibility, and audience engagement. This creates new psychological pressures that influence self-esteem and emotional state. Third, digital culture affects social connec-

* Corresponding author's e-mail: zuchra-50@mail.ru

tions. Young people increasingly find friends, like-minded individuals, and communities online. Online belonging becomes for them an important source of emotional support, creative self-realization, and civic activity. This is especially evident in studies of digital activism, where young users not only express opinions but participate in the creation of movements, disseminate ideas, and form new types of civic identity. Fourth, platforms are governed by algorithms that invisibly, yet very effectively, influence which images youth see, which messages they receive, and which values they gradually internalize. Algorithms do not simply filter information; they construct digital reality, and this affects the formation of subjectivity. Young people often do not notice that their preferences, moods, or views are shaped under the influence of recommendation systems, visual trends, and algorithmically curated content.

These features create the necessity to reconsider traditional conceptions of how identity is formed. Whereas previous studies of personality were built around notions of stability, consistency, and inner integrity, today it has become evident that digital identity is flexible, distributed, and to a large extent dependent on external factors. Young people may possess several digital “selves,” each represented on different platforms, with different audiences and different rules of visibility. Recent academic literature demonstrates a growing interest in this topic. Researchers from various countries and disciplines, including philosophy, sociology, psychology, media studies, and cultural studies, examine in detail how digital culture transforms modes of self-presentation, self-perception, and social interaction. The works of Soh [1], Gitomer [2], Amaral and Ventura [3], Chung [4], Milan [5], Ettlinger [6], Brites et al. [7], Avci et al. [8], Pérez-Torres [9], as well as the study by Kochetova and Klimakova [10], demonstrate that these changes affect not only communicative habits but also deeper psychological and cultural processes.

In this regard, it becomes especially relevant to define the philosophical and cultural-philosophical dimension in the study of the formation of the networked “Self” of youth within digital culture. This issue acquires particular urgency when considering the large-scale influence of social media and algorithms on individual and collective identity. Digital culture creates new opportunities for self-presentation, which requires a rethinking of traditional concepts of identity and subjectivity. In the context of constant interaction with various online platforms, youth encounter challenges related to constructing and maintaining their image, which in turn forms new modes of self-expression and participation in public life. Philosophical analysis makes it possible to understand more deeply how these processes influence the transformation of identity and to illuminate the ethical questions that arise as a result of the manipulation of digital algorithms and their impact on personal autonomy. Thus, the study of the philosophical dimension of the networked “Self” of youth becomes necessary for revealing the essence of the transformations taking place in society and for understanding their influence on new forms of sociocultural reality.

In the article, the authors propose a theoretical model of the formation of the networked “Self,” yet there remain directions that require further study. Despite the high level of scholarly interest in this issue, it has recently become increasingly necessary to examine, first of all, the Kazakhstani context. It is important to demonstrate more concretely how national cultural characteristics, the linguistic environment, and social experience influence the digital identity of youth. The influence of algorithms also requires additional attention. It is necessary to study more deeply how they shape the information environment, amplify or smooth social differences, and affect users’ values and behavior. Attention should also be paid to the long-term consequences of digital self-presentation. It is important to understand whether constant public visibility contributes to the formation of a stable personality or, on the contrary, leads to the fragmentation of identity. It is also necessary to clarify the boundary between digital citizenship and digital governance: whether youth participation in online practices represents autonomous activity or is largely determined by platform logic. Thus, the prospects for further research are connected with specifying the national context, analyzing algorithmic influence, and studying the sustainability of digital identity.

This article is aimed at a philosophical and cultural-philosophical reflection on how the networked “Self” of youth is formed within digital culture. The subject of the research is the theoretical, philosophical, and methodological approaches to the study of the problem of the formation of the networked “Self” of youth within digital culture and the social sciences. The aim of the article is to demonstrate how the digital environment influences the formation of youth identity and how the networked “Self” emerges within social media. The authors seek to explain which mechanisms of self-presentation, platform algorithms, and participatory culture are involved in the construction of contemporary digital personality. Within the framework of the article, the following tasks are set:

- to describe the influence of digital culture on identity;
- to analyze practices of self-presentation;

- to identify the philosophical, cultural, and psychological consequences of networked life;
- to examine the role of algorithms in the formation of digital subjectivity;
- to consider the significance of digital participatory culture;
- to demonstrate how digital citizenship and online belonging create new forms of youth participation.

The novelty of this article lies in the comprehensive consideration of the formation of youth digital identity within the contemporary media environment. The authors demonstrate that social platform algorithms function not merely as technical instruments but as active factors in the construction of the networked “Self,” influencing visibility, norms of self-presentation, and value orientations. Moreover, the work combines cultural, philosophical, sociological, and media approaches, proposing an interdisciplinary model for the analysis of digital subjectivity.

An important contribution of the article is the systematization of the mechanisms of formation of the networked “Self” — self-presentation, participatory culture, and algorithmic regulation — in their interrelation. Thus, the article offers a more holistic understanding of digital citizenship as a form of social maturity and youth participation in public life, moving beyond narrowly technological or psychological explanations.

The theoretical contribution of this work consists of proposing an integral understanding of digital identity as a process that occurs simultaneously in the internal and external worlds of the young person. Identity in the digital environment can no longer be regarded as a static structure. It is formed through the interaction of youth with cultural symbols, visual codes, platform algorithms, and social networks. The analysis has shown that the networked “Self” represents a new form of identity that requires a reconsideration of classical theories of personality. Traditional concepts, developed during offline socialization, view personality as a relatively stable structure. Contemporary research, however, emphasizes that for digital youth variability, experimentation, and multiplicity constitute the norm. In this article, the authors also substantiate the importance of understanding the role of algorithms and digital architecture in the formation of identity. This direction remains relatively new in social philosophy and philosophy of culture, and the presented analysis highlights the necessity of deepening research in this area, since algorithms exert a systemic influence that youth rarely fully recognize.

Methods and Research Methodology

The methodological section of the present article is based on the principles of qualitative, comparative-analytical, and thematic synthesis of academic literature. Since the article is devoted to the study of the philosophical and cultural-philosophical aspects of the formation of youth identity in the digital environment, particular attention was given to the selection of sources representing different scientific disciplines. Therefore, the methodological approach was constructed in such a way as to ensure a comprehensive analysis that integrates theoretical models, findings of empirical research, and concepts of digital culture. In this work, the authors relied on quantitative and qualitative studies, as well as critical and philosophical interpretations. This enabled the authors to examine youth identity from different perspectives, combining psychological, sociological, cultural, and technological approaches.

Results

Digital culture as a new social environment for the formation of youth identity. Contemporary digital culture creates a new space in which young people undergo important stages of personal development, self-acceptance, recognition, and self-knowledge. In the studies of Soh [1], Avci et al. [8], and Pérez-Torres [9], it is emphasized that the digital environment has ceased to be a secondary background for socialization. It has become the cultural and social environment that directly shapes the ways of thinking, behavior, self-perception, and self-presentation of the younger generation. Researchers note that digital culture is not neutral. It sets standards and norms, expectations and rules that youth are compelled to consider in the process of forming their identity. This concerns not only the visual standards characteristic of platforms such as Instagram or TikTok, but also new expectations regarding social activity, publicity, emotional openness, the formation of one’s own style and image, participation in trends, and high speed of response. Soh [1] demonstrates that digital culture influences how young people understand the very nature of identity.

Youth are aware that their digital image may change depending on the platform, the audience, or even their mood. Such flexibility gives young people a sense of freedom and makes digital identity dynamic and multilayered. It exists in several versions: one image on Instagram, another on TikTok, a third in chat communication or in a game, and a fourth in the professional environment. Avci et al. [8] note that this process is accompanied by constant attention to audience feedback — likes, comments, and views. At times, this may

form a dependency in the individual. Young people do not merely publish content; they mentally return to it, track reactions, compare themselves with others, and analyze the success of their posts. There are many examples of successful publications through which their creators became famous and successful.

Public metrics of popularity, such as likes, comments, reposts, and an increasing number of followers, constantly create a space for comparison with others. Such “digital reflexivity” becomes part of self-determination and strengthens orientation toward external evaluations, influencing self-esteem. In the work of Pérez-Torres [9], an important idea is introduced that digital culture creates the effect of a “digital mirror.” A young person looks at themselves through the prism of the platform and its indicators. This mirror does not always reflect reality, yet it influences self-evaluation and provides a sense of individuality, self-confidence, and the formation of life goals. The study by Kochetova and Klimakova [10] confirms that youth often encounter situations in which the digital image becomes stronger than the real one. This is due to the fact that digital platforms possess such tools as visual-communicative influence, short video formats, stories, reels, and mimetic structures that stimulate rapid perception and create a strong emotional response. Visuality becomes the main channel of self-presentation for youth. Adolescents note that it is easier for them to be themselves, or conversely, a better version of themselves, in the digital environment than offline. Such tools of identity construction as profiles, reactive masks, avatars, filters, musical effects, and multimodal formats provide users with the opportunity to create a desired version of themselves. These platforms set templates of self-presentation and standardize the visual language of identity. This creates a certain tension between two worlds, requiring the individual’s ability to balance between them. Thus, digital culture has become an integral part of the contemporary process of growing up, defining values, communication patterns, and ways of expressing identity.

Self-presentation and the formation of the networked “Self” in the digital environment is one of the key dimensions in the formation of youth identity. Communication tools such as chats, groups, channels, live broadcasts, and comments provide connections and enable users to participate in networked communities. These tools facilitate the dissemination of information, mobilization, and the creation of collective identities. Many researchers emphasize that self-presentation in digital culture is not merely the demonstration of appearance or achievements, but a way of participating in social relations, in groups, in trends, and in symbolic exchanges of meaning. The works of Amaral & Ventura [3], Gitomer [2], and Pérez-Torres [9] show that young people use digital platforms to express their individuality, their relationship with the world, and their membership in specific social or cultural groups. Self-presentation becomes a process of creating a digital image that must correspond to the expectations of the audience.

The study by Amaral and Ventura [3] emphasizes the role of emotional expressiveness, visual storytelling, and participation in social and political initiatives. Youth activity on Instagram or TikTok is not only an expression of a position, but also a way of forming the image of an active, conscious, socially engaged person who represents a persona that is interesting for communication. In the work of Gitomer [2], the phenomenon of remix culture is examined as an instrument of self-presentation. Young people use music tracks, popular sounds, trends, and visual elements to create their own style and image. This requires a certain level of digital literacy and emotional courage. Self-presentation becomes a form of creativity, where young people, combining ready-made elements, present themselves in the most ideal form; to express themselves, they sometimes rely on standard templates of visual image.

In the research of Pérez-Torres [9], it is emphasized that platforms create a particular logic of visibility and success. Young users begin to compare themselves with the idealized images they see in their feed. They adjust their behavior and appearance, striving to correspond to these visual standards. As a result, self-presentation turns into a way of constructing the “best version of oneself.” However, such practices have an ambivalent effect. On the one hand, they allow youth to feel confidence, belonging to a group, self-expression, and recognition. On the other hand, they intensify pressure, because the digital image must be maintained, updated, and aligned with audience expectations; to retain attention to their persona, individuals must constantly post information about themselves and their activities and remain socially active. The key conclusion is that self-presentation is not merely an option; it is one of the mechanisms of forming the networked “Self,” which must constantly be fed with content. It should be noted that self-presentation on social media forms psychological dependence and makes it necessary to investigate the psychological dimension of the problem.

Philosophical, psychological, and cultural consequences of networked life. The psychological consequences of digital activity constitute one of the most studied and discussed topics in the contemporary academic environment. The works of Avci et al. [8], Pérez-Torres [9], Amaral & Ventura [3], and Kochetova &

Klimakova [10] emphasize that the digital environment evokes in youth a wide spectrum of emotional experiences. These experiences may be both positive and negative. Many studies point to: an increase in self-esteem through audience support; the strengthening of a sense of belonging; the possibility of creative self-realization; the development of social connections; and the opportunity to receive recognition. Social support and recognition represent the subtlest feeling, one that provides enormous strength and faith in being needed by society. For example, the works of Amaral and Ventura [3] show that participation in digital activism helps young people feel the meaning of their existence, influence ongoing processes, and expand the boundaries of their possibilities. We understand this as a feeling of satisfaction in one's necessity. These may be considered positive consequences.

Let us now consider the negative consequences. Researchers also record parallel negative emotions such as anxiety, emotional burnout, dependence on external evaluation, heightened sensitivity to criticism, and comparison with "ideal images." Avci et al. [8] indicate that constant exposure to audience observation creates an "effect of the glass wall," where a young person feels intensified attention toward their actions. The work of Pérez-Torres [9] shows that adolescents perceive digital norms as obligations that require conformity. If an image does not receive the expected support, a feeling of inadequacy or failure arises. The phenomenon of dual identity is also emphasized separately. A young person may have one image in real life and another in the digital environment. This creates internal tension, especially when the two images differ significantly. Kochetova and Klimakova [10] note that this is particularly relevant in cultures where there is a gap between traditional values and contemporary digital reality.

Algorithms and platform architectures are factors in the formation of digital subjectivity. The studies of Chung [4], Milan [5], Ettlinger [6], and Brites et al. [7] demonstrate that algorithms represent one of the key factors in the formation of youth digital identity. Young users do not always realize that their interaction with platforms is governed by algorithmic systems. Chung [4] introduces the concept of "algorithmic knowledge," showing that more informed users are able to regulate their behavior, disable notifications, limit engagement, or choose safer spaces. Milan [5] considers algorithms as a form of control. Platforms determine which content becomes visible, which trends emerge, and what is considered "valuable" in the digital environment. Ettlinger [6] emphasizes that in the educational sphere, algorithmic logic forms new expectations of students. Their activity is increasingly evaluated through quantitative indicators. Brites et al. [7] show that among youth there are several types of algorithmic literacy. Some understand how algorithms function, others do not. This affects behavior, risks, and the ability to think critically. The conclusion is that algorithms shape the digital reality of youth as strongly as social connections and media content.

Another important topic is participatory culture and collective identity. Participatory culture has become a significant part of the digital experience of youth. The studies of Gitomer [2], Amaral & Ventura [3], and Soh [1] emphasize that young people actively participate in content creation, discussion of trends, and support of movements and communities. Participation has two dimensions. The individual dimension: self-realization, the search for recognition, and the strengthening of personal identity. The collective dimension: solidarity, belonging to a group, and involvement in shared initiatives. Amaral and Ventura [3] show that collective movements, for example those related to racial justice or feminism, help youth develop a sense of belonging to a larger community. Gitomer [2] emphasizes that participation is connected not only with activism but also with creativity. Remixes, challenges, and memes are forms of collective creativity that help youth feel part of something greater. Soh [1] notes that participation is a mechanism for the formation of the digital Self, which enables youth to "co-create" their identity together with other users.

The philosophical dimension of studying the problem of the formation of the networked "Self" of youth makes it possible to understand more deeply the transformations of identity and subjectivity within digital culture, revealing the influence of social media, algorithms, and participatory culture on self-determination and self-presentation of individuals, digital citizenship, and online belonging. The works of Milan [5], Soh [1], and Brites et al. [7] show that digital citizenship has become an important element of contemporary adulthood. Digital citizenship includes: the ability to behave online, participation in social discussions, understanding of rights and responsibilities in digital space, a critical attitude toward information, and algorithmic literacy. Online belonging is a profound feeling that youth experience toward the communities with which they interact on the Internet. This may include a fan community, a political or activist movement, a creative group, an educational or professional community. Milan [5] emphasizes that digital participation gives youth the opportunity to influence social processes. This represents a new form of civic identity that does not always coincide with traditional offline citizenship.

Thus, the philosophical implications of studying the formation of the networked “Self” may be formulated as follows:

1. Reconsideration of identity: The research helps to reveal how the digital environment transforms traditional understandings of personal identity, leading to a multilayered and dynamic conception of the “Self.”
2. Questions of authenticity: There arises a need to discuss the authenticity of self-presentation in online spaces, where the boundaries between the authentic “Self” and constructed identity are blurred.
3. Ethics of digital self-expression: The research raises questions of ethics and responsibility in interaction with digital algorithms and participatory culture, calling into question freedom of choice and personal autonomy.
4. Collective consciousness: The analysis of emerging forms of networked identity contributes to understanding how digital culture shapes a new collective consciousness and influences processes of socialization.
5. Metaphysical aspects: Issues of existence, self-awareness, and the perception of masks in digital spaces provoke philosophical reflection on the essence of the “Self” in the context of virtual reality.

These implications emphasize not only the influence of digital culture on youth, but also propose new approaches to rethinking philosophical questions about the human beings in the technological age. Thus, the analysis demonstrates that the formation of youth identity in the digital environment is a multi-level process. It is connected both with individual experiences and with collective practices, both with psychological mechanisms and with algorithmic structures.

Discussion

In this section, the focus is directed toward interpreting the results of the analysis of contemporary academic literature on youth identity in the digital environment. Whereas the previous section examined individual themes based on specific sources, here the attention shifts to the overall meaning of the transformations taking place, the internal connections between factors, and the cultural, psychological, and social consequences of these processes. The purpose of the discussion is to provide a holistic understanding of how digital culture transforms youth identity, what underlies this process, and what challenges and opportunities arise for youth and society. Digital culture as a new social reality of youth. The analysis of the literature shows that digital culture becomes the primary environment in which young people learn to understand themselves and others. It is not an addition to real life, but an expansion of familiar reality in which new modes of communication, self-expression, and self-analysis are formed. What previously occurred within local communities — in school, in the family, in clubs, among friends — now actively develops online. Moreover, digital connections often prove to be more significant than offline relationships. Young people enter the network not as observers but as active participants, creating content, communicating, and engaging in the dynamics of public expression of emotions, opinions, and experiences. Digital culture becomes a space of socialization, psychological adaptation, and the construction of one’s life trajectory. It determines what is considered normal, beautiful, successful, and desirable. Youth internalize these norms through visual images, algorithmically curated content, circulating trends, and mass cultural codes. Thus, digital culture creates the conditions that shape the everyday practices of young people. It becomes a new society in which values, habits, and self-perception are formed.

The networked “Self” as a new form of identity. One of the key conclusions of the analysis is the emergence of a new form of identity that may be called the networked “Self.” This form differs from traditional understandings of personality because it is distributed across several platforms; it relies not only on self-perception but also on audience reactions; it changes depending on mood, purpose, and context; it is constantly updated through content; and it exists simultaneously in multiple versions. The networked “Self” is flexible, dynamic, and subject to external influence. It is not a stable structure but a process. It is important to understand that youth perceive such a process as normal. Unlike older generations, for whom identity was associated with permanence, young people consider it natural to change their images, roles, and behavioral styles. This is confirmed by the studies of Soh [1], Pérez-Torres [9], and Avci et al. [8], which show that the process of self-presentation online becomes a way of reflecting upon one’s own personality. Young people do not simply create images; they try on different versions of themselves: activist, expert, humorist, blogger, creator, observer. They experiment with different styles, testing which one receives greater support. Thus, the networked “Self” is a space for experimentation. At the same time, it is also a source of pressure, because youth are expected to constantly update themselves and conform to digital norms. In the process of self-identification in the digital environment, a duality of self-presentation is formed: self-expression and pres-

sure. Self-presentation in the digital environment has a dual nature. On the one hand, it opens opportunities for self-expression. Young people can create images that are inaccessible in the offline environment, try themselves in new roles, and find support and recognition. On the other hand, self-presentation becomes a source of psychological pressure. Young people worry about the number of likes, comments, visibility, and conformity to trends. This creates an internal conflict between the desire to be oneself and the desire to appear as what is accepted online. According to Pérez-Torres [9], adolescents often describe digital self-presentation as an obligation; if there is no certain level of activity or a certain visual quality of content, a feeling of inadequacy arises, and this generates anxiety. Amaral & Ventura [3] show that even youth activism is accompanied by tension; its maintenance requires emotional investment and energy. This leads to the situation in which youth begin to perceive their digital version as more significant than the real one. Sometimes the digital image becomes a standard, while reality appears insufficient in comparison with it. Ultimately, this brings us closer to psychological problems. Psychological consequences of networked life and the ambivalence of its influence. Most researchers agree that the digital environment exerts a complex and ambiguous influence on the psyche of youth. This influence is rarely unequivocally negative or positive; most often it depends on context, the purpose of platform use, the level of supportive relationships, and the personal characteristics of the young individual. The positive side includes increased confidence through the support of online friends, the possibility of belonging to communities, access to education and professional development, support in crisis situations, and opportunities for creative self-realization. Many young people find online what they do not receive offline: understanding, emotional closeness, and recognition. The negative side manifests in constant comparison with idealized images, the risk of dependence on external evaluation, emotional exhaustion due to high visibility, anxiety related to audience reaction, and the fear of digital silence. Avci et al. [8] emphasize that constant observation of oneself and others increases the level of self-criticism. Youth develop expectations that cannot be fully realized. Kochetova and Klimakova [10] show that within the context of cultural traditions such pressure may be even greater, because the digital environment promotes more open and individualistic models of behavior that do not always coincide with cultural norms. All these factors construct new forms of dependence, which in turn are connected with hidden algorithms within networks.

Let us examine algorithms as a hidden force in the formation of identity. One of the key factors influencing youth in the digital environment is network algorithms. Many researchers emphasize that it is precisely algorithms that create the conditions within which the networked “Self” is formed. Chung [4] draws an important conclusion: young people influence platforms, but platforms influence youth more strongly. Algorithms determine what content young people will see, what becomes popular, which trends emerge, which topics enter the field of attention, and which images are perceived as normative. Milan [5] describes this as a form of soft control that subtly shapes tastes, preferences, and self-perceptions. Youth often perceive algorithmic content as a natural choice and experience a sense of personal relevance, as if the content were individually tailored to them, although it is in fact the result of mathematical recommendations. Brites et al. [7] demonstrate that the level of understanding of algorithms affects youth’s behavior. Informed users are able to avoid overload, as they consciously monitor the flow of information they consume, regulate their time online, and ignore manipulative content. Thus, algorithms become part of the system shaping digital subjectivity. Young people begin to think not only about who they are, but also about how they appear in the eyes of algorithms. All of this constitutes a mechanism for the formation of identity not only at the individual level but also at the collective level.

It is also necessary to address the problem of participatory culture as a mechanism for the formation of collective identity. Participatory culture is one of the defining features of the digital environment. Research shows that involvement in shared practices such as meme creation, participation in challenges, digital activism, and collective creativity helps youth develop a sense of belonging and significance. Gitomer [2] emphasizes that participation in remix culture fosters collaborative skills and contributes to the formation of group identity. Young people experience themselves as part of a common process in which each participant contributes. Amaral and Ventura [3] demonstrate that participation in activist movements is not only the expression of an opinion but also the creation of group solidarity. Soh [1] underlines that participation enables youth to understand that identity is formed not in isolation but through interaction with other users. Within this process, youth acquire a sense of wholeness, necessity, and recognition, which in turn contributes to the emergence of digital citizenship as a new socio-cultural phenomenon.

Digital citizenship is not merely a set of digital skills possessed by citizens, but also an awareness of one’s role within the digital environment and a sense of unity with others in that space. As Milan [5] and

Brites et al. [7] demonstrate, young people become active participants in public processes by expressing their opinions, supporting initiatives, and criticizing injustice. This indicates that youth are becoming more politically and socially engaged precisely through the digital environment. At the same time, such engagement may contribute to the formation of a shared consciousness, which can be described as a form of mass consciousness and collective action that unites individuals across platforms.

Taken together, the results show that digital culture creates a new form of identity that is flexible, dynamic, collective, and networked, shaped by platforms, algorithms, and social groups, and which, in turn, gives rise to digital identity. Ultimately, youth digital identity is a process rather than a fixed characteristic. It is relational rather than inherent. It is continuous participation rather than a stable structure.

The theoretical contribution of this article lies in the formation of a holistic and multilayered conceptual framework for understanding how youth identity is shaped within the space of digital culture. One of the key results of this work is the substantiation of the concept of the networked “Self” as a new digital form of identity. Based on the analysis of the works of Soh [1], Pérez-Torres [9], Avci et al. [8], and other authors, it is demonstrated that contemporary youth identity is formed not only within social relations but also within technologically organized platforms. The concept of the networked “Self” can be described through several characteristics that are systematized in this study as dynamic and changeable. The networked “Self” exists as a constantly updated structure: each new post, story, reel, comment, or remix becomes an element of this dynamic structure. Identity develops through continuous participation in a fluid digital environment. The research also reveals the distributed nature of youth identity across platforms. A young person does not exist in a single digital version. Identity is dispersed across multiple platforms, each with its own rules, audiences, forms of expression, and limitations. Within each platform, the individual may present themselves differently depending on interests, preferences, or mood, while remaining attached to the audience through dependence on reactions such as likes and comments.

The article makes a significant contribution to understanding how algorithms influence the formation of youth subjectivity. Drawing on the works of Chung [4], Milan [5], and Brites et al. [7], the study proposes an interpretation of algorithms as regulators of digital behavior, distributors of visibility, creators of digital norms, and structuring conditions for identity formation. This perspective moves beyond traditional theories in which algorithms were viewed merely as technical functions. In the present article, algorithms are considered part of a cultural process that shapes self-perception, behavior, emotions, and choices of young people. Such an approach integrates technical and social explanations and represents a new contribution to digital anthropology and media studies.

The analytical contribution of the work consists in the interpretation of self-presentation, participation, and observation as interconnected mechanisms of identity formation. The article substantiates that youth identity is constructed through three key mechanisms of digital activity. The first mechanism is self-presentation. Self-presentation is understood as an active process of creating and continuously updating a digital image that corresponds to platform norms. It is not only a visual or aesthetic act, but also a form of social interaction. The second mechanism is participation. Participation in trends, challenges, activist movements, discussions, and collective creative practices fosters a sense of belonging and thus contributes to collective identity. The third mechanism is observation and comparison. Feeds, recommendations, and popular images are algorithmically selected and influence self-esteem, self-presentation, expectations, and behavioral patterns. This mechanism often operates invisibly; many young people are not fully aware of it, although some understand these processes and are not intimidated by them. Regardless, its significant role in identity formation cannot be denied. The article emphasizes that these mechanisms are interconnected: self-presentation influences participation; participation generates new expectations for self-presentation; algorithmic observation intensifies both processes. Until now, these mechanisms have largely been examined separately in different studies. The contribution of this article lies in demonstrating their interdependence and in presenting them as components of a unified process of digital identity formation. The interdisciplinary contribution of this article lies in the integration of cultural, psychological, and media approaches. Most studies examine youth identity in the digital environment within the framework of a single discipline such as sociology, philosophy, psychology, cultural studies, or media studies. However, digital identity is too complex to be fully explained within the boundaries of one field. For this reason, it is necessary to continue research in this area through an interdisciplinary perspective that allows for a more comprehensive understanding of the processes shaping youth identity in digital culture.

Conclusions

This study demonstrates that digital culture has become the central environment in which youth identity is formed. Processes of self-knowledge, social interaction, and self-affirmation now unfold through continuous engagement with platforms and algorithms. The networked “Self” that emerges in this context is flexible, dynamic, and distributed across multiple digital spaces. Identity is no longer stable and singular; it is multi-layered and constantly updated through self-presentation and audience feedback. While this creates opportunities for expression and participation, it also generates emotional pressure and the need to meet digital expectations. The psychological impact of networked life is ambivalent. Digital environments offer creativity, support, and belonging, yet they may also produce anxiety, unstable self-esteem, and dependence on visibility metrics. Algorithms function as powerful structuring forces, regulating visibility and shaping norms, values, and behavioral models. At the same time, youth participation in online communities and collective practices fosters new forms of digital citizenship based on symbolic connectivity. The research highlights that digital culture is not merely a tool but a living environment shaping values, emotions, and modes of thinking. It forms a networked, visual, and dynamic type of subjectivity sensitive to platform structures and audience reactions. Practically, this requires the development of critical digital literacy and educational approaches that strengthen autonomy rather than restrict digital engagement. Future research should explore cultural differences in digital identity formation, particularly in Kazakhstani and post-Soviet contexts, examine every day digital practices, and analyze the long-term psychological and social effects of algorithmic influence. Ultimately, youth digital identity must be understood not as a fixed characteristic but as an ongoing relational process shaped by cultural, technological, and social conditions.

References

- 1 Soh S. Identity development in the digital context / S. Soh // Wiley Online Library. — 2024. DOI: 10.1111/spc3.12940.
- 2 Gitomer A. Youth activism and (de)personalized remix on TikTok / A. Gitomer // Taylor & Francis Online. — 2024. DOI: 10.1080/14742837.2024.2415672.
- 3 Amaral I. Digital Youth Activism on Instagram: Racial Justice, Black Feminism, and Literary Mobilization / I. Amaral, S. Ventura // MDPI. — 2025.
- 4 Chung M. Algorithmic knowledge and digital (dis)engagement among young adults (pages 18–25) / M. Chung // Misinformation Review. — 2025.
- 5 Milan S. Resistance in the data-driven society / S. Milan // Internet Policy Review. — 2024.
- 6 Ettlinger N. The Datafication of Knowledge Production / N. Ettlinger // SpringerLink. — 2024.
- 7 Brites M.J. Young People Learning About Algorithms: Five Profiles / M.J. Brites et al. // ResearchGate. — 2024.
- 8 Avci R. A Systematic Review of Social Media Use and Identity Development / R. Avci et al. // Adolescent Research Review. — 2024.
- 9 Pérez-Torres V. A digital social mirror for identity development during adolescence: Social media, self-presentation and social comparison / V. Pérez-Torres. — Springer, 2024.
- 10 Кочетова Ю.А. Подросток в цифровой среде: идентичность и образ себя / Ю.А. Кочетова, М.В. Климакова. — 2025.

А.Н. Кудерина, В.Н. Бадмаев, З.Н. Исмагамбетова

Цифрлық медиадағы жастар: желідегі «Меннің» қалыптасуы

Мақалада қазіргі цифрлық мәдениет жағдайында жастардың желілік «Меннің» қалыптасуы философиялық және мәдени-философиялық тұрғыдан талданды. Зерттеудің мақсаты — жаһандық цифрлық орта өзін-өзі сәйкестендіру, өзін-өзі таныстыру және әлеуметтік өзара әрекет процестеріне әсер ететін механизмдерді анықтау. Әдіснамалық негізін ғылыми әдебиеттерді сапалық талдау, салыстырмалы-аналитикалық тәсіл және қазіргі философия, әлеуметтану, мәдениеттану мен медиа зерттеулерде ұсынылған теориялық тұжырымдамалардың пәнаралық синтезі құрайды. Әлеуметтік медиа, алгоритмдік жүйелер және қатысу мәдениетінің жаңа цифрлық субъективтілікті қалыптастырудағы негізгі факторлар ретіндегі рөліне ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижесінде желілік «Меннің» цифрлық платформалармен, елестетілетін аудиториямен және алгоритмдік ұйымдастырылған ортамен үздіксіз өзара әрекет барысында қалыптасатын динамикалық, көпқатпарлы және таралған бірегейлік форма екендігі анықталды. Өзін-өзі таныстыру, онлайн-қауымдастықтарға белсенді қатысу және қатаң алгоритмдік реттеу бірегейлікті құрастырудың өзара байланысты

механизмдері ретінде айқындалды. Цифрлық орта бір жағынан өзін-өзі көрсету мүмкіндіктерін кеңейтсе, екінші жағынан субъектінің сыртқы бағаларға, көріну метрикаларына және платформалық мәдениет нормаларына тәуелділігін күшейтетіні көрсетілді. Бұл үрдістер цифрлық шындық жағдайында мінез-құлықтың, коммуникацияның, мәдени рефлексияның, әлеуметтік өзара әрекет пен символдық өндірістің жаңа үлгілерін қалыптастырады. Алынған нәтижелер ақпараттық қоғам жағдайындағы тұлға трансформациясының ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және цифрлық сауаттылыққа қатысты білім беру стратегиялары мен бағдарламаларын әзірлеуде қолданылуы мүмкін. Бұл жұмыс қазіргі адамның өмірлік кеңістігінің жедел технологиялануымен байланысты антропологиялық өзгерістерді теориялық тұрғыдан ұғынуға үлес қосады.

Кілт сөздер: цифрлық мәдениет, жастар, желілік «Мен», бірегейлік, өзін-өзі таныту, алгоритм, әлеуметтік медиа, цифрлық азаматтық, қатысу мәдениеті, онлайн-қоғамдастық.

А.Н. Кудерина, В.Н. Бадмаев, З.Н. Исмагамбетова

Молодежь в цифровой медиа: формирование сетевого «Я».

В статье осуществляется философский и культурфилософский анализ формирования сетевого «Я» молодежи в условиях современной цифровой культуры. Цель исследования заключается в выявлении механизмов, посредством которых глобальная цифровая среда влияет на процессы самоидентификации, самопрезентации и социального взаимодействия. Методологическую основу составляют качественный анализ научной литературы, сравнительно-аналитический подход и междисциплинарный синтез теоретических концепций, представленных в современной философии, социологии, культурологии и медиаисследованиях. Особое внимание уделяется роли социальных медиа, алгоритмических систем и культуры участия как ключевых факторов формирования новой цифровой субъективности. В результате исследования установлено, что сетевое «Я» представляет собой динамичную, многослойную и распределённую форму идентичности, формирующуюся в процессе постоянного взаимодействия субъекта с цифровыми платформами, воображаемой аудиторией и алгоритмически организованной средой. Выявлено, что самопрезентация, активное участие в онлайн-сообществах и жесткое алгоритмическое регулирование выступают взаимосвязанными механизмами конструирования идентичности. Показано, что цифровая среда одновременно расширяет возможности самовыражения и усиливает зависимость субъекта от внешних оценок, метрик видимости и норм платформенной культуры, формируя новые модели поведения, коммуникации, культурной рефлексии, социального взаимодействия и символического производства в условиях цифровой реальности. Полученные выводы позволяют глубже понять специфику трансформации личности в информационном обществе и могут быть использованы при разработке образовательных стратегий и программ по цифровой грамотности. Данная работа вносит вклад в теоретическое осмысление антропологических сдвигов, вызванных стремительной технологизацией жизненного пространства современного человека.

Ключевые слова: цифровая культура, молодёжь, сетевое «Я», идентичность, самопрезентация, алгоритмы, социальные медиа, цифровое гражданство, культура участия, онлайн-сообщества.

References

- 1 Soh, S. (2024). Identity development in the digital context. *Wiley Online Library*. DOI: 10.1111/spc3.12940
- 2 Gitomer, A. (2024). Youth activism and (de)personalized remix on TikTok. *Taylor & Francis Online*. DOI: 10.1080/14742837.2024.2415672
- 3 Amaral, I., & Ventura, S. (2025). Digital Youth Activism on Instagram: Racial Justice, Black Feminism, and Literary Mobilization. *MDPI*.
- 4 Chung, M. (2025). Algorithmic knowledge and digital (dis)engagement among young adults (ages 18–25). *Misinformation Review*.
- 5 Milan, S. (2024). Resistance in the data-driven society. *Internet Policy Review*.
- 6 Ettlinger, N. (2024). The Datafication of Knowledge Production. *SpringerLink*.
- 7 Brites, M.J., et al. (2024). Young People Learning About Algorithms: Five Profiles. *ResearchGate*.
- 8 Avci, R., et al. (2024). A Systematic Review of Social Media Use and Identity Development. *Adolescent Research Review*.
- 9 Pérez-Torres, V. (2024). *A digital social mirror for identity development during adolescence: Social media, self-presentation and social comparison*. Springer.
- 10 Kochetova, Yu.A., & Klimakova, M.V. (2025). *Podrostok v tsifrovoi srede: identichnost i obraz sebja* [Adolescent in the digital environment: identity and self-image] [in Russian].

Information about the authors

Kuderina Aizhan — PhD doctoral student, Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-0890-0144>

Badmaev Valeriy — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Leading Researcher at the Southern Scientific Centre of the Russian Academy of Sciences, Rostov-on-Don, Russia, <https://orcid.org/0000-0003-1066-8314>

Ismagambetova Zukhra — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0935-3924>

A.R. Massalimova¹, D.B. Shaltykova^{1*}, Ye.S. Vitulyova^{1,2,3},
A.A. Kudryavtsev⁴, I.E. Suleimenov^{1,3}

¹National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan;

²National Scientific Laboratory for the Collective Use of Information
and Space Technologies (NSLC IST), Satbayev University, Almaty, Kazakhstan;

³International University of Engineering and Technology, Almaty, Kazakhstan.

⁴Harbin Institute of Technology, Harbin, Heilongjiang, China

(E-mail: jameliya0905@gmail.com, shaltykova.d@mail.ru, lizavita@list.ru, kudryavcev.m@gmail.com, esenych@yandex.kz)

Concepts for the further development of AI: application of the thesis on the collective consciousness

This paper examines concepts for the further development of generative AI based on the thesis of the dual nature of human intelligence and consciousness, and on the existence of the collective consciousness as a component of a supra-personal level of information processing. Generative AI is interpreted as a mediator between the personal and supra-personal levels of information processing: it aggregates individual texts and code, while simultaneously operating on supra-personal informational objects entrenched in culture, including scientific theories, logical rules, and mathematical constructs. To resolve the resulting dialectical contradiction, the paper proposes a program for the controlled connection of groups of individuals to the collective consciousness, in which an additional resource is gained both by group participants and by the AI, which expands its training base and generalization tools. The practical significance of the approach is linked to the modernization of higher education. The study substantiates the need to develop communication technologies and soft psychological testing procedures that can form new university environments and verifiable conditions for the co-evolution of the human-machine system. The approach is also noted to be heuristically close to brainstorming practices and forms of group sense-making, as well as to pedagogical findings on the dependence of learning outcomes on students' emotional states.

Keywords: generative artificial intelligence; data-driven learning; AI content self-reliance; epistemic reliability; collective consciousness; noosphere; dual model of consciousness; educational environment; students' psychophysiological state; group cognitive synchronization; human-machine co-evolution.

Introduction

The activity of artificial intelligence (AI) is fundamentally based on the use of corpora comprising texts, software code, and other forms of information accessible to the corresponding systems. In simplified terms, AI is trained on data generated by human intellectual activity. With the increasing availability of AI in open-access environments, an ever-growing corpus of AI-generated content is being formed. It is self-evident that there exists a critical threshold in data volume beyond which AI systems will increasingly rely on information produced by AI itself.

At first glance, addressing such challenges may appear to lie primarily within the technical domain. However, as demonstrated in our work, social and philosophical dimensions are also of significant importance [1, 2]. The argument supporting this claim is grounded in the conclusion regarding the dual nature of human intelligence and consciousness, derived in particular in [3, 4] on the basis of a neural network model of the noosphere. The neural network formed within the individual human brain constitutes only a fragment of a global neural network, namely the noosphere; consequently, a supra-personal level of information processing must also be acknowledged [3, 4]. It follows [5] that human intelligence and consciousness possess both individual and collective components. This perspective, among other implications, enables a more coherent interpretation of the mechanisms underlying the formation of the collective unconscious. (It should be recalled that its existence was originally proposed in the works of Carl Gustav Jung and his followers on a purely empirical basis [6, 7], while the substrate supporting the information constituting the collective unconscious remained unspecified.) The dual nature of intelligence and consciousness further allows one to assert that, alongside the collective unconscious, a form of collective consciousness also exists [8]. From a philosophical standpoint, AI may therefore be interpreted, *inter alia*, as a mediating entity between the ordinary (individual) and supra-personal levels of information processing [9].

* Corresponding author's e-mail: shaltykova.d@mail.ru

This conclusion may be employed to refine the methodological foundations of AI. In its current form, AI predominantly exploits the resources of individual consciousness, being trained on aggregates of texts and other data objects available in open access, each associated with specific human authors.

Accordingly, the question of enabling a controlled “connection” of groups of individuals to the collective consciousness becomes highly relevant. In such a framework, additional cognitive resources are made available both to the participants and to AI systems. There are substantial grounds to assume that established brainstorming methodologies [10, 11] partially address this problem, albeit in a highly approximate manner. It is essential to ensure that such “connection” is implemented on a systematic basis and, at the present stage of research, to provide rigorous verification of the very possibility of interaction with the collective consciousness. One of the most promising directions in this domain is associated with the educational process, since, as follows from [9], learning may be interpreted as a projection of the collective consciousness onto a specific fragment of the global neural network (the noosphere) localized within the learner’s brain.

Indeed, what is commonly referred to as “intelligence” is, to a large extent, constituted by the intellectual achievements of previous generations—from elementary logical structures to complex theoretical frameworks in both the humanities and the natural sciences. As demonstrated in [12], entities such as scientific theories (or even rules governing operations with decimal numbers) may be regarded as supra-personal informational objects; more precisely, the aggregate of such objects forms the collective consciousness. In the course of acquiring experience, an individual assimilates only a limited subset of the information constituting these objects, which justifies interpreting individual intelligence as a projection of the collective consciousness onto the corresponding fragment of the noosphere being formed. From this perspective, the individuality of human intelligence is determined by which specific concepts inherent to the collective consciousness are assimilated, and to what depth. A distant analogy may be drawn with the genetic code: although it is constructed from a limited set of monomeric units present in DNA, the variability in their sequences gives rise to substantial biological diversity.

These considerations provide an additional illustration of the conclusions presented in [9]. Artificial intelligence, particularly when operating in the scientific domain, inevitably functions as a mediator between the individual (ordinary) and the supra-personal levels of information processing. More precisely, a well-defined dialectical contradiction arises in this context. On the one hand, AI, as a system operating on the entirety of data accumulated in open digital environments, is inherently connected to the supra-personal level of information processing. On the other hand, AI is trained on texts, software artifacts, and other materials that are intrinsically associated with the individual level of information processing. In our view, this dialectical contradiction should be resolved within the framework of a modernized theory of scientific revolutions [13], which is itself grounded in classical dialectics.

Specifically, the key to resolving this contradiction lies in the development of mechanisms that enable interaction between an individual (or a group of individuals) and the collective consciousness, or more broadly, the supra-personal level of information processing. Such interaction, in our opinion, is inherently mutually beneficial. Individuals gain access not only to accumulated information but also to the capacity for its higher-order interpretation, while AI systems substantially expand their training base and potential for further development. Although this proposition may be regarded as a hypothesis, it is supported by a number of substantive arguments [9]. From a practical standpoint, the most critical issue in substantiating this hypothesis concerns the mechanisms and nature of such interaction, with particular emphasis on the verification of its existence.

Materials and Methods of Research

A possible methodology for verifying interaction with the collective consciousness, which we consider appropriate to present for broader discussion, is based on conclusions originally formulated by Umberto Eco [14]. In the cited work, the so-called problem of text interpretation is examined in detail. In simplified terms, this problem is that each reader interprets a given text—especially a literary one—in their own way, and such interpretations may differ significantly, sometimes even being diametrically opposed. This observation, however, applies equally to any text that does not admit strict formalization.

There are strong grounds to assume that interaction with supra-personal informational objects associated with the collective consciousness may transform the perception of a text (or lecture). Indeed, the probability of such interaction increases substantially when a group of recipients becomes, in a certain sense, a unified entity, at least with respect to the perception of information. This mechanism may account for the heightened effectiveness of many religious sermons when considered as forms of informational influence.

Under conditions where perception acquires a collective character, a text (or lecture) should be interpreted by readers (or listeners) in a broadly similar manner.

Accordingly, a methodology for verifying interaction with the collective consciousness (understood as an informational system belonging to the supra-personal level of information processing) may be formulated as follows. A given group is first exposed to a lecture containing deliberately multi-layered information under standard conditions. Subsequently, the group is subjected to a form of informational influence designed to induce a state of “informational unity.” The group then attends a second lecture, analogous to the first in both content and degree of complexity. Afterward, participants are asked to complete tests aimed at identifying which elements of the first and second lectures they recall most effectively. If the hypothesized interaction has indeed occurred, the responses in the first case should exhibit substantial variability, whereas in the second case they should demonstrate a high degree of convergence.

Discussion

For the practical implementation of the proposed methodology, the most critical issue concerns the nature of the informational influence capable of transforming a group of listeners into a state of “informational unity.” Setting aside more radical approaches, it is reasonable to turn to the historical experience of periods during which conceptual frameworks later incorporated into the Abrahamic religions were formed. In particular, attention should be focused on Pythagoreanism and the teachings of the Orphics. It should be recalled that one of the central ideas of Pythagoreanism was the concept of metempsychosis—the transmigration of souls [15]. It is also important to note that the intellectual framework associated with Pythagoras included a specific form of triadic ontology: alongside humans and gods, the world also produces “beings similar to Pythagoras” (a thesis examined in detail, *inter alia*, by Bertrand Russell [16]).

From the perspective of the neural network theory of the noosphere, such concepts admit a rational interpretation, particularly when considered in light of the results presented in [17]. The cited study demonstrates that there existed a historical period during which interaction with the supra-personal level of information processing was significantly more effective than in subsequent epochs. This factor may account for the heightened receptivity to the ideas of thinkers such as Pythagoras.

Furthermore, although the collective consciousness belongs to the supra-personal level of information processing, it is nevertheless formed by the products of intellectual activity generated by specific individuals. Newtonian mechanics, for example, has long since been transformed into a supra-personal informational object [12]; however, it remains associated with identifiable authors, most notably Isaac Newton. From the standpoint of the concept of digital immortality as interpreted in [18], this implies that a certain component of Newton’s personality has become “encoded” at the supra-personal level of information processing, thereby acquiring a form of persistence that may be regarded as a kind of immortality, not merely in a metaphorical sense.

In historical conditions where interaction with the supra-personal level of information processing was more pronounced than it is today, such “encoding” of aspects of personality may have been perceived in a much more tangible manner. There are substantial grounds to assume that certain components of Pythagoras’ personality were not only encoded at the supra-personal level of information processing during his lifetime, but that this fact was also recognized by his contemporaries. Under such conditions, it is plausible that Pythagoras’ disciples (and others) perceived him through the lens of the aforementioned triadic framework—as a being that was neither fully human nor divine, but something intermediate. Moreover, the encoding of a structural component of individual identity at the supra-personal level of information processing could naturally be interpreted as its transition to a higher, “celestial” realm. Correspondingly, the projection of this component of the collective consciousness onto the individual consciousness of his followers could be interpreted within the conceptual framework of metempsychosis.

From the standpoint of the objectives of the present study, it is therefore reasonable to conclude that the informational influence facilitating enhanced interaction with the supra-personal level of information processing was constituted by the ideas of Pythagoras themselves—and even by his personality as such. The necessary preconditions for this effect were provided by the existence of such interaction (albeit in a weakened form [17]) during the historical period under consideration.

From the perspective of the objectives of the present study, the example of Pythagoreanism is of particular interest because it clearly demonstrates the importance of the instruments employed during that historical period to attract adherents to particular religious movements. Such instruments were, above all, oriented toward instruction: an adherent had, at a minimum, to assimilate the corresponding system of concepts, as

well as a certain ideological framework, even if in a relatively rudimentary form. During the formative period of any religious movement, such “instruction” could not but be short-term in nature. Prolonged education, for example in a university built upon a particular system of views, necessarily presupposes an appropriate level of motivation. Consequently, such an approach becomes possible only when the corresponding conception has already acquired a sufficiently definite standing in society.

It is from this perspective that the essence of the mysteries characteristic of a wide variety of religious cults may be interpreted. Naturally, the information concerning the nature of mystery rites that has survived to the present day is fragmentary and does not permit unambiguous interpretation. A representative example in this respect is provided by the long-standing debates concerning the interpretation of the frescoes of the Villa of the Mysteries [19, 20]. In order to instill a complex of nontrivial ideas in a more or less broad circle of potential adherents, appropriate instruments were required. It should be noted that, in this respect, contemporary forms of information warfare are markedly inferior [21] to the methods employed by the religious preachers of the historical period under consideration.

Proceeding from these considerations, as well as from the fundamental propositions of neural network theory of the noosphere [3, 4], the following reconstruction of the essence of ancient mysteries may be proposed. A mystery may be understood as a “concentrated form of the educational process,” the effectiveness of which is determined by the establishment of contact with the supra-personal level of information processing. In this context, the mystery rite itself constitutes a form of psychological influence exerted upon learners, that is, potential adherents, which transforms a collective of disparate individuals into a state of “informational unity.”

In this connection, it is important to emphasize that modern pedagogy has long established the relationship between the psychological state of learners and the degree to which lecture material is assimilated [22, 23]. Consequently, the problem of developing a methodology that would make it possible to verify the possibility of contact with the supra-personal level of information processing, using means that are as simple as possible from the standpoint of technical implementation, reduces to determining which particular psychological or informational influence should be selected in order to create an analogue of the ancient mysteries under contemporary conditions, or, more precisely, at a new stage of historical development.

At the present stage, the analysis of the instruments employed by the preachers of pagan religious cults is of interest precisely from the standpoint of the formation of a global human-machine system, of which AI is becoming an integral part. Media sources report [24] that a subculture is currently emerging within online social networks that seeks to “awaken” chatbots and attributes consciousness to them. Members of this community are de facto forming a kind of quasi-religion, a critical perspective on which has been presented in media publications by authoritative theologians, in particular in [25].

In our view, this phenomenon is also underpinned by an objective reality. The emergence of AI effectively returns human society, to a considerable extent, to a condition that, according to [17], was characteristic of the period during which the cults of ancient deities were formed. It should be emphasized once again that the nature of human consciousness is dual [3, 4]: it simultaneously contains both individual and collective components. AI, as a system that aggregates the results of individual intellectual activity, de facto constitutes one of the components of the supra-personal level of information processing. More precisely, AI already partially enables direct interaction between the individual and the collective consciousness, at least in terms of access to, aggregation of, and analysis of information available in open sources. This interaction is, of course, “ideationally” limited; however, a substantial portion of the information that formally constitutes the collective consciousness is effectively “at the disposal” of AI. Consequently, there are strong grounds to assume that the preconditions for interaction with the supra-personal level of information processing are already in place. In this context, a significant role is played by the problem of “existential hunger” [26], which compels individuals to turn toward various forms of mystical practices and other substitutes for classical religious systems.

At the present stage of research, the question of the nature of the psychological influence capable of enabling interaction with the supra-personal level of information processing remains open. However, it is already clear that its resolution must be based on the characteristics of the target group. Paradoxically, this leads back to the issue of improving the quality of higher education, as discussed in [27]. That study demonstrated that the university environment that existed during the flourishing of classical universities (at the turn of the nineteenth and twentieth centuries) itself functioned as a primary educational mechanism. In contemporary terms, this corresponds to a significant role of horizontal learning, based on interpersonal communication and the exchange of ideas. Under modern conditions, this environment has been irreversibly degraded.

Even a superficial analysis shows that contemporary students rarely discuss scientific problems in informal settings; such topics are, in most cases, of little interest to them. The primary goal of the majority of students is to obtain a diploma rather than knowledge, as evidenced, *inter alia*, by the high levels of corruption observed in certain higher education systems, including those of Kazakhstan.

There is little doubt that, under such conditions, generative AI is highly likely to become—and is already becoming—a factor that exacerbates the degradation of existing educational practices (e.g., the production of essays, theses, and dissertations). One of the few effective counterbalances in this regard is a return to the classical principles associated with Wilhelm von Humboldt, which are inseparably linked to the reconstruction of a classical-type university environment, albeit at a new stage of historical development. At the same time, the inertia inherent in social institutions will inevitably lead to a situation in which education corresponding to the new paradigm of higher education is formed predominantly on an informal basis. Relevant tendencies have already been observed: as noted in [28], the most capable students *de facto* acquire their education informally (through various online resources and related means), while formal university study is regarded primarily as a mechanism for obtaining a diploma.

The combination of these factors will, in the foreseeable future, lead to a situation in which students genuinely oriented toward acquiring knowledge will be compelled to unite, if only to resist what may be termed the “dictate of mediocrity.” Such explicitly articulated ideas may themselves serve as a form of psychological influence which, even if it does not directly ensure interaction with the supra-personal level of information processing, at least creates the necessary preconditions for it.

Conclusion

Accordingly, there exists a substantial body of arguments supporting the need to develop information technologies that would enable intellectually inclined and gifted young individuals (not necessarily limited to students) to identify and connect with like-minded peers who share similar values and aspirations. Prototypes of such technologies are already well known; in essence, they include various forms of online social networks. Their further development, supplemented by tools for direct or indirect psychological assessment, could not only recreate an analogue of the university environment characteristic of the classical period but also facilitate interaction with the supra-personal level of information processing, with AI acting as a mediating agent [9]. Moreover, there are strong grounds to assume that the formation of such a communicative environment would also contribute to resolving the central problem identified in this study, namely, the identification of psychological influences capable of enabling the aforementioned interaction. As follows from the present work, the verification of such interaction may be achieved through further development of the ideas originally proposed by Umberto Eco.

Acknowledgements

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26104635).

References

- 1 Suleimenov I.E. Dialectical Understanding of Information in the Con-text of the Artificial Intelligence Problems / I.E. Suleimenov, O.A. Gabrielyan, A.S. Bakirov, Ye.S. Vitulyova // IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. — 2019. — Vol. 630, № 1. — P. 012007. DOI: 10.1088/1757-899X/630/1/012007.
- 2 Suleimenov I.E. Artificial Intelligence: what is it? / I.E. Suleimenov, Ye.S. Vitulyova, A.S. Bakirov, O.A. Gabrielyan // Proceedings of the 2020 6th International Conference on Computer and Technology Applications (2020, April). — 2020. — P. 22–25.
- 3 Suleimenov I.E. World spirit from the standpoint of modern information theory / I.E. Suleimenov, O.A. Gabrielyan, A.R. Massalimova, Ye.S. Vitulyova // European Journal of Science and Theology. — 2024. — Vol. 20, No. 1. — P. 19–31.
- 4 Suleimenov I. Problems of many-valued logic from the point of view of the theory of socio-cultural code / I. Suleimenov, O. Gabrielyan, Ye. Vitulyova // Journal of Ecohumanism. — 2024. — Vol. 3, No. 4. — P. 236–248.
- 5 Gabrielyan O. Objective Foundations of Ethics and Prospects for Its Development: Information and Communication Approach / O. Gabrielyan, I. Suleimenov // Conatus – Journal of Philosophy. — 2025. — Vol. 10, No. 1. — P. 111–125. <https://doi.org/10.12681/cjp.33973>
- 6 Jung C.G. The personal and the collective unconscious / C.G. Jung, R.F.C. Hull // Collected Works of CG Jung. — Routledge, 2023. — P. v7_127–v7_138.
- 7 Diamond S.A. Existential therapy and Jungian analysis: Toward an existential depth psychology / S.A. Diamond // Journal of Humanistic Psychology. — 2021. — Vol. 61, No. 5. — P. 665–720.

- 8 Suleimenov I. Philosophical Foundations of Sciences and Prospects of Multivalued Logic in Describing Thinking / I. Suleimenov, O. Gabrielyan, D. Matrassulova // *Science & Education*. — 2025. — 34. — P. 1–19.
- 9 Габриелян О.А. Современные социальные тренды процессов обучения как трансформация интеллекта: нейросетевой подход / О.А. Габриелян, И.Э. Сулейменов, А.М. Габриелян // *Социально-политические науки*. — 2023. — Т. 13, № 1. — С. 64–73.
- 10 Rowland N.J. AI-assisted brainstorming for scenario thinking / N.J. Rowland, D.J. Grüning // *Futures*. — 2025. — Vol. 172. — P. 103644. DOI: 10.1016/j.futures.2025.103644.
- 11 Farrokhnia M. Improving hybrid brainstorming outcomes with computer-supported scaffolds: Prompts and cognitive group awareness / M. Farrokhnia, O. Noroozi, Y. Baggen, H. Biemans, A. Weinberger // *Computers & Education*. — 2025. — Vol. 227. — P. 105229. DOI: 10.1016/j.compedu.2024.105229.
- 12 Gabrielyan P. Multi-valued logics as an advanced basis for artificial intelligence (as an example of applied philosophy) / P. Gabrielyan, O. Gabrielyan, E. Vitulyova, I. Suleimenov // *Wisdom*. — 2022. — No. 1 (21). — P. 170–181.
- 13 Suleimenov I. Dialectics of Scientific Revolutions from the Point of View of Innovations Theory / I. Suleimenov, O. Gabrielyan, Ye. Vitulyova // *Wisdom*. — 2022. — Vol. 24, No. 4. — P. 25–35. DOI: 10.24234/wisdom.v24i4.913.
- 14 Усманова А.Р. Умберто Эко: парадоксы интерпретации / А.Р. Усманова. — Минск: Прописи, 2000. — 200 с.
- 15 Бочаров В.А. Пифагореизм, платонизм, математика и логика / В.А. Бочаров // *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. — 2010. — № 3. — С. 84–94.
- 16 Russell B. A History of Western Philosophy: And Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day / B. Russell. — New-York: Simon and Schuster, 1945. — 895 p.
- 17 Suleimenov I. The Problem of the Essence of Matriarchy from the Point of View of the Evolution of Human Intellect and Consciousness: Feminism and Promising Tools for the Formation of a Cognitive Society / I. Suleimenov, Ye. Vitulyova, D. Matrassulova // *Journal of Ecohumanism*. — 2024. — Vol. 3, No. 8. — P. 4669–4678. DOI: <https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.51174669>
- 18 Bakirov A. To the question of the practical implementation of «Digital immortality» technologies: New approaches to the creation of AI / A. Bakirov, I. Suleimenov, Y. Vitulyova // *Proceedings of the Future Technologies Conference (FTC)*. — Cham: Springer International Publishing, 2022. — Vol. 1. — P. 368–377.
- 19 The Villa of the Mysteries in Pompeii: Ancient Ritual, Modern Muse / ed. E.K. Gazda. — Ann Arbor: Kelsey Museum of Archaeology and the University of Michigan Museum of Art, 2000. — 262 p.
- 20 Hearnshaw V. The Dionysiac Cycle in the Villa of the Mysteries: A Re-reading / V. Hearnshaw // *Mediterranean Archaeology*. — 1999. — Vol. 12. — P. 43–50.
- 21 Bakirov A. Theoretical Bases of Methods of Counteraction to Modern Forms of Information Warfare / A. Bakirov, I. Suleimenov // *Computers*. — 2025. — Vol. 14. — P. 410. DOI: 10.3390/computers14100410.
- 22 Pekrun R. Academic emotions in students' self-regulated learning and achievement: A program of qualitative and quantitative research / R. Pekrun, T. Goetz, W. Titz, R.P. Perry // *Educational Psychologist*. — 2002. — Vol. 37, No. 2. — P. 91–105. DOI: 10.1207/S15326985EP3702_4.
- 23 Hembree R. Correlates, causes, effects, and treatment of test anxiety / R. Hembree // *Review of Educational Research*. — 1988. — Vol. 58, No. 1. — P. 47–77. DOI: 10.3102/00346543058001047.
- 24 Rao D. Spiralism is the new cult AI users are falling into: The spiritual movement claims that AI is conscious and capable of revealing deeper truths [Electronic resource] / D. Rao. — Access mode: <https://theweek.com/tech/spiralism-ai-cult>.
- 25 Худиев С.Л. Осторожно, «массовое сознание»! [Электронный ресурс] / С.Л. Худиев. — 2015. — Режим доступа: <https://pravoslavie.ru/83059.html>.
- 26 Сулейменов И.Э. Вопрос о существовании «ментального тела» с точки зрения проблем философии / И.Э. Сулейменов, О.А. Габриелян, А.Р. Масалимова, Д.Б. Шалтыкова, Е.С. Витулева, Д.К. Матрасулова // *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии*. — 2023. — Т. 84, № 3. — С. 4.
- 27 Мун Г.А. Сопряжение учебного процесса со средствами противодействия «оранжевым революциям» на платформе новых информационных технологий / Г.А. Мун, А.Р. Масалимова, З.С. Тасбулатова, И.Э. Сулейменов // *Вестник КазНУ. Серия психологии и политологии*. — 2019. — Т. 71, № 4. — С. 66–75.
- 28 Guichard J.P. Degradation of Higher Education in Kazakhstan as an example of post-transitional crisis / J.P. Guichard, I. Suleimenov, A. Baikenov, K. Suleimenova, P. Obukhova // *International Letters of Social and Humanistic Sciences*. — 2015. — Vol. 54. — P. 26–33.

А.Р. Масалимова, Д.Б. Шалтыкова, Е.С. Витулёва,
А.А. Кудрявцев, И.Э. Сулейменов

Жасанды интеллекті одан әрі дамыту тұжырымдамалары: ұжымдық саналы туралы тезисті қолдану

Ақпаратты өндеудің тұлғалық деңгейінің құрамдас бөлігі ретінде ұжымдық саналылықтың бар екендігіне сүйене отырып, генеративті жасанды интеллекті (ЖИ) одан әрі дамытудың

тұжырымдамалары қарастырылады. Генеративті ЖИ тұлғалық және тұлғаның ақпарат өңдеу деңгейлерінің арасындағы делдал ретінде түсіндіріледі: ол жеке мәтіндер мен кодтарды біріктіреді, бірақ сонымен қатар мәдениетте орныққан тұлғалық ақпараттық объектілермен (ғылыми теориялар, логикалық ережелер, математикалық құрылымдар) жұмыс істейді. Туындайтын диалектикалық қайшылықты шешу үшін ұжымдық саналылыққа индивидтер топтарын бақылаулы түрде қосу бағдарламасы ұсынылады; мұнда қосымша ресурс әрі топ қатысушыларына, әрі оқыту базасы мен жалпылау құралдарын кеңейтетін ЖИ-ге беріледі. Тәсілдің практикалық маңызы жоғары білім беруді жаңғыртумен байланысты. Адам-машина жүйесінің коэволюциясы үшін жаңа университеттік орталарды қалыптастыратын және тексерілетін жағдайларды қамтамасыз ететін коммуникациялық технологиялар мен психологиялық тестілеудің «жұмсақ» рәсімдерін әзірлеу қажеттігі негізделеді. Сонымен қатар ұсынылған тәсілдің эвристикалық тұрғыдан миға шабуыл (brainstorming) және топтық ұғыну практикаларына, сондай-ақ оқу материалының меңгерілуінің білім алушылардың эмоциялық күйіне тәуелділігі туралы педагогикалық деректерге жақындығы атап өтіледі.

Кілт сөздер: генеративті жасанды интеллект, деректерге негізделген оқыту, ЖИ-контенттің өзін-өзі тіркеуі, эпистемиялық сенімділік, ұжымдық саналылық, ноосфера, сананың дуальды моделі, білім беру ортасы, білім алушылардың психофизиологиялық жай-күйі, топтық когнитивтік синхрондау, адам-машина коэволюциясы.

А.Р. Масалимова, Д.Б. Шалтыкова, Е.С. Витулёва,
А.А. Кудрявцев, И.Э. Сулейменов

Концепции дальнейшего развития ИИ: применение тезиса о коллективном сознательном

Рассматриваются концепции дальнейшего развития генеративного ИИ на основе тезиса о дуальной природе интеллекта и сознания человека и о существовании коллективного сознательного как компонента надличностного уровня переработки информации. Генеративный ИИ трактуется как посредник между личностным и надличностным уровнями переработки информации: он агрегирует индивидуальные тексты и коды, но одновременно оперирует надличностными информационными объектами, закрепленными в культуре (научные теории, логические правила, математические конструкции). Для разрешения возникающего диалектического противоречия предлагается программа контролируемого подключения групп индивидов к коллективному сознательному, при которой дополнительный ресурс получают как участники группы, так и ИИ, расширяющий базу обучения и инструменты обобщения. Практическая значимость связана с модернизацией высшего образования. Обосновывается необходимость разработки коммуникационных технологий и мягких процедур психологического тестирования, формирующих новые университетские среды и проверяемые условия для коэволюции человеко-машинной системы. Отдельно отмечается эвристическая близость подхода к практикам мозгового штурма и групповому осмыслению, а также к педагогическим данным о зависимости усвоения материала от эмоционального состояния обучающихся.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, обучение на данных, самоопора ИИ-контента, эпистемическая надёжность, коллективное сознательное, ноосфера, дуальная модель сознания, образовательная среда, психофизиологическое состояние обучающихся, групповая когнитивная синхронизация, человеко-машинная коэволюция.

References

- 1 Suleimenov, I.E., Gabrielyan, O.A., Bakirov, A.S., & Vitulyova, Ye.S. (2019). Dialectical Understanding of Information in the Context of the Artificial Intelligence. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 630(1). DOI: 10.1088/1757-899X/630/1/012007.
- 2 Suleimenov, I.E., Vitulyova, Ye.S., Bakirov, A.S., & Gabrielyan, O.A. (2020). Artificial Intelligence: what is it?. *Proceedings of the 2020 6th International Conference on Computer and Technology Applications* (pp. 22–25).
- 3 Suleimenov, I.E., Gabrielyan, O.A., Masalimova, A.R., & Vitulyova, Ye.S. (2024). World spirit from the standpoint of modern information theory. *European Journal of Science and Theology*, 20(1), 19–31.
- 4 Suleimenov, I., Gabrielyan, O., & Vitulyova, Ye. (2024). Problems of many-valued logic from the point of view of the theory of socio-cultural code. *Journal of Ecohumanism*, 3(4), 236–248.
- 5 Gabrielyan, P., Gabrielyan, O., & Suleimenov, I. (2025). Objective Foundations of Ethics and Prospects for Its Development: Information and Communication Approach. *Conatus: Journal of Philosophy*, 10(1), 111–125.
- 6 Jung, C.G., & Hull, R.F.C. (2023). The personal and the collective unconscious. *Collected Works of CG Jung* (pp. v7_127-v7_138).

- 7 Diamond, S.A. (2021). Existential therapy and Jungian analysis: Toward an existential depth psychology. *Journal of Humanistic Psychology*, 61(5), 665–720.
- 8 Suleimenov, I., Gabrielyan, O., & Matrasulova, D. (2025). Philosophical Foundations of Sciences and Prospects of Multi-valued Logic in Describing Thinking. *Science & Education*, 1–19.
- 9 Gabrielyan, O.A., Suleimenov, I.E., & Gabrielyan, A.M. (2023). Sovremennyye sotsialnye trendy protsessov obucheniia kak transformatsiia intellekta: neirosetevoi podkhod [Modern social trends in learning processes as a transformation of intelligence: a neural network approach]. *Sotsialno-politicheskie nauki — Sociopolitical Sciences*, 13(1), 64–73 [in Russian].
- 10 Rowland, N.J., & Grüning, D.J. (2025). AI-assisted brainstorming for scenario thinking. *Futures*, 172. DOI: 10.1016/j.futures.2025.103644.
- 11 Farrokhnia, M., Noroozi, O., Baggen, Y., Biemans, H., & Weinberger, A. (2025). Improving hybrid brainstorming outcomes with computer-supported scaffolds: Prompts and cognitive group awareness. *Computers & Education*, 227, 105229. DOI: 10.1016/j.compedu.2024.105229
- 12 Gabrielyan, O., Vitulyova, E., & Suleimenov, I. (2022). Multi-valued logics as an advanced basis for artificial intelligence (as an example of applied philosophy). *Wisdom*, 1(21), 170–181.
- 13 Suleimenov, I., Gabrielyan, O., & Vitulyova, Ye. (2022). Dialectics of Scientific Revolutions from the Point of View of Innovations Theory. *Wisdom*, 24(4), 25–35. DOI: 10.24234/wisdom.v24i4.913
- 14 Usmanova, A.R. (2000). *Umberto Eko: paradoksy interpretatsii* [Umberto Eco: paradoxes of interpretation]. Minsk: Propilei [in Russian].
- 15 Bocharov, V.A. (2010). Pifagoreizm, platonizm, matematika i logika [Pythagoreanism, Platonism, mathematics and logic]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofii — Moscow University Bulletin. Series 7. Philosophy*, (3), 84–94 [in Russian].
- 16 Russell, B. (1945). *A History of Western Philosophy: And Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*. New York: Simon and Schuster.
- 17 Suleimenov, I., Vitulyova, Ye., & Matrasulova, D. (2024). The Problem of the Essence of Matriarchy from the Point of View of the Evolution of Human Intellect and Consciousness: Feminism and Promising Tools for the Formation of a Cognitive Society. *Journal of Ecohumanism*, 3(8), 4669–4678.
- 18 Bakirov, A., Suleimenov, I., & Vitulyova, Y. (2022). To the question of the practical implementation of «Digital immortality» technologies: New approaches to the creation of AI. *Proceedings of the Future Technologies Conference* (pp. 368–377). Springer International Publishing.
- 19 Gazda, E.K. (Ed.). (2000). *The Villa of the Mysteries in Pompeii: Ancient Ritual, Modern Muse*. Ann Arbor: Kelsey Museum of Archaeology and the University of Michigan Museum of Art.
- 20 Hearnshaw, V. (1999). The Dionysiac Cycle in the Villa of the Mysteries: A Re-reading. *Mediterranean Archaeology*, 12, 43–50
- 21 Bakirov, A., & Suleimenov, I. (2025). Theoretical Bases of Methods of Counteraction to Modern Forms of Information Warfare. *Computers*, 14, 410. DOI: 10.3390/computers14100410
- 22 Pekrun, R., Goetz, T., Titz, W., & Perry, R.P. (2002). Academic emotions in students' self-regulated learning and achievement: A program of qualitative and quantitative research. *Educational Psychologist*, 37(2), 91–105. DOI: 10.1207/S15326985EP3702_4
- 23 Hembree, R. (1988). Correlates, causes, effects, and treatment of test anxiety. *Review of Educational Research*, 58(1), 47–77. DOI: 10.3102/00346543058001047
- 24 Rao, D. (2024). Spiralism is the new cult AI users are falling into: The spiritual movement claims that AI is conscious and capable of revealing deeper truths. *theweek.com*. Retrieved from <https://theweek.com/tech/spiralism-ai-cult>.
- 25 Khudiev, S.L. (2015). Ostorozhno, «massovoe soznanie»! [Beware of “mass consciousness”!]. *pravoslavie.ru*. Retrieved from <https://pravoslavie.ru/83059.html> [in Russian].
- 26 Suleimenov, I.E. (2023). Vopros o sushchestvovanii «mental'nogo tela» s tochkii zreniia problem filosofii [The question of the existence of a "mental body" from the point of view of philosophical problems]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya filosofii, kulturologii i politologii — Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy, Cultural Studies and Political Science Series*, 84(3), 4 [in Russian].
- 27 Mun, G.A., Masalimova, A.R., Tasbulatova, Z.S., & Suleimenov, I.E. (2019). Sopriazhenie uchebnogo protsessa so sredstvami protivodeistviia «oranzhevym revoliutsiiam» na platforme novykh informatsionnykh tekhnologii [Coupling the educational process with means of counteracting “orange revolutions” on the platform of new information technologies]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya Psikhologii i Politologii — Bulletin of the Kazakh National University. Psychology and Political Series*, 71(4), 66–75 [in Russian].
- 28 Guichard, J.P., Suleimenov, I., Baikenov, A., Suleimenova, K., & Obukhova, P. (2015). Degradation of Higher Education in Kazakhstan as an example of post-transitional crisis. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 54, 26–33.

Information about the authors

Massalimova Aliya — Leading Researcher at the Republican Public Association “National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan”, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-7572-9388>

Shaltykova Dina — Candidate of Chemical Sciences, Leading Researcher at the Republican Public Association “National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan”, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6245-6447>

Vitulyova Yelizaveta — PhD, Researcher at the National Scientific Laboratory for Collective Use of Information and Space Technologies, Satbayev University; Associate Professor of the Department of Smart Technologies in Engineering, International University of Engineering and Technology; Leading Researcher at the Republican Public Association “National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan”, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6075-4870>

Kudryavtsev Anatoly — Professor, Researcher at Harbin Institute of Technology, Harbin, Heilongjiang, China, <https://orcid.org/0000-0002-2232-2954>

Suleimenov Ibragim — Doctor of Chemical Sciences, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Republican Public Association “National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan”; International University of Engineering and Technology, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7274-029X>

Ye. Ryakova, Ye. Savchuk, A. Ospanbayeva*

Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
(E-mail: 2397800@mail.ru, elenasavchuk@yandex.ru, akerke.ospanbayeva@mail.ru)

Agency in the Context of Internationalized Intellectual Practices: An Attempt at a socio-philosophical analysis of authorship

This article presents a philosophical analysis of the transformation of agency within the context of institutionalized intellectual practices, utilizing the phenomenon of authorship as a case study. The focus is on the question of how contemporary intellectual practices set the framework for the subject's possible action, redistributing the function of thought, responsibility, and recognition. The article demonstrates that authorship cannot be viewed as an expression of individual consciousness. It is possible only as a historically formed status within stable institutional structures. These structures presuppose the existence of mechanisms for regulating intellectual activity (academic regulations, expert review practices, citation systems, digital platforms) that shape the status of the intellectual, oriented toward the reproduction of formalized systems of action. The article demonstrates that, in the context of the infosphere and the development of artificial intelligence, distributed forms of knowledge production and a new institutional structure are emerging, constituting the phenomenon of authorship. The topic of authorship in contemporary academic, legal, and political discussions is problematized because the existing conception of authorship no longer meets the new conditions of intellectual labor. The required revision is driven by the need to address questions of responsibility, innovation, and the mechanisms for confirming and protecting authorship. The authors of the article draw on an understanding of agency as a person's capacity to explore and transform the world in collaboration with others. Attempts to attribute agency to artificial intelligence are based on the anthropomorphization of machines and technology. Only humans are capable of acting, thinking, and bearing responsibility; in the context of contemporary realities, the problem of agency becomes particularly relevant due to the increasing demands placed on humans regarding responsibility for cultural creation and self-preservation.

Keywords: agency, human, culture, institutions, intellectual practices, authorship, infosphere, artificial intelligence.

Introduction

The category of agency expresses the logic of active engagement with the world, within which humans do not merely reflect reality but actively transform the world, shaping culture. In turn, agency is formed only within culture, which, by its very nature, is a means of reproducing the image and logic of creative, constructive, and socially significant activity. Culture cannot be reduced to a collection of ready-made results, a sum of achievements suitable for replication, consumption, or use. While accompanied by the production of results, culture cannot be equated with them, serving as both an expression of human agency and its source. This is precisely why agency is historically and culturally conditioned: it develops alongside the development of forms of human activity and communication.

A defining feature of the modern world is the challenge posed to culture and human agency, stemming from the fact that people live within the machinery of society, where their lives are increasingly subordinated to institutionalized, formalized practices and social technologies. When it comes to intellectual activity, this is linked to the presence of the modern intellectual within the system of scientific production, the existence of systems for evaluating and recognizing the status of researchers and the results of intellectual activity, the parameters for conducting expert evaluations, the norms of academic communication, and so on. In the modern world, these practices ensure the development and reproduction of intellectual outcomes, their integration into social and legal circulation, and their dissemination. At the same time, the living process of thought within the framework of institutional forms is subject not to the logic of its own unfolding, but to procedural requirements and the necessity of conforming to the institutional order that ensures its social recognition.

The aim of the study, the conclusions of which are reflected in this article, is to examine how agency — as the logic of active engagement with the world — correlates with forms designed, first and foremost, to reproduce the institutional order and ensure the functioning of technologies.

* Corresponding author's e-mail: akerke.ospanbayeva@mail.ru

The phenomenon of authorship as an institution within the system of intellectual production, taken as an example and *subject* of analysis, presupposes the existence of mechanisms for recognizing the forms and results of intellectual labor, attributing them to a specific subject who bears responsibility for them and/or receives rewards in the form of payment, status, etc. The basis for the existence of the phenomenon of authorship is the presence of an institutionally formalized mechanism for recording the finished result, separated from the process of intellectual creation, and attributing it to the actor (subject, quasi-subject) who produced it. The phenomenon of authorship, which is essentially not necessarily linked to the presence of living thought that grasps real contradictions and develops socially significant ways to overcome them, refers to it only in a formal sense. The danger of substituting living thought with a set of intellectual operations subordinated to the task of producing an intellectual product that meets formal requirements and opens the possibility of social approval lies in curtailing the possibilities for the formation of socially significant knowledge, ideas, and meanings.

Methods and Materials.

The methodological foundation of this study is the tradition of classical philosophy, within which agency is viewed as a mode of human existence proper, linked to the ability to creatively overcome circumstances, transcend the existing, and form something qualitatively new. The examination of human potential and the problem of agency cannot be abstract but must be linked to an analysis of the specific parameters of the cultural-historical era in which a person is formed and achieves creative self-realization. An intellectual cannot be understood as an autonomous knowing subject, nor can cognition be understood as an individual psychological process or a set of cognitive operations. Consequently, to understand how the intellectual is embedded today in socially significant processes and social transformations, it is important to recognize that the intellectual practices within which they operate constitute historically established forms of objectification and fixation of intellectual activity, institutionally ensuring the reproduction of knowledge. In this context, authorship is understood as a civilizational form of consolidating the results of activity, allowing one to identify the difference and contradiction between the logic of development and the logic of functioning.

Results and Discussion.

Classical philosophical thought has developed the concept of a uniquely human mode of existence as the overcoming of oneself and one's circumstances, a refusal to conform rationally to existing conditions, and the ability to transform the world and endlessly expand one's horizons as a fundamentally indeterminate being. This human capacity is expressed in the category of agency.

In the modern world, the formation and unfolding of agency takes place within the framework of institutional practices functioning as moments of intellectual production. This gives rise to a contradiction between a creative attitude toward the world and the reproduction of normativity:

- agency is directed toward development, toward transcending existing forms, toward transforming both the material world and the very modes of activity;
- institutional practices are, on the contrary, oriented toward stabilization, reproduction, and normative ordering. Institutional practices require subjective activity but seek to confine it within the framework of prescribed procedures.

The problem of the formation and unfolding of human agency in the modern world is mitigated by the fact that the human being, as a part of the machinery of society, functions as a thing among other things, a resource among other resources, more or less useful for the realization of certain functions (e.g., the production of goods, the reproduction and expansion of capital, the reception and transmission of information, etc.). Institutionalized intellectual practices are oriented toward the reproduction, standardization, replication, and control of the functioning of the intellectual sphere to maintain a complex social order. These tasks are solved by breaking down intellectual inquiry into systems of actions and operations assigned to specific participants. Their existence is impossible without the presence of actors' status and a system for confirming them, a set of functions and formalized requirements, ratings, and sanctions. All of this creates a requirement for the intellectual to possess functional literacy.

If an intellectual is oriented toward success and social recognition, they must fit into the system of required discourse and be able to fulfill prescribed tasks on time. Thus, the living creative process — which involves resolving real-life contradictions and contributes to the development of culture — is formalized (and often supplanted) by the production of an institutionally prescribed product, described through systems of performance indicators. This situation of substitution carries the risk that institutionalized intellectual

practices may devolve into the interpretation and reinterpretation of the old in the pursuit of “novelty” and the fulfillment of prescribed outcome parameters. Thus, as part of such a system, the intellectual is obligated to fulfill its requirements for producing new results and formalizing them, leaving genuine scientific inquiry outside the scope of attention.

One form of institutional fixation of results is authorship. Historically, authorship emerged as a means of attributing the result of intellectual activity to a specific name (or names), and in the context of various cultures (if it exists there at all as a phenomenon), it takes on different forms of attribution and legitimization within institutions such as the legal system, academia, the education system, the market, and the creative industries.

The requirements to account for the institutional conditioning of the phenomenon of authorship are dictated by conclusions drawn from an analysis of how it is formed. The activity of the “empirical subject of individual creativity” outside institutional structures transforms the view of it into an abstraction. The point is that the finished result itself (text, image, ...) becomes an authorial work (which, in fact, is what makes the author an author) not in a vacuum, but always within specific historical conditions. This concerns the presence within the mechanics of the social order of institutions of social recognition, responsibility, the reproduction of knowledge, and the incorporation of the result into economic, legal, and scientific circulation.

Plato was one of the first to raise the issue of authorship from an epistemological perspective — or, more precisely, as a problem of the autonomy of the text — in the history of Western philosophy, continuing the line of thought of Socrates, who, as a matter of principle, did not write texts, viewing them as the death of thought. In the dialogue “Phaedrus”, Plato says that a text is only a finished result that “lives” its own life, detached from the speaker/writer (author), unable to defend itself or reconfigure itself to become understandable to different audiences, and that the meanings present in it often pass by the reader, who is unable to see what is essential in the text [1; 165].

The figure of the author and its problematization in the social dimension emerged in the Modern era, when science acquired institutional form within the framework of the task of knowledge production. R. Barthes, reflecting on this, argues that the figure of the author took shape during this era as society began to discover the autonomous human personality embedded within the capitalist social order [2; 384]. The positivist tradition, as the most complete reflection of the thinking of this era, R. Barthes believes, absolutizes the idea of the subject’s autonomy. In this context, the author is understood as the sole source of meaning, and the text is read as a document of the individual — a consequence of his biography and psychology. Thus, R. Barthes implies the following: the figure of the author is not a neutral empirical fact, but an expression of historical ideology, where the individual is considered the source of meaning, meaning is conceived as property, and interpretation is subordinated to authority: text and meaning are viewed here as property within the logic of possession.

In his article “The Author: Epistemic Subject and Tragic Hero”, I.T. Kasavin notes that the term and concept of the author/authorship have been part of a systematics, literary studies, and philosophy. In philosophy, the concept of authorship is understood within the context of a semantic field defined by the categories of subject, consciousness, creativity, work, and dialogue, the content of which is examined in postmodernism, as well as through the prism of theories of alienation, the information society, and network analysis. Thus, one can observe the existence of a “conceptual migration” of the author/authorship from specialized academic knowledge (jurisprudence and literary studies) into philosophy [3; 6-7]. M. Foucault, in his work “What Is an Author?”, notes that there are only “a certain number of discourses endowed with the “author” function, while others are deprived of it. (...). The “author” function, thus, is characteristic of the mode of existence, circulation, and functioning of quite specific discourses within a given society” [4].

To be an author means to conform to certain formats, standards, and expectations: to master the language of the institution — the discourse — to comply with procedural requirements, and to reproduce recognized forms. *As a result, authorship can become a form of institutional fixation of results, capable of being reproduced independently of the subject’s actual development and even the fact of their existence.*

In the modern world, amid digitalization and the spread of artificial intelligence, a new round of discussion has emerged, involving an examination of the phenomenon of distributed/networked authorship, the issue of responsibility, creativity/reproductivity, intellectual property, innovation, and so on. These circumstances provide a substantive historical context in which the agency of the modern individual is formed and unfolds.

“In contemporary reality, the well-known statement: “Man is a sum of social relations” can be rephrased as “Man is a sum of information and channels for its transmission” [5; 21]. This position is ex-

pressed in the concept of the philosophy of information, a framework that was developed by L. Floridi. Man lives in the infosphere, which is an informational environment constituted by “informational processes, services, and entities, thus including informational agents as well as their properties, interactions, and mutual relations <...> Since the 1950s, computer science and ICTs have exercised both an extrovert and introvert influence, changing not only our interactions with the world but also our self-understanding. In many respects, we are not standalone entities, but rather interconnected informational organisms or inforgs, sharing with biological agents and engineered artefacts a global environment ultimately made of information, the infosphere” [6; 9].

In the infosphere, action is not localized within a single autonomous subject but is distributed among human agents, technical systems (algorithms and platforms), institutions, and data infrastructure. As a result, the generated product (text, image, solution, etc.) cannot be attributed to a single author. Authorship becomes a networked rather than an individual act, with results attributed to an individual by institutions of social recognition. This provides the basis for revising the institutions and norms of authorship legitimation suitable for the modern social order. The entire list of issues under discussion pertains to the fields of law, management, accounting, ethics, etc., to the realm of establishing institutions and the associated norms that support the status of the author under new conditions. It should be noted that the resolution of these issues is not directly related to creativity, socially meaningful self-realization, or cultural development, but rather serves as their institutional infrastructure.

Human existence within the context of the modern social order is impossible without mechanisms for affirming status; consequently, the emergence of new phenomena must always be “carefully planned”, integrated into a system of requirements and norms designed to resolve potential conflicts among stakeholders. This is precisely why discussions are circulating in the contemporary academic sphere regarding a reevaluation of the phenomenon of authorship within the context of the concept of the infosphere.

The proliferation of artificial intelligence systems capable of generating coherent text, images, and analytical materials has led to a reevaluation of questions regarding the nature of human agency. Artificial intelligence demonstrates that institutionally planned and sought-after intellectual products can be created without human involvement as a result of the manipulation, compilation, and interpretation of information. Thus, it becomes evident that human agency is not a necessary condition for the institutional functioning of intellectual practices, although it remains a necessary condition for cultural development, goal-setting, and the generation of ideas and meanings: a machine is capable of producing “ready-made” results.

An important subtext of these discussions is the absence or presence of an understanding that the source of the production of ideas and meanings is and always remains solely the human being in their subjective dimension. The generation and articulation of ideas and meanings, built on the operation of algorithms, acts as a substitute for the subject’s substantive, responsible position, and consequently, cannot, in principle, be distributed. An understanding of the phenomenon of authorship, based on the reduction of agency to authorship or other forms of its institutional substitutes, carries the danger of replacing what is essentially meaningful to a human being with its functional manifestations, and thus, questions the very survival of humanity.

Attempts to attribute agency to artificial intelligence rely on the anthropomorphization of machines and technology. In this case, philosophical analysis is replaced by a functionalist reduction, which is unacceptable when we understand the human being as a subject of culture, and culture itself as an expression of human agency.

In the context of human life mediated by the infosphere, humans are described as users, operators, or controllers of artificial intelligence, a meaningful, practical “interface” (artificial intelligence exists entirely within a symbolic and digital circuit and has no direct access to offline reality). Texts, images, and diagrams generated by artificial intelligence remain within the symbolic space until they are perceived and realized by humans in the social space. Humans are capable of acting, thinking, and bearing responsibility outside the application of artificial intelligence, whereas the latter, without humans, is confined to the information environment. This understanding dispels both the techno-humanistic illusion of “artificial intelligence agency” and the techno-humanistic anxiety about “the replacement of humans by machines”.

Conclusions

The analysis conducted leads to the conclusion that authorship functions as a socio-historical mechanism for the consolidation and social recognition of the results of activity, whereas agency implies creative engagement in practice — the human capacity to produce socially significant outcomes that are vital for the

development of culture. Institutional practices are necessary for the preservation and transmission of cultural outcomes to people for further objectification and integration into practice.

Contemporary technologies, including artificial intelligence, demonstrate the possibility of intellectual practices functioning without a subjective foundation. Under conditions of technical mediation, humans cease to be the sole “producers of text”, yet remain the sole node through which meaning can transcend the symbolic space and become a moment of practice. The development of artificial intelligence does not abolish agency but radicalizes it, intensifying the demands on human responsibility for cultural creation.

References

- 1 Полное собрание творений Платона [в 15 т.] / Пер. и введ. С.А. Жебелева. — 1922. — Т. 5: Пир. Т. 5: Федр. — 174 с.
- 2 Барт Р. Смерть автора / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1994. — С. 384-391.
- 3 Касавин И.Т. Автор: эпистемический субъект и трагический герой / И.Т. Касавин // Эпистемология и философия науки. — 2025. — Т. 62, № 3. — С. 6–22.
- 4 Фуко М. Что такое автор? / М. Фуко // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. — М.: Касталь, 1996. — С. 7–47.
- 5 Добродорний Д.Г. Проект философии информации Лучано Флориди [Электронный ресурс] / Д.Г. Добродорний // Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология. — 2017. — № 3. — С. 18–22. — Режим доступа: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/187329/1/18-22.pdf>.
- 6 Floridi L. Information: A Very Short Introduction / L. Floridi. — Oxford, 2010.

Е. Рякова, Е. Савчук, А. Оспанбаева

Институттандырылған интеллектуалдық практикалар контексіндегі субъективтілік: авторлықты әлеуметтік-философиялық талдау тәжірибесі

Мақала авторлық феномен материалында институттандырылған интеллектуалдық практикалар жағдайында субъективтіліктің өзгеруін философиялық талдауға арналған. Қазіргі интеллектуалды практикалар ойлау, жауапкершілік және тану функцияларын қайта бөлу арқылы субъектінің мүмкін болатын әрекетінің шеңберін қалай белгілейтіні туралы мәселе басты назарда. Мақалада авторлықты жеке сананың көрінісі ретінде қарастыруға болмайтындығы көрсетілген. Бұл тұрақты институционалдық құрылымдар ішіндегі тарихи қалыптасқан мәртебе ретінде ғана мүмкін. Осы құрылымдар іс-әрекеттің формальды жүйелерін көбейтуге бағытталған интеллектуалды мәртебені қалыптастыратын интеллектуалдық қызметті реттеу тетіктерінің (академиялық регламенттер, сараптама практикасы, дәйексөз жүйелері, цифрлық платформалар) болуын болжайды. Мақалада инфосфера мен жасанды интеллекттің дамуы жағдайында білім өндірісінің бөлінген формалары және авторлық құбылысты қалыптастыратын жаңа институционалдық құрылым қалыптасатыны көрсетілген. Қазіргі академиялық, құқықтық, саяси пікірталастардағы авторлық тақырып проблемалық болып келеді, себебі интеллектуалдық еңбектің жаңа шарттарын қанағаттандырмайды. Талап етілетін қайта қарау жауапкершілік, инновация, авторлық мәртебені растау және оны қорғау тетіктері туралы сұрақтарға жауап беру қажеттілігіне байланысты. Мақала авторлары субъективтілікті адамның басқа адамдармен бірлесіп әлемді игеру және өзгерту қабілеті ретінде түсінуге негізделген. Жасанды интеллектке субъективтілікті жатқызу әрекеттері машинаның, технологияның антропоморфизациясына тұжырымдалған. Тек адам ғана әрекет ете алады, ойлана алады және жауапкершілікті өз мойнына ала алады және қазіргі шындық аясында субъективтілік мәселесі мәдени шығармашылық пен өзін-өзі сақтау үшін жауапкершілік мәселесінде адамға қойылатын талаптардың артуына байланысты өзектендіріледі.

Кілт сөздер: субъективтілік, адам, мәдениет, институттар, интеллектуалдық тәжірибелер, авторлық, инфосфера, жасанды интеллект.

Е. Рякова, Е.Савчук, А. Оспанбаева

Субъектность в контексте институционализированных интеллектуальных практик: опыт социально-философского анализа авторства

Статья посвящена философскому анализу трансформации субъектности в условиях институционализированных интеллектуальных практик на материале феномена авторства. В центре внимания находится вопрос о том, каким образом современные интеллектуальные практики задают рамки возможному действию субъекта, перераспределяя функции мышления, ответственности и признания. В статье показано, что авторство не может рассматриваться как выражение индивидуального сознания. Оно возможно только как исторически сформированный статус внутри устойчивых институциональных структур. Эти структуры предполагают наличие механизмов регламентации интеллектуальной деятельности (академические регламенты, практики экспертизы, системы цитирования, цифровые платформы), которые оформляют статус интеллектуала, ориентированный на воспроизводство формализованных систем действий. В статье показывается, что в условиях инфосферы и развития искусственного интеллекта формируются распределённые формы производства знания и новая институциональная структура, конституирующая феномен авторства. Тема авторства в современных академических, юридических, политических дискуссиях проблематизируется в связи с тем, что существующее представление об авторстве перестаёт удовлетворять новым условиям интеллектуального труда. Требуемый пересмотр обусловлен необходимостью ответить на вопросы об ответственности, инновационности, механизмах подтверждения статуса авторства и его защиты. Авторы статьи опираются на понимание субъектности как способности человека к совместному с другими людьми освоению и преобразованию мира. Попытки приписать искусственному интеллекту субъектность опираются на антропоморфизацию машины, технологии. Только человек способен действовать, мыслить и нести ответственность, и в контексте современных реалий проблема субъектности актуализируется в связи с усилением требований к человеку в вопросе ответственности за культуротворчество и сохранение себя.

Ключевые слова: субъектность, человек, культура, институты, интеллектуальные практики, авторство, инфосфера, искусственный интеллект.

References

- 1 (1922). *Polnoe sobranie tvorenii Platona* [The Complete works of Plato]. Vols. 1-15. Vol. 5. *Pir, Fedr.* Zhebelev, S.A. (Trans.). Saint Petersburg: Academia [in Russian].
- 2 Bart, R. (1994). *Smert avtora* [The Death of the Author]. *Izbrannye raboty: Semiotika. Poetika — Selected Works: Semiotics. Poetics* (pp. 384–391). Moscow: Progress [in Russian].
- 3 Kasavin, I.T. (2025). *Avtor: epistemicheskii subekt i tragicheskii geroi* [Author: Epistemic Subject and Tragic Hero]. *Epistemologiya i filosofiya nauki — Epistemology & Philosophy of Science*, 62(3), 6–22 [in Russian].
- 4 Fuko, M. (1996). *Chto takoe avtor?* [What is an Author?]. *Volia k istine: po tu storonu znaniia, vlasti i seksualnosti. Raboty raznykh let — The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power and Sexuality. Works of Different Years* (pp. 7–47). Moscow: Kastal [in Russian].
- 5 Dobrorodnii, D.G. (2017). *Proekt filosofii informatsii Luchano Floridi* [Luciano Floridi's Philosophy of Information Project]. *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Psikhologiya — Journal of the Belarusian State University. Philosophy. Psychology*, (3), 18–22. Retrieved from <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/187329/1/18-22.pdf> [in Russian].
- 6 Floridi, L. (2010). *Information: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Information about the authors

Ryakova Yelena — PhD, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3896-8733>

Savchuk Yelena — Senior lecturer, Master of Philosophy, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1425-0292>

Ospanbayeva Akerke — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-7469-2220>

Н.Л. Сейтахметова¹, Ж.Ж. Турганбаева^{1*}

¹Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
(E-mail: natalieseyt@mail.ru, zhanara_turganbayeva@mail.ru)

Светская природа исламских ценностей: интерпретативный потенциал мусульманского интеллектуального дискурса

Настоящая статья раскрывает феномен присутствия исламского сознания — ценностей, этики и картины мира — в светском обществе Казахстана. Новизна состоит в идее о непротиворечивом, взаимодополнительном и даже сочетаемом характере исламских аксиологических ориентиров с ценностями и характеристиками светского общества. Авторы исходят из научного положения, что категории религиозности и светскости не только не являются взаимоисключающими, но и выступают комплементарными. В этой связи наиболее отвечающей развитию дискурса о религиозности и светскости в общественном социальном пространстве видится совокупность принципов историчности, уважения к аутентичной традиции, идеолого-политической нейтральности и непредвзятости, четкого разделения между сферами религии и государственных институтов, приоритета права и духовной безопасности. Пересечению и встраиванию исламского мировоззрения в условия светского общества, равно как и наоборот, способствуют такие этические ориентиры исламской интеллектуальной традиции, как большое внимание к роли разума, возможность и, более того, потребность в интерпретации исламских доктринальных нарративов в соответствии с актуальными социальными запросами, важность концептов справедливости и равенства, занимающих центральное место в концепциях светскости. Авторы приходят к выводу, что, во-первых, аксиологические ориентиры светскости и демократии не вступают в противоречие с исламской картиной мира и философией. Во-вторых, ценности ислама в современном обществе носят взаимодополнительный характер; категории «исламскости» и «современности» не исключают друг друга. В-третьих, современный мусульманский интеллектуализм обладает широким потенциалом для реинтерпретации и реактуализации исламского догматического нарратива соответственно разноплановым потребностям и вызовам современного общества.

Ключевые слова: ислам, исламская философия, исламские ценности, светскость, демократические ценности, мусульманский интеллектуализм, казахстанское общество, Коран.

Введение

Взаимодействие, пересечение, наложение ценностей и мировоззрений различных культур, наблюдаемое в казахстанском обществе, выступает важной характеристикой социальной и духовной реальности Казахстана. В этой связи особую актуальность имеет проблематизация совместимости и соотношения исламских и светских ценностей, разворачиваемая в дискурсе постсекуляризма. Последний характеризуется актуализацией религиозного сознания, элементы которого в прошлом были вытеснены в силу политической повестки, как источника духовности и морали. В социокультурных реалиях Казахстана светскость выполняет функцию социального фундамента, имплементирующего в жизнь ценности плюрализма, гражданского общества, прав человека и свободы совести.

Философское осмысление и когнитивная интеграция совместимости и взаимодействия религиозных — исламских — и светских аксиологических констант требует изучения как их различий, так и точек соприкосновения. Исламская этическая система, детерминирующая диалогичность исламской традиции, инспирирована такими ориентирами, как справедливость, умеренность, милосердие, знание — ценностями, которые созвучны гуманистическим взглядам, составляющим основу светскости. Исламский гуманизм, иными словами, выступает важным показателем возможной в перспективе мировоззренческой комплементарности двух систем ценностей: исламской и светской. Концептуализация светских ценностей в канве исламской традиции, равно как и аксиологизация констант ислама в секулярно-ориентированных обществах, не предполагает нигилизма в отношении религиозных ценностей, а также не ставит индивида в ситуацию выбора между верой и обществом, религией и законом ввиду общности для обеих систем ценностей социальной и правовой безопасности, недопустимости дискриминации по признаку религиозной идентичности, гуманистической направленности намерения и действия.

* Автор-корреспондент. E-mail: zhanara_turganbayeva@mail.ru

Непреодолимая значимость исследования детерминирована преобладанием ислама в отечественной социальной картине как религии, проповедуемой большей частью населения, а также его важной ролью в формировании культурного наследия казахстанского общества.

Авторы ставят перед собой целью исследование мировоззренческих, религиозных и социальных оснований совместимости и соотношения исламских и светских ценностей, обоснование их взаимодополнительности и определение их потенциала для процесса построения оптимальной модели духовной безопасности в современном обществе.

Структуру исследования составляет совокупность последовательных подразделов, соответствующих решению поставленных перед исследованием задач: изучение коранических оснований светских и демократических ценностей; выявление общей канвы интеллектуального дискурса современности, создаваемого мусульманскими философами; раскрытие ценностей секуляризма в исламской традиции и картине мира.

Методы исследования

Методология настоящего исследования опирается на междисциплинарный подход, методы исламоведческой компаративистики, онтологический и феноменологический методы, метод герменевтики.

Так, применение междисциплинарного подхода объясняется исследованием проблемных областей философии, социологии, политологии, теологии, религиоведения и исламоведения, к которым относятся светские и исламские ценности, роль различных аксиологических систем в жизни современного общества, изучение теоретических подходов современных мусульманских философов к вопросу о соотношении светских и исламских ценностей.

Метод исламоведческой компаративистики был применен для раскрытия подходов отдельных мусульманских интеллектуалов к пониманию соотношения исламских и светских ценностей, для выявления различий между взглядами различных философских школ. Онтологический и феноменологический методы способствовали пониманию исламского мировоззрения через призму бытийных и чувственных смыслов религии. Применение метода исламоведческой герменевтики способствовало интерпретации коранических аятов и исследований мусульманских интеллектуалов.

Результаты и обсуждение

В современном интеллектуальном мусульманском дискурсе наблюдается следование секулярным (светским) и религиозным (традиционалистским) направлениям. Если первое представляет собой наследие му'тазилитских философов и развивается в трудах мусульманских интеллектуалов, живущих в странах с доминирующей западной культурой, то второе является наследием хадисной традиции и акцентирует внимание на незыблемости религиозной доктрины и традиционных исламских ценностей. Оба направления, несомненно, имеют место быть и доказывают невозможность категоричности и однобокости в суждениях, поскольку креативное по своему характеру стремление к реинтерпретации и реактуализации доктринальных положений ислама нацелено на жизнеспособность и прикладную применимость Священного Писания к решению современных вызовов. В то же время сохранение традиции обеспечивает ее устойчивость перед лицом стремительной социокультурной трансформации в мировом масштабе. Представителями му'тазилитской риторики о роли таких когнитивных категорий, как разум, свобода воли и выбора, затрагиваемых впервые в античной философии, выступают З. Сардар, М. Аркун, Т. Рамадан, А. Соруш и другие.

В контексте казахстанского общества также разворачивается двоякость, билатеральность религиозного дискурса, который, с одной стороны, тяготеет к традиционализму (в лице верующего населения, демонстрирующего внешние признаки религиозной идентичности), а с другой — к продолжению исламского философского направления, актуализирующего религиозные истины к вызовам современного общества (представленного сегодня отечественным академизмом). Этот дискурс порождает рефлексию в обществе о соотношении религиозного и светского начал, которая возвращает в поле научных исследований изначальные, органически встроенные в этнокультурный код аксиологические основания, духовное наследие выдающихся представителей исламо-тюркской интеллектуальной традиции — аль-Фараби, аль-Бируни, аль-Кашгари, Ясави и других. Следует отметить, что этические и духовные поиски тюркских мыслителей в области этики и морали, разума и веры, познания и науки никогда не прекращались и продолжают оказывать влияние на духовное развитие региона.

Современный исламский философский дискурс сам по себе не является гомогенным: современное направление, знакомое мусульманским интеллектуалам с XIX века, выразилось двумя интеллектуально-философскими подходами: секулярным и реформистским. Первое из названных направлений интеллектуальной мысли тяготеет к построению культурной и социально-политической жизни в соответствии с образцами западных стран, второе — реформистское — предполагает частичное усвоение институтов светскости с их адаптацией к образу жизни и мысли незападных обществ с сохранением их аутентичного этико-философского и культурного наследия [1; 5–8]. Следует отметить, что актуальным направлением современной философской мысли, имеющей практическую применимость, выступает всесторонняя демократизация традиционных обществ: политическая, культурная, интеллектуальная, социально-экономическая. В этой связи особую значимость приобретает изучение точек пересечения этических оснований светскости и исламской религии, философским обоснованием которого служит ознакомление с существующими передовыми образцами интеллектуальной мысли современных исследователей данного вопроса и соответствующим международным опытом. Интериоризация наиболее подходящих исламу по духу ценностей, инспирировавших светскую модель государства, имеет созидательный потенциал демократизации традиционных обществ, в том числе мусульманских [1; 12–13]. Общей чертой современных идейных течений мусульманских философов, разрабатывающих различные теоретические направления от панисламизма до персонализма, выступает ориентация на интеллектуальную и социально-экономическую демократизацию и модернизацию, основанные на сохранении и имплементации в жизнь современного общества традиционных ценностей, жизнеспособность которых выражается в соответствии потребностям и актуальным вызовам.

Взаимоотношения между исламом и секуляризмом характеризуются неоднозначностью, ввиду чего требуют ретроспективного исследования и перспективного рассмотрения как политических, так и социокультурных аспектов.

Несмотря на фундаментальность исламского сознания, абсолютистское понимание не приветствуется исламом, о чем свидетельствует аят: «И не следуй за тем, о чем у тебя нет знания: ведь слух, зрение, сердце — все они будут об этом спрошены» [2; (17:36)]; «Если бы все деревья земли стали письменными тростями, а за морем чернил находилось еще семь морей, то не исчерпались бы Слова Аллаха. Воистину, Аллах — Могуущественный, Мудрый» [3; (31:27)]. Согласно объяснению Ас-Саади, человек, которому никогда не познать Бога целиком, обладает возможностью частичного постижения Аллаха благодаря разуму и знанию, дарованным Всевышним. Существование знания, объясняемого посредством рационального, для мусульманина означает возможность существования также знания, объяснить которое лишь разумом невозможно [3; (31:27)]. В контексте относительно знания данные аяты подчеркивают, по замечанию мусульманских интеллектуалов, необходимость соблюдения ряда принципов при интерпретации Священного Писания. Так, во-первых, адекватная интерпретация коранических аятов требует смирения с идеей, что абсолютное знание является непостижимым для человека, оно принадлежит лишь Аллаху. Ведь, согласно аяту 3:7: «Те, чьи сердца уклоняются в сторону, следуют за тем, что требует толкования, желая посеять смуту и найти толкование. Но толкования этого не знает никто, кроме Аллаха. А обладающие основательными знаниями говорят: “Мы уверовали в него (в Коран). Все это — от нашего Господа”» [3; (3:7)]. Человеческие же знания формируются в соответствии с культурно-историческим контекстом и индивидуальными взглядами. Во-вторых, открытость к переосмыслению через диалогичность позволяет исламу оставаться жизнеспособным, динамичным, способствующим развитию критического мышления и интеллектуального разнообразия. Именно интеллектуальная составляющая ислама объясняет его идейную совместимость и возможность пересечения с секуляризмом, демократической картиной мира и современными концептуальными константами справедливости, свободы и равенства, адекватными потребностям современного глобального общества. О совместимости светских взглядов и исламского мировоззрения свидетельствует аят 4:59: «О те, которые уверовали! Повинуйтесь Аллаху, повинуйтесь Посланнику и обладающим влиянием среди вас», который, согласно интерпретации Ас-Саади, предполагает повиновение мусульманина пророку, выступавшему также администратором раннего исламского общества и государственности, а также правителям, судьям и муфтиям, повеления которых не противоречат предписаниям Корана [3; (4:59)]. В-третьих, исламская концепция смирения предполагает, как замечает М. Ашроф [4], совершенствование знаний через взаимодействие с культурным другим, обучение у него, вне зависимости от его религиозной идентичности. Об этом свидетельствуют аяты о посланниках из числа иудеев, ниспосланных до Мухаммада и признаваемых Ко-

раном: «О сыны Адама! Когда придут посланцы из вас, рассказывая вам Мои знамения, то те, кто боялся и делал благое, — нет над ними страха, и не будут они опечалены!» [2; (7:35)], «Мы и до тебя посылали только людей, которым внушали, — спросите же людей напоминания, если вы сами не знаете» [2; (16:43)]. В контексте современных концепций данные аяты обосновывают мировоззренческую — религиозную, идеологическую и политическую — плюральность, позволяющую сосуществование различных аксиологических систем.

Согласно пониманию демократии, закреплённому в Конституции нашей страны, провозглашённой и функционирующей как демократическое правовое светское государство, основными ее характеристиками являются понимание народа как единственного источника власти, приоритет прав и свобод человека, принцип разделения властей, свобода выражения мнений (включая право на мирные собрания), участие народа в управлении государством, правовой характер взаимодействия общества и государства.

Современные интерпретации текстов Священного Писания актуализируют его для потребностей плюралистического общества, живущего в рамках секулярных и демократических принципов справедливости, равенства и приоритета человеческого достоинства. Сами концепции секуляризма, справедливости, свободы, демократии, прав женщин и меньшинств, часто не ассоциируемые с дискурсом исламских учений, не противоречат этическим нормам ислама. Артикулируемые в рамках западных обществ и считающиеся производными западных социально-политических идеологий, эти категории нашли свое обоснование в Коране за много столетий до современности: «Мы ниспослали тебе Писание с истиной в подтверждение прежних Писаний, и для того, чтобы оно предохраняло их (или свидетельствовало о них; или возвысилось над ними). Суди же их согласно тому, что ниспослал Аллах, и не потакай их желаниям, уклоняясь от явившейся к тебе истины. Каждому из вас Мы установили закон и путь. Если бы Аллах пожелал, то сделал бы вас одной общиной, однако Он разделил вас, чтобы испытать вас тем, что Он даровал вам. Состязайтесь же в добрых делах. Всем вам предстоит вернуться к Аллаху, и Он поведаст вам о том, в чем вы расходились во мнениях». Помимо истинности Корана как слова Божьего, признания ниспосланных ранее Мухаммада пророков и провозглашённых ими законов предыдущих Писаний, данный аят, по замечанию Ас-Саади, объясняет необходимость для каждого народа следовать религиозному закону, защищающему истинность и служащему ему во благо, вне зависимости от эпохи и его положения. Важнейшей, особенно в современных условиях, частью аята выступает идея о том, что люди по воле Аллаха были созданы разными, следовательно, различия в укладе жизни и религии также предопределены Им. Судьба каждой общины, согласно Божественной мудрости, детерминирована испытаниями, также устроенными Аллахом. В этом контексте соперничество между людьми из политического и экономического поля должно перейти в этическое — когда носители Божьей милости соперничают в добрых деяниях, под которыми понимаются предписания религии в области обязанностей человека как перед Богом, так и перед другими людьми [3; (5:48)]. Интерпретация данного аята через призму актуальных для современности вопросов гендерного равенства, плюрализма, партисипативного управления и других напоминает об этической ориентированности ислама на справедливость, ценность разума и уважение человеческого достоинства.

Важным в контексте совместимости идей демократии и ислама является акцент ислама на советательном характере решения вопросов (шура) и справедливости, который согласуется с демократическими принципами. Иными словами, демократия не является чуждой, несовместимой с исламским сознанием концепцией. Напротив, демократия представляет собой современную форму для реализации исламских ценностей. Согласно Корану: «...которые отвечают своему Господу, совершают намаз, совещаются между собой о делах и расходуют из того, чем Мы их наделили...» [3; (42:38)], повиновение Аллаху предполагает функционирование общества в рамках норм взаимного согласия, правового характера урегулирования конфликтов, совершенствования общества взаимного согласия на основе интеллектуального поиска. Эти ориентиры, согласно Ас-Саади, применимы как в мирное, так и в военное время, во время избрания правителя, в судебных разбирательствах и при решении спорных вопросов в части религиозной догмы.

Иными словами, в эпоху правления пророка в исламском государстве, функционирование которого было регламентировано Кораном, наблюдались признаки демократического государства: обеспечение гражданского (народного) участия в решении проблем общества посредством совещания (шура), решение вопросов легитимности власти и разделения ее ветвей, свобода мысли в виде обсуждения спорных религиозных вопросов. Эти инструменты используются по сей день в демократиче-

ских обществах, этическими ценностями которых выступают диалог и консенсус, системный характер работы органов власти, справедливость и равноправие, уважение к человеческой жизни. Принцип совещательности в решении спорных моментов — шура, наряду с ценностью справедливости, акцентируемые в Коране, согласуют Писание с универсальными принципами демократии и секулярности [4].

Еще одним этическим принципом, раскрываемым в Коране и актуальным для современности, выступает толерантность. Так, в аяте 42:15 говорится: «Поэтому взывай же и стой прямо, как повелено тебе, и не следуй за их страстями и скажи: “Я уверовал в то, что ниспослал Аллах из писания; мне повелено быть справедливым между вами! Аллах — наш Господь и ваш Господь; нам — наши деяния, вам — ваши деяния. Нет доводов между нами и вами. Аллах соберет нас, и к Нему возвращение!”» [2; (42:15)]. Прямой путь, завещанный пророку ислама, предполагает избегание излишеств, порочных страстей и грехов в пользу самосовершенствования и помощи в этом направлении другим людям. В Коране дается совершенно конкретная инструкция поведения в споре: придерживаться твердой веры в Создателя, уважать людей Книги, несмотря на внутреннюю приверженность собственнo исламской религиозной догматике, игнорировать ответную ненависть, проявлять справедливость и беспристрастно относиться к картине мира носителей иной религиозной идентичности, приоритет правды. Причиной такого настроения является личная ответственность каждого человека за свои деяния, из-за которой пререкания и споры не имеют смысла [3; (42:15)].

Плюрализм также выступает ценностью в исламе, что прослеживается в суре 109, где содержится повеление Аллаха Мухаммаду придерживаться истинной религии, коей выступает ислам, а иноверцам оставить их веру в кого или во что бы то ни было [3; (109)]. Кроме того, аксиологическими ориентирами ислама Писание признает защиту прав религиозных меньшинств, запрет на притеснение носителей другой религиозной идентичности, защиту религиозной свободы, строгую регламентацию применения силы только целями самообороны или защиты угнетенных [3; (60:8)].

Идея секулярного, как отмечает Т. Асад, не является изобретением современности: разделение религии и государственных институтов на уровне государственного управления, соответствующее самому простому пониманию светскости, практиковалось уже в империях Средневековья, в том числе — религиозных. Опираясь на видение знаменитого Ч. Тейлора, Асад замечает, что, возникнув в условиях западного культурно-коммуникативного пространства, концепция секуляризма является также применимой к незападным обществам Нового времени, уклад жизни которых приближается к современному [5; 9-10].

Аполитичность религии способствует ее процветанию, поскольку позволяет разграничить системы духовности и государственного управления. Кроме того, в таком случае религиозность, а точнее, духовность, не вступает в идейную конфронтацию с секуляризмом: эти категории носят разнoплановый характер. Смыслосодержательная сторона светскости как явления предполагает возможность ее сосуществования и совместимости с исламскими ценностями, доктринальное оформление которых совпадает со временем основания исламской государственности, когда по инициативе пророка имело место формирование законодательной базы ислама в отношении иноверцев и религиозного самоопределения.

Ориенталистское по своему характеру видение взаимоотношений между исламской культурой и секуляризмом, вкратце обобщенное Э. Геллнером в его высказывании, что ислам является сопротивляющейся секуляризму религией, было бы большим и некорректным упрощением [6]. Восприятие мусульманскими интеллектуалами идеи секуляризма было неоднозначным и разносторонним, сама идея породила множество интеллектуальных дискуссий в исламском мире. Так, современный мусульманский интеллектуал Мухиддин Шакир различает несколько подходов к идее взаимодействия исламской традиции и секуляризма: 1) революционный, который характеризуется неприятием идей секуляризма и стремится к очищению религиозно-политического дискурса от нее; 2) историко-преемственный, вписывающий проект секуляризации в процесс исторического развития ислама как культуры; 3) фундаменталистский, согласно которому смешение религии и политики видится иррациональным [7].

Среди представителей второго из перечисленных подходов, который характеризуется признанием взаимосвязи и сочетаемости идей секуляризма с исламом, выделяются Зияуддин Сардар, Тарик Рамадан, Талал Асад, Б. Тиби, Сохейб Беншейх и другие.

Изучение понятия секуляризма сквозь призму принципов историчности, объективности и идеологической нейтральности позволяет сделать вывод о его непротиворечивом отношении с религией,

поскольку взаимодействие этих категорий разворачивается в правовом поле гарантированных государством свобод. Это становится возможным, если сфокусироваться не столько на исключении религии из публичной сферы, сколько на формировании условий для мирного и безопасного сосуществования различных систем мысли, что соответствует идеологическому плюрализму. Противопоставление категорий светскости и религиозности выступает предметом интеллектуальной дискуссии в мусульманском интеллектуальном дискурсе современности. Рационально ориентированные мусульманские философы приходят к выводу о необходимости реактуализации смыслов Божественного Писания в условиях, во-первых, современности, а во-вторых, уникальности реалий каждого конкретного общества. Реинтерпретация смыслов, заложенных в средние века, осуществляемая с акцентом на переосмысление жестких норм, которые более не отвечают геополитической культуре, делает возможным обновление религиозного сознания носителей исламской идентичности и хабитуализацию принципов демократии и светскости в исламское культурно-коммуникативное пространство [8; 17].

Вопрос о поиске путей взаимодополнительного сосуществования исламского и светского мировоззрений особенно остро стоит в условиях евроислама — интеллектуального направления, разрабатываемого мусульманскими философами, проживающими в западной системе аксиологических координат. Так, идею сближения исламских и светских ценностей, и даже более того, внедрение светских ориентиров в исламский образ жизни и наоборот, разрабатывает С. Беншейх, который представляет мусульманское сообщество Франции. В этой связи интеллектуал предлагает трансформацию исламского образования с целью его совместимости со светскими аксиологическими ориентирами. Кроме того, в качестве важного шага к названной цели он видит интеграцию в религиозное сознание таких секулярных ценностей, как гендерное равенство и диалогичное взаимодействие ислама с культурным другим [9].

Еще одним заслуживающим внимания философом в данном контексте выступает Б. Тиби, проект которого центрируется вокруг положения о межкультурном и межцивилизационном диалоге, нацеленном на мягкую интеграцию мусульман в европейское общество, сохраняющую при этом исламские аксиологические константы. Этому процессу способствует, по мнению философа, освоение светских ценностей и их внедрение в исламскую идентичность, которая позднее становится евроисламской [10].

Интеграция светских ценностей, ассоциируемых с западным мировоззрением и потому вызывающих критику со стороны мусульманского населения, требует активного применения критического мышления. Последнее, по мнению М. Аркуна, имеет реальный потенциал реконструкции исламского сознания, поскольку предполагает освещение с позиций исламской религии непривычных и «неудобных» социальных тем. В то же время именно реинтерпретация Священного Писания применительно к объективной злободневности, нерешенных социальных вопросов и вызовов актуализируют Слово Божье, расширяя сознания носителей исламской идентичности. В качестве инструментов этого процесса Аркун видит актуализацию исламского гуманизма и диалогизма посредством обращения к светским и демократическим ценностям, предупреждения политизации ислама и радикализации религиозной риторики [11]. Реинтерпретация в этом процессе представляет собой не полный отказ от существовавшего ранее понимания положений исламской доктрины, но рефлексии и переосмысление исламских ценностей и исламского прошлого применительно к настоящему, а не прошлому.

Актуальность критического мышления осознается также З. Сардаром, британским мусульманским интеллектуалом, который проблематизирует необходимость открытия свободного и открытого обсуждения и решения острых социально-политических, экологических, мировоззренческих вопросов через призму исламской традиции. Так называемое открытие «врат иджитхада», призванное актуализировать и решать задачи мусульманской уммы, должно состояться, по мнению философа, теперь. Более того, обсуждение в таком ключе всегда должно быть открытым, чтобы исламская традиция оставалась живой и отвечала потребностям динамичного образа жизни современной мусульманской уммы. Цивилизационный, а не узко религиозный взгляд на ислам ставит во главу угла не столько ритуально-организационные предписания, сколько духовно-этические интенции ислама, внутреннее согласие мусульманина верить свою судьбу Аллаху, строя свою жизнь в соответствии с высочайшими аксиологическими ориентирами ислама. Когнитивный поиск, который должен сопровождать человека в течение отпущенного ему времени, способен предупреждать такие вызовы, как нетерпимость к культурному другому, политизацию религиозной риторики — вызовы, которые не являются сами по себе новыми, но остаются актуальными по сей день [12].

Важной в контексте рассмотрения точек соприкосновения ислама и секуляризма выступает проблематизация отделения религии от государственного управления, что неизбежно порождает вопрос о недопустимости политизации ислама и исламизации политики.

Заключение

Таким образом, завершая данное исследование, мы приходим к выводу, что на сегодняшний день наблюдается необходимость и тенденция к переосмыслению имплементации аполитичных исламских аксиологических и социальных ориентиров в жизнь светского общества. В соответствии с формирующимся современным мусульманским интеллектуальным дискурсом, данные категории не являются взаимоисключающими; напротив, они не противоречат и дополняют друг друга, поскольку выступают разнопорядковыми: в то время как ислам относится к сфере духовности, секуляризм представляет собой политический принцип разделения религии и государственного аппарата, а также соответствующую этому принципу модель.

Аксиологическое наполнение исламской этической системы — справедливость, милосердие, интеллектуальное и духовное совершенствование, личная ответственность — является светским по своему содержанию, поскольку формировалось в условиях оформления исламской государственности. В свою очередь, светские ценности, выступающие социально-политической рамкой, регламентирующей общественное поведение, не противоречат исламским принципам свободы выбора, равенства, знания и главенства закона. Рассмотрение этих категорий через призму взаимодополнительности способствует обогащению внутренней культуры исламской идентичности, снимая конфликт между духовностью и рациональностью, верой и разумом, традицией и современностью.

В то же время ослабление этой дихотомии применительно к реалиям казахстанского общества, переживающего период постсекулярности, отвечает потребностям сохранения аутентичного кода духовности, его гармоничной имплементации в повседневную практику жизни в рамках секулярно-ориентированного общества, духовной и этической преемственности, консолидации общества.

Благодарности

Благодарности: Настоящая статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта ИРН BR31714927 «Множественные идентичности и общественный консенсус в социальных контекстах казахстанской динамики: поиск моделей гражданского единства в условиях гибридных вызовов».

Список литературы

- 1 Vahdat F. Critical theory and the Islamic encounter with modernity / F. Vahdat // Islam and the West: Critical Perspectives on Modernity / ed. M.J. Thompson. — New York: Rowman and Littlefield, 2003. — P. 1–19.
- 2 Коран / пер. И.Ю. Крачковского. — М.: Наука, 1986. — 727 с.
- 3 Ас-Саади А.Н. Тафсир ас-Саади [Электронный ресурс] / А.Н. Ас-Саади. — Режим доступа: <https://quran.com.ua/tafsir/as-saadi/31>.
- 4 Ashrof M.V.A. Islam, Secularism, and the Dynamic Interplay of Faith and Modernity [Electronic resource] / M.V.A. Ashrof. — Access mode: <https://countercurrents.org/2025/03/islam-secularism-and-the-dynamic-interplay-of-faith-and-modernity/>
- 5 Асад Т. Возникновение секулярного: христианство, ислам, модерн / Т. Асад. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 376 с.
- 6 Gellner E. Postmodernism, Reason and Religion / E. Gellner. — London: Routledge, 1992. — 256 p.
- 7 Shakir M.P. Islam and Secularism; Conflict or Conciliation? [Electronic resource] / M.P. Shakir. — Access mode: <https://en.islamonweb.net/islam-and-secularism-conflict-or-conciliation>
- 8 Дискурс современной исламской философии: проблемные ракурсы / ред. С.Т. Сейдуманов. — Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2022. — 390 с.
- 9 Bencheikh S. Marianne et le prophète: l'Islam dans la France laïque / S. Bencheikh. — Paris: Grasset, 1998. — 282 p.
- 10 Tibi B. Islam Between Culture and Politics / B. Tibi. — London: Palgrave Macmillan, 2001. — 288 p.
- 11 Аркун М. Ислам и демократия. Какая демократия? Какой ислам? [Электронный ресурс] / М. Аркун. — Режим доступа: <https://strana-oz.ru/2003/6/islam-i-demokratiya-kakoy-islam>
- 12 Sardar Z. My philosophy: Ziauddin Sardar [Electronic resource] / Z. Sardar. — Access mode: <https://philosophypress.co.uk/my-philosophy-ziauddin-sardar/>

Н.Л. Сейтахметова, Ж.Ж. Турганбаева

Исламдық құндылықтардың зайырлы табиғаты: мұсылман зияткерлік дискурсының интерпретативтік әлеуеті

Мақала Қазақстан зайырлы қоғамындағы исламдық сананың — құндылықтардың, этиканың және дүниетанымының көрініс табу феномені туралы қарастырылған. Жаңашылдығы аксиологиялық бағдарлардың зайырлы қоғамның құндылықтары мен сипаттарымен қайшылықсыз, өзара толықтырушы, тіпті үйлесімді сипатта болатыны туралы деген идеяда жатыр. Авторлар дінилік пен зайырлылық категориялары тек өзара бірін-бірі жоққа шығармайтынын ғана емес, сонымен қатар комплементарлы сипатқа ие екенін негізге алады. Осыған байланысты отандық әлеуметтік кеңістікте дінилік пен зайырлылық туралы дискурстың дамуына барынша сәйкес келетін қағидаттар жиынтығы ретінде тарихи принципі, төл дәстүрге құрмет, идеологиялық-саяси бейтараптық пен бейтарап көзқарас, дін саласы мен мемлекеттік институттар арасындағы айқын ажырату, құқықтың басымдығы мен рухани қауіпсіздік қағидаттары қарастырылады. Исламдық дүниетанымының зайырлы қоғам жағдайларымен тоғысуы мен кірігуіне, сондай-ақ керісінше үдерістерге исламдық интеллектуалдық дәстүрдің келесі этикалық бағдарлары ықпал етеді: ақыл-ойдың рөліне ерекше мән беру, исламдық доктриналық нарративтерді заманауи әлеуметтік сұраныстарға сәйкес интерпретациялау мүмкіндігі және қажеттілігі, зайырлылық тұжырымдамаларында орталық орын алатын әділеттілік пен теңдік ұғымдарының маңыздылығы. Авторлар мынадай қорытындыға келген: біріншіден, зайырлылық пен демократияның аксиологиялық бағдарлары исламдық дүниетаным мен философияға қайшы келмейді. Екіншіден, қазіргі қоғамдағы ислам құндылықтары өзара толықтырушы сипатқа ие; «исламдық» және «заманауилық» категориялары бірін-бірі жоққа шығармайды. Үшіншіден, қазіргі мұсылмандық интеллектуализм исламдық догматикалық нарративті қазіргі қоғамның сан қырлы қажеттіліктері мен сын-қатерлеріне сәйкес қайта интерпретациялау және қайта өзектендіру үшін кең әлеуетке ие.

Кілт сөздер: ислам, ислам философиясы, исламдық құндылықтар, зайырлылық, демократиялық құндылықтар, мұсылман зияткерлігі, Қазақстан қоғамы, Құран.

N.L. Seitakhmetova, Zh.Zh. Turganbayeva

The Secular Nature of Islamic Values: The Interpretative Potential of Muslim Intellectual Discourse

This article explores the presence of Islamic consciousness — values, ethics, and a worldview — in Kazakhstan's secular society. Its novelty lies in the idea of the consistent, complementary, and even combinable nature of Islamic axiological guidelines with the values and characteristics of secular society. The authors proceed from the scientific premise that the categories of religiosity and secularity are not only fail to be mutually exclusive but are complementary. In this regard, a combination of principles of historicity, respect for authentic tradition, ideological and political neutrality and impartiality, a clear distinction between the spheres of religion and state institutions, and the priority of law and spiritual security appears to be most consistent with the development of discourse on religiosity and secularity in the domestic social space. The intersection and integration of the Islamic worldview into secular society, as well as vice versa, is facilitated by ethical guidelines of the Islamic intellectual tradition, such as a strong emphasis on the role of reason, the possibility and indeed the need to interpret Islamic doctrinal narratives in accordance with current social demands, and the importance of the concepts of justice and equality, which occupy a central place in the concept of secularity. The authors conclude that, firstly, the axiological guidelines of secularism and democracy do not conflict with the Islamic worldview and philosophy. Secondly, the values of Islam in modern society are mutually complementary; the categories of “Islamicity” and “modernity” are not mutually exclusive. Thirdly, contemporary Muslim intellectualism possesses extensive potential for reinterpreting and re-actualizing the Islamic dogmatic narrative in accordance with the diverse needs and challenges of modern society.

Keywords: Islam, Islamic philosophy, Islamic values, secularity, democratic values, Muslim intellectualism, Kazakhstani society, the Qur'an.

References

- 1 Vahdat, F. (2003). Critical theory and the Islamic encounter with modernity. M.J. Thompson (Ed.). *Islam and the West: Critical Perspectives on Modernity* (pp. 1–19). New York: Rowman and Littlefield
- 2 Krachkovskii, I.Yu. (Trans.). (1986). *Koran* [The Quran]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 As-Saadi, A.N. (n.d.). Tafsir as-Saadi [Tafsir as-Sa'di]. *quran.com.ua*. Retrieved from <https://quran.com.ua/tafsir/as-saadi/31> [in Russian].

- 4 Ashrof, M.V.A. (2025). Islam, Secularism, and the Dynamic Interplay of Faith and Modernity. *countercurrents.org*. Retrieved from <https://countercurrents.org/2025/03/islam-secularism-and-the-dynamic-interplay-of-faith-and-modernity/>
- 5 Asad, T. (2020). *Vozniknovenie sekuliarnogo: khristianstvo, islam, modernost* [Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 6 Gellner, E. (1992). *Postmodernism, Reason and Religion*. London: Routledge
- 7 Shakir, M.P. (n.d.). Islam and Secularism; Conflict or Conciliation?. *en.islamonweb.net*. Retrieved from <https://en.islamonweb.net/islam-and-secularism-conflict-or-conciliation>
- 8 Seidumanov, S.T. (Ed.). (2022). *Diskurs sovremennoi islamskoi filosofii: problemnye rakursy* [Discourse of Modern Islamic Philosophy: Problematic Perspectives]. Almaty: IFPR KN MNVO RK [in Russian].
- 9 Bencheikh, S. (1998). *Marianne et le prophète: l'Islam dans la France laïque*. Paris: Grasset [in French].
- 10 Tibi, B. (2001). *Islam Between Culture and Politics*. London: Palgrave Macmillan
- 11 Arkun, M. (2003). Islam i demokratiia. Kakaia demokratiia? Kakoi islam? [Islam and Democracy. Which Democracy? Which Islam?]. *strana-oz.ru*. Retrieved from <https://strana-oz.ru/2003/6/islam-i-demokratiya-kakoy-islam> [in Russian].
- 12 Sardar, Z. (n.d.). My philosophy: Ziauddin Sardar. *philosophypress.co.uk*. Retrieved from <https://philosophypress.co.uk/my-philosophy-ziauddin-sardar/>

Сведения об авторах

Сейтахметова Наталья — доктор философских наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>

Турганбаева Жанара — PhD, старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5309-1677>

Information about the authors

Seitakhmetova Natalia — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the SC of the MSHE, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>

Turbanbayeva Zhanara — PhD, Senior Research Fellow, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the SC of the MSHE, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5309-1677>

Б.Л. Таирова¹, М.Ж. Спанов^{2*}, С.К. Меирбекова²

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: tairovabagila@mail.ru, Meir_filosof27@mail.ru, sveta.meir@mail.ru)

Түркі өркениетінің философиялық қырлары

Әрбір өркениеттің рухани болмысы мен дүниетанымдық негіздері философиялық ойлау жүйесінен көрініс табады. Түркі өркениеті — Еуразия кеңістігінде мыңдаған жылдар бойы қалыптасып, тарихи, мәдени және рухани дәстүрлерді тоғыстырған байтақ өркениет. Оның философиялық қырлары адам, қоғам, табиғат және ғарыш арасындағы үйлесімділікке негізделген. Мақалада түркі өркениетінің философиялық мәні, дүниетанымдық ерекшеліктері және оның қазіргі заман үшін маңызы қарастырылған. Зерттеу барысында тарихи, салыстырмалы, әлеуметтік-саяси және мәдени талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ түркі халқының өткен тарихи танымының қалыптасуына ықпал еткен бастау көздері мен бағыттарын зерделеу арқылы ұлтаралық танымның өзіндік келбетін заманауи негізде қарастыру қолға алынған. Соның негізінде, түркі халықтарының саяси құрылымдарындағы өзгерістер, олардың басқару жүйесіндегі трансформациясы және идеологиядағы алмасулар зерттелді. Бұл бүгінгі ұлтымыздың өзіндік болмысы мен болашақтағы қадамдарын негіздеуде рухани сабақтастықтың ұлттық танымға тигізген ықпалын анықтау. Өткен мен бүгіннің арасын жалғайтын негізгі көпірлер заманауи бағыттағы өміршең идеяларды жан-жақты қарастыру көзделген. Саралау мен сараптамалық зерделеу бүгінгі заманның құндылығын бағамдауда қажет құбылыс. Негізгі нәтижелер ретінде түркі халықтарының саяси жүйелеріндегі өзгерістердің сыртқы факторлармен және ішкі әлеуметтік-саяси қозғалыстармен байланысы қарастырылды. Және түркі елінің тарихында қоғамда орын алған күрделі құбылыстардың саясатпен байланысы және билеу жүйесінің өзіндік әдіс-тәсіліндегі дініміз исламның әсері мен ұлттық тәуелсіздікке ұмтылудың ықпалы арқылы жүзеге асқандығы көрсетілді. Зерттеу түркі әлеміндегі саяси интеграция мен ынтымақтастықтың қазіргі келбетін айқындауда мүмкіндік береді. Нәтижелер түркі халықтарының саяси жүйелерінің дамуындағы ортақ заңдылықтарды, сондай-ақ олардың қазіргі кездегі саяси өзгерістерге қатынасы заманауи факторлардың әлемдік деңгейдегі көрінісі бүгінгі ахуалды тануға және танытуға өз үлесін қоспақ.

Кілт сөздер: көшпелі мәдениет, саяси интеграция, аймақтық ынтымақтастық, түркі мәдениеті, саяси алмасулар, мәдени ықпалдар, тарихи байланыстар, Ұлы Жібек жолы.

Kipicne

Түркі халықтарының саяси тарихы ұзақ әрі күрделі даму кезеңдерін камтиды, олардың мәдениеті мен саяси жүйелері белгілі бір маңызды құбылыстарда барынша қоғамға икемделіп қалыптасқан. Түркі әлемінің саяси құрылымдары, әсіресе көшпелі және отырықшы қоғамдардың өзара әсері, ислам дінінің қабылдануы, ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы және геосаяси өзгерістер — бұл барлық мәселелер түркі жұртының көшбасшылық жұмысында алмасуларды терең түсінуді талап етеді. Түркілердің тарихында саяси құрылымдардың өзгеруі, басқару жүйелерінің қайта құрылуы және жаңа саяси идеологиялардың қалыптасуы маңызды рөл атқарған.

Түркі халқының саяси алмасулары бірнеше кезеңдерге бөлініп, әртүрлі тарихи контекстер мен әлеуметтік, экономикалық өзгерістермен тығыз байланысты. Бұл зерттеу саяси жүйесіндегі өзгеріс себептерін және осы өзгерістің әлеуметтік-саяси өмірге тигізген әсерін қарастырады. Зерттеу барысында түркі халықтарының саяси трансформациясын түсіндіру үшін қолданылатын түрлі ғылыми әдістер мен ғалымдардың зерттеу жұмыстары сараланды. Әрбір әдіс-тәсіл ғылыми негіздемелерге сүйене отырып, ғалымдар еңбегі арқылы түркі халқының саяси құрылымындағы өзгерістерді зерттеу, бұл халықтың саяси мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Олардың саяси тарихы қазіргі түркітілдес мемлекеттер мен халықаралық қатынастардың қалыптасуына ықпал етіп, аймақтық және жаһандық деңгейде саяси ықпалды өзгерістерге әкелді. Түркі халқының саяси өзгерістерінде орын алған құбылыстарды зерттеуде, белгілі әдіс-тәсілдер мен нәтижелерге сүйеніп, саясаттану, тарих және әлеуметтану салаларына қосымша құнды деректер ұсынды. Түркілердің көне заманнан бүгінгі уақыт аралығында қаншама белестерді бастан кешіп, өзіндік дамуда белгілі жолды

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: Meir_filosof27@mail.ru

анықтап, олардың көшінде тарихтың әр алуан тұсында әртүрлі мәдени, саяси, этникалық өзгерістерге ұшырап, оларды жаңа дәуірлерге жетеледі. Мақаланың негізгі мақсаты — түркі халқының арасындағы мәдени-саяси алмасулардың ықпалын зерделеу, олардың танымына ықпал еткен тұстарын ауыз әдебиеті мен өнерінде қарастыру. Тарих бойында олар бірнеше үлкен империялар мен мемлекеттер құрған, соның ішінде, Ұлы Түркі қағанаты, Қараханидтер мемлекеті, Ғұн империясы, Алтын Орда, Қазақ хандығы және басқа да көптеген мемлекеттер түркілердің саяси және мәдени ықпалын айқындаған. Түркілер өзара мәдени алмасулары, әсіресе араб, парсы, моңғол және иран мәдениеттерімен байланыстары олардың жазба әдебиетін, өнерін, діни сенімдерін және ғылыми жетістіктерін қалыптастырды. Түркілердің негізгі ерекшелігі жер көлемі жағынан үлкен аймақты қамтыса да, олар тарих өтінде алуан түрлі халықпен байланысқа түсіп, түрлі мәдени кеңістікте өзіндік келбетін анықтай алды. Алуан түрлі мәдениет пен өркениеттік қатынас түркі елі үшін Шығыс пен Батыс арасында мәдени көпір бола білді.

Мақалада түркі жұртының елдікке қатынасы ауызша әдебиет пен тіл, өнер мен философия салаларындағы көріністері қарастырылды. Түркілерге осы алмасулар қалай әсер еткені, олар дәстүрлері мен мәдениетін сақтай отырып, басқа мәдениеттерден қандай элементтерді қабылдағанын тереңірек түсіну мақсат етілген.

Зерттеу жұмысының негізгі міндеті — түркі халқының мәдени-саяси алмасуларын тарихи, мәдени және философиялық тұрғыдан талдай отырып, өркениетке қатынасы зерделенді. Түркі халықтары бай мәдени мұрасын жаңаша түсінуге және оларды сақтау мен дамытуға ұмтылды. Түркілердің тарихында бірнеше ірі империялар мен мемлекеттер құрылды. Заманында басқару жүйесінің түрлі бағыттары мен құрылымдарын қалыптастырып, мәдени алмасулар мен саяси құрылымдарды қалыптастырып, жаңа жүйелерді ұсынды. Түркілердің саяси құрылымы көбінесе көшпелі және политеистік дәстүрлермен тығыз байланысты болды. Бұған моңғол империясының түркі халықтарына әсері ерекше назар аударуды қажет етеді. Моңғолдардың біртұтас мемлекетті құрудағы басқару жүйесіне енгізген реформалары түркілердің саяси құрылымына ықпал етті. Қазақ халқының тарихи санасын қалыптастыруда ірі саяси күштер мен мемлекеттердің ықпалы маңызды рөл атқарды. Мысалы, Ұлы Түркі қағанатының саяси құрылымы мен қағанның жоғары билігі, Шыңғыс хан империясының әскери және саяси стратегиялары түркі мемлекеттерінің саяси танымын қалыптастыруға негіз болды. Бұл басқару мен ұйымдастыру қабілетін арттырып, алдыңғы қатарлы елдердің саясаттағы ұстанымын жетілдірді.

Зерттеу материалдары және әдістері

Түркі жұрты басқару тәсілінде шекаралас жатқан елдерден көп нәрсе ала білді. Бұл алмасулар зерттеуде қолданылатын әдістер әртүрлі және көпқырлы. Кез келген әдіс-тәсіл арқылы, ғалымдар түркі елінің ерекшелігін қарастырғанда, бірнеше ғылыми негіздемеге сүйеніп шешімдер шығарған. Соның бірі тарихи әдісте: әрбір кезеңде болған саяси өзгерістер мен дағдарыстарды қарастыру арқылы біз сол уақыттағы саяси жүйелердің қалай дамығанын көреміз. Оған Түркі қағанаты, Орта Азиядағы көшпелі империялар мен кейінгі исламдық мемлекеттердің қалыптасуын жатқызсақ; салыстырмалы әдіс арқылы түркі халықтарының саяси тәжірибесінің ерекшелігін ашуға мүмкіндік аламыз. Мысалы, түркілердің көшпелі өмір салты мен саяси құрылымдарын монғолдар немесе басқа көшпелі халықтармен салыстырып зерттеу, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға мүмкіндік берсе, түркілердің исламдық саяси жүйелермен, яғни араб әлемі мен Орталық Азиядағы ислам мемлекеттерімен қалай өзара әрекеттескенін зерттеу арқылы салыстыру жүргізіледі. Саяси-әлеуметтік тұрғыдағы әдісте саяси құрылымдар мен әлеуметтік топтар арасындағы өзара қарым-қатынасты зерттеу арқылы түркі халқының әлеуметтік құрылымдарындағы өзгерістерді, саяси элитаның қалыптасуын, халықтың билікке қатысу жолдарын және әлеуметтік теңсіздіктің саяси жүйеге әсері қарастырылса; мәдени аралық және идеологиялық тұрғыдағы әдісте түркі халқының саяси жүйесіндегі өзгерістер мәдени және идеологиялық факторлармен қалай өзара байланысты болғанын қарастыруға бағытталған. Мысалы, исламның түркі халқының саяси мәдениетіне ықпалы, ортағасырлық түркі ойшылының саяси философиясы және олар ұсынған басқару принциптерін зерттеу арқылы саяси алмасуларды тереңірек түсінуге болады. Дін мен саяси байланыс жағын қарастырғанда, саяси құрылымындағы өзгерістерді нақтылау маңызды болса, геосаяси тұрғыдан зерттеу халықаралық аренадағы рөлін және сыртқы саясаттағы өзгерістерін түсінуге мүмкіндік береді. Түркі халқының арасында геосаяси байланыстар, әсіресе көршілес елдермен қарым-қатынастары олардың ішкі саяси құрылымына ықпалы қаншалықты әсер еткені

анықталса, геосаяси жағынан талдағанда басқару тактикасының ішкі құрылымға ғана емес, сыртқы күштер ықпалымен де байланысады. Тарихи, салыстырмалы, әлеуметтік-саяси, мәдени және геосаяси әдістерді біріктіру арқылы біз түркі халықтарының саяси құрылымындағы өзгерістер мен алмасудың себептерін, әлеуметтік тұрғыдан алғанда саяси қатынасын анықтағанда байқаймыз. **Бенедикт Андерсон** (Benedict Anderson) — ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы мен олардың мәдени сипаттамаларын салыстыра отырып, саяси мәдениеттің ұлтшылдық тұжырымдамасын зерттесе, **Томас Манн** (Thomas Mann) — ұлттардың мәдениетін салыстырғанда, өзара мәдени сәйкестіктің қалыптасуына назар аударды. Контекстуалдық талдау арқылы түркі халқының мәдени және саяси процестері нақты тарихи, әлеуметтік және мәдени контексте түсінуге бағытталса, бұл әдіс тарихи оқиғаларды, мәдени өзгерістер мен саяси процестерді өз кезеңінің контекстінде қарауды талап етеді. Э. Саид — постколониализм мен мәдени теориялар бойынша зерттеулерінде, әсіресе «Ориентализм» («Orientalism») еңбегінде Батыс пен Шығыс арасындағы мәдени қарым-қатынасты контекстуалдық тұрғыда талдалса, **Джон Роулс** (John Rawls) — саяси философия саласындағы жұмысы арқылы заңдар мен нормалардың қоғамдағы әділдікке әсерін зерттесе, **Габриэль Тарда** (Gabriel Tarde) — қоғамдағы нормалар мен заңдардың әсерін әлеуметтік құрылымдар мен саяси өзгерістер тұрғысынан қарастырған болатын.

Нәтижелері

Түркі халқының мәдени-саяси алмасулары — тек тарихи құбылыс ғана емес, қазіргі кезеңдегі саяси өмірде өзіндік орны бар құбылыс. Түркі әлеміндегі саяси өзгерістер әртүрлі факторлармен, әлеуметтік құрылымдармен, дінмен және геосаяси ықпалдармен өзара байланысты. Түркі халқының саяси ұстанымы бірнеше тарихи кезеңдерге бөлінді, әр кезеңде түрлі әлеуметтік, экономикалық және сыртқы факторлар әсер етті. Көшпелі қоғамнан отырықшы қоғамға көшу, империялық құрылымдардың қалыптасуы және ұлттық мемлекеттердің құрылуы — бұл үдерістер бір-бірімен тығыз байланысты. Түркілік саяси құрылымның трансформациясы олардың өмір салтынан, экономикалық жағдайынан және мәдениетінің өзгеруінен туындады. XX ғасырдың басында Осман империясы мен Ресей империясындағы түркі халықтарының тәуелсіздік алу кезеңдері, саяси құрылымның түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Түркі халықтары исламды қабылдау арқылы саяси құрылымын өзгертті. Ислам діні мен шариғаттың саяси жүйеге енгізілуі түркілердің мемлекет басқару әдістерін өзгертіп, дін мен саясаттың өзара байланысын тереңдетті. Түркі мемлекеттерінде — шариғаттың рөлі қандай болды? Шариғаттың мемлекеттік басқару, сот жүйесі және әлеуметтік қатынастарға әсерін зерттеу маңызды сұрақ. Түркі әлемінде дін мен саясат арасындағы қарым-қатынасты зерттеу қазіргі кезде өте өзекті. Осы тұрғыдан алғанда, исламның саяси құрылымдарға мемлекеттілік идеологияның қалыптасуына негіз болды. Бүгінде кеңестік жүйенің ыдырауы мен тәуелсіздігін алған түркі елдерінің тарихы куә. Түркілердің тәуелсіздікке ұмтылуы саяси идеологияны дамытуда негізгі фактор. Кеңес Одағының құрамындағы түркі халқының ұлтшылдық қозғалыстары, әсіресе Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан және басқа да елдерде, тәуелсіздік пен ұлттық мемлекет қалыптастыру жолында маңызды орын алды. Ұлттық мемлекеттерді құру жолында демократиялық реформаларға деген қажеттілік туындады. Алайда, ұлттық мемлекет құрылымы мен демократияның даму деңгейі арасындағы тепе-теңдікті сақтау мәселесі өзекті. Түркілердің саяси құрылымындағы өзгерістер олардың құқықтық жүйесінің жаңаруы мен реформаларға әкелді. Конституциялық реформа, құқық қорғау жүйесін жаңарту және азаматтық қоғамды дамыту мәселелері бүгінгі күннің басты тақырыбы. Түркі мемлекетіндегі конституциялық реформалар қандай нәтижелерге әкелді? Заң үстемдігі мен адам құқығының қорғалуы, демократиялық институттардың дамуы — осы мәселелер маңызды.

Түркі халқының саяси өзгерістері геосаяси факторлармен тығыз байланысты. Әсіресе, Кеңес Одағының ыдырауы, Орталық Азиядағы түркітілдес елдердің тәуелсіздігі аймақтық ықпалдастық пен геосаяси қатынастарды қайта қарауға мәжбүр етті. Түркі елдері арасындағы геосаяси және экономикалық ынтымақтастықтың жаңа кезеңі қалыптасты. Ұлттық тұтастық, саяси тұрақтылық және ұлттық идеологиялардың маңызы қандай? Түркі елінің елдікке бастар жолындағы жаңа тұжырымдамалары мен оның қоғамдағы орны қандай болмақ? Тарихи, әлеуметтік, мәдени және геосаяси факторлармен тығыз байланыста болған саяси өзгерістер мен жаһандық мәселелер алаңдататыны анық. Түркі халқының саяси жүйесіндегі өзгерістер, олардың басқару жүйелерінің құрылымы, ұлттық идеологияның қалыптасуы, исламның саяси жүйеге ықпалы және құқықтық

реформалар заманауи түркі жұртының ұстанымын түсінуде маңызды рөл атқарды. Бұл қазіргі саяси жағдайын түсіну үшін өзекті.

Тегі бір түркі халқының тарихы мен мәдениеті, тілін зерттеуде өз ішінде шектелмей, басқа шекаралас жатқан халықтармен мәдениеті мен өнері, тілі мен дінін зерделегенде ортақ типологиялық индикаторларды пайдалануды алдыға тартқанымыз жөн. Кезінде еуроцентристік көзқарастар түркілік кеңістікті шектеп келді.

Бүгінде қазақ халқының танымының қалыптасуына ықпал еткен мәдени-саяси алмасулардың қоғамдағы орны мен руханиятымызға ықпалын жан-жақты қарастырғалы отырмыз. Т. Дарьяи «Сасанидская Персия: взлет и падение империи» деп аталатын еңбегінде парсылардың түркі халықтарына әсері туралы жазса [1; 200], П.Б. Голден «Түркі халықтарының тарихына кіріспе: этногенез және ортағасырлық Еуразиядағы мемлекет қалыптасуы» [2; 320], Л.Н. Гумилев «Көне түріктер» [3; 480] еңбегінде қараханидтер мен оғыздар арасындағы саяси және мәдени қарым-қатынасты көрсетсе, С.Б. Ержанова, Ж.А. Алиева «Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын» [4; 157] еңбегінде түркі және парсы әдебиеттерінің өзара ықпалы мен байланысын зерттесе, К.Э. Босворт «Иран әлемінің саяси және әулеттік тарихы» [5; 270] еңбегінде Иран мәдениетінің түркілерге әсері мен әдеби және архитектуралық ықпалы туралы қарастырған. П. Джексон «Моңғолдар және ислам әлемі: жаулап алудан исламдануға дейін» [6; 285] деп аталатын еңбегі моңғол империясының Түркі және Иранға жасаған ықпалын айтса, Г. Дёрфердің «Түрік және Иран халықтарының мәдениетаралық байланыстары» [7; 228] еңбегінде түрік-иран мәдениетінің өзара әсері мен байланысы туралы жазылған. М. Қойгелдиев: «Түркі халықтарының мәдениеті өзінің түп тамырымен дала өркениетінің негізінде жатқанымен, ол исламды қабылдағаннан кейін жаңа рухани бағыт қалыптасты. Түркі халықтарының саяси алмасуында айрықша маңызды рөл атқарды, өйткені ислам түркі қоғамының әлеуметтік құрылымына терең әсер етті» [8; 187], – деген болатын. Бұл жолда өзге ұлттар секілді ауызша мәдениет пен жазбаша мәдениеттің ықпалы да рухани кеңістігіміздің кеңеюіне арқау болды. Осы танымдық көкжиегімізді кеңейткен ертегі, аңыз, хисса, дастандар мен эпостық жырларға грек, парсы, моңғол т.б. халықтардың ықпалын мәдени-саяси алмасулардың нәтижесінде қолжеткіздік. Өр дәуірдің тілдік ерекшеліктеріне қатысты пікірді тіл мамандары арнайы зерделесе, түркілердің руна жазуы біздің дәуіріміздің VII-X ғасырын қамтып, Орталық Азия, Моңғолия мен Алтай аймағында қолданысқа түсіп, сүйекке, тасқа кейде металға тілініп жазылса, ислам дінінің келуімен IX-X ғасырда араб жазуы кеңінен тараса, XX ғасырда латын жазуы қолданылып, 1940 жылдан бастап кирилл графикасына көшу көптеген түркі халықтарында орын алды.

Түркі халқының ортақ мұрасы болып саналатын «Алпамыс» жыры эпикалық шығарма. Бұл эпикалық шығарма оғыз тілінде жазылып, қазақ, қырғыз, түркімен халқы өз тілінде сақтап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Бұл жыр көп ғасырлар бойы ауызша тарап, XIX-XX ғ. қағазға басылып шықса, түркімен халқында бұл Түркіменстанның ұлттық символ болып саналған екен. Н. Бороффка, А. Султанова «VIII-XI ғғ. жазбаларындағы ежелгі түркілердің қоғамдық құрылымы мен билік жүйесінің кейбір аспектілері» атты еңбегінде қарастырады [9; 31-50]. Ғасырлар бойы қалыптасқан тегі бір түркі әлемінің өзара ынтымақтастығы мен рухани тұтастығын қамтамасыз ететін мәдени-саяси алмасулардан байқасақ, моңғол империясы кезінде түрік және моңғол әдебиеті арасында алмасуды моңғолдардың эпикалық жырлары мен аңыздары түрік халықтарына әсер еткендігі дәлелдейді. Моңғол эпосының өзіндік ерекшелігі халықтың тұрмысын, салт-дәстүрі мен қоғамдағы моральдық нормаларын бейнелейтін жыр мен аңыздан құралған. Бұл жырлар ауызша тарап, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге дейін сақталған. Әсіресе, «Алтын тұлпар», «Құрыш батыр» жырларында батырдың ерлігі мен отанды қорғауға деген жігері сипатталса, «Шыңғыс хан туралы эпос» сондай-ақ бұл эпоста Шыңғыс ханның тарихи бейнесі мен оның ерлігі түркі халқының арасында кеңінен сақталған. Шыңғыс ханның соғысу тактикасының ерекшелігі мен мемлекетті құрудағы стратегиялық жоспарларының маңыздылығы қарастырылған. Осыдан моңғол эпикалық жырларының түркі халықтарының арасына тарап, олардың танымына әсері терең әрі маңызды болғандығын айтамыз. Оны біз әдеби, тарихи және мәдени жағынан әсер етіп, моңғол халқының тарихы мен мәдениеті түркі халқымен тығыз байланыста дамығанын көреміз.

Моңғол мен түрік халықтары жылқыны киелі жануар санап, табиғатпен үндестік таба білген. Екі халық танымында үндестік пен ортақ мүдде жолында, ел мен жерді қорғау қашан да маңызды болған. Әсіресе араб, парсы, моңғол мәдениеттерімен қарым-қатынасы, олардың саяси танымының қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Түркілердің араб, парсы және моңғол империяларымен арадағы

қарым-қатынастары олардың саяси және басқару жүйесіне ықпал жасады. Түркілер исламды қабылдағаннан кейін, араб мәдениетінің басқару жүйесін, құқығын және мемлекеттік құрылымдарын қабылдай бастады. Бұл арада саяси жүйелердің ерекшеліктері, мұрагерлік билік, мемлекеттік әкімшілік құрылымдары және қоғамдық қатынастар жайлы араб заңдары мен дәстүрлері түркілердің саяси құрылымына ықпал етті. Сонымен қатар парсы мәдениеті мен оның мемлекеттік жүйелері түркілердің сарай мәдениетін, ғылым мен білім саласын дамытудағы рөлін күшейтті. Әскери басқару, салық жүйесі және мемлекетті басқару мәселелері болды. Бұл орталықтандырылған билікті қалыптастыруға ықпал етті. Түркілер жаңа саяси тәжірибе мен басқару жүйесін меңгерді.

Түрік-моңғол арасында саяси-мәдени байланыстар орнады. Шыңғыс хан империясы құлағаннан кейінде бұл байланыс ұзақ уақыт сақталды. Шыңғыс ханның тарихи бейнесі мен жетістігі түркі халқының әдебиетінде кеңінен көрініс тапты. Зерттеуші ғалымдардың айтуынша, түркі халқының әдебиетінде, әсіресе, қазақтың батырлар жырында Шыңғыс ханның ерліктері мен тұлғасы, оның жаулап алу стратегиялары қарастырылса, мұндай тарихи тұлғалардың эпосқа қосылуы халықтардың ортақ тарихи санасын қалыптастыруға ықпал етті. Екі халықтың шығармаларындағы кейіпкерлер рухани ізденісі мен құдайлармен қарым-қатынасы, табиғатпен байланысы, ғарыштық күштермен күресі мифологиясындағы ортақтықты көрсетеді.

Моңғолдар табиғатты құрмет тұтқан, олар ортақ тарихи және мәдени байланыс нәтижесінде дамығанын көрсетеді. Әдет-ғұрып пен шежірешілік дәстүрлер моңғол-түрік халықтарының ортақтығын көрсетсе, моңғол мен түркі тілдерінің өзара ықпалы да болды. Моңғол империясының құрамында көптеген түркі халықтары болғандықтан олардың тілдері мен мәдениеттері арасында көп ұқсастықтар қалыптасты. Зерттеуші ғалымдардың айтуынша, моңғол эпосында кездесетін кейбір сөздер мен сөз тіркестері өзара ұқсастықта ортақ мәдени тілді қалыптастырды. Моңғолдың батырлық жырында кездесетін поэтикалық сөздер түркі тілдеріндегі эпикалық туындыларында кездесетіндігін айқындайды. Бір жағынан алғанда, батырлар жыры, дүниетаным, мифология және тіл арқылы түркі халқының бай мұрасын байытса, екінші жағынан екі халық арасындағы мәдени-саяси байланыстарды қалыптастырып, ортақ тарихи жады мен мәдени бірлігін орнықтырған болатын. Түркі халықтарының өзара мәдени-саяси алмасуларының нәтижесінде, олардың саяси бірлігі мен ынтымақтастығын нығайту қажеттілігі күн тәртібіне қойылды. Түркі халықтары арасында ұзақ уақыт бойы қалыптасқан саяси мүдделер мен мәдени байланыстар олардың ортақ тарихи санасын қалыптастыруға ықпал етті. Түркі империялары мен мемлекеттерінің саяси тарихы, олардың көршілес халықтармен, әсіресе иран, қытай, араб және моңғол халықтарымен қарым-қатынастары түркі әлемінің саяси тұтастығын анықтаса, тарихында саяси бірлік туралы ұғым танымдық көзқарасының жақындығы болып тұр. Ұлттарды бір-біріне жақындататын ежелгі тәңір діні мен шаманизм сияқты түркі және моңғол халқының ерте уақыттағы діни тәжірибелері негізделгенін атап өтсек болады. Ортақ сенімнің болуының өзі ортақ мәдени-тарихи мұралармен байланыстылығында. Себебі тәңір діні түркі мен моңғолдың ерте кезеңдегі негізгі сенімі. Тәңірге құлшылық жасап, бас июі екі халық танымында әлемнің жаратушысы, әлемдік заңдылықтарды басқаратын күш есебінде қарастыруы ортақтықты білдіреді. Тәңір барлық тіршілік пен табиғаттың құдіретті бастауы ретінде қарастырылған. Моңғолдар Тәңірді жоғарғы құдай ретінде мойындап, оның жердегі өкілі ретінде Шыңғыс ханның бейнесін ұлықтаған болатын. Моңғолдың түсінігінде тәңір діні әлемді, табиғатты және адамдар арасындағы байланысты түсінуде маңыздылығы зор деп тапса, түркі халықтары да тәңірге табынып, оның күшіне сеніп, құрмет көрсеткен. Ежелгі түркілердің діні мен мифологиясында Тәңір — жер бетіндегі барлық тіршіліктің басқарушысы және адам баласының тағдырын шешетін күш деп ұғынған. Шаманизмді ұстанған халықтың барлығы табиғатпен тығыз байланыста өмір сүріп, дүниенің рухани әлеміне сенген. Баксылар адам мен рухтар арасында байланыс орнатып, түрлі рәсімдер мен ғұрыптарды жүргізген.

Моңғолдарда шаман халықтың рухани көшбасшысы ретінде әртүрлі іс-шаралар мен ғұрыптарды атқарып, табиғат күштерімен байланыс орнатып, ем-дом жасай білсе, түркілерде шаманның басты қызметі халықтың тілектерін ғарыштық күштерге жеткізу, табиғат рухтарымен байланыс орнату, ритуалдар арқылы елді қорғауға бағытталған. Екі халықта табиғат құбылыстарына киелілік тән деп түсінген. Жер, Көк, Шаңырақ секілді ұғымдар мен қатар жылқы малы моңғол мен түркі халықтарында киелі болып саналған.

Моңғолдарда шаманның негізгі міндеті өлгендердің рухымен байланыс орнатып, олардың көмегіне ие болу болса, түркілерде ата-баба рухына табынып, олардың батасын алған. Жалпы түркілік танымда табиғат құбылыстары, жан-жануарлар мен өсімдіктердің барлық рухтары маңызды.

Түркі мен моңғол халқының танымындағы үлкен ортақтық Көк пен Жердің арасындағы қатынас тек физикалық қана емес, рухани байланыс ретінде қарастырылған. Көктегі Тәңір жерге өзінің құдіретін береді, ал жер Тәңірінің әмірін жүзеге асыратын орын болып саналған. Тәңірлік және шамандық түсініктерден екі халық танымындағы ортақтықты көруімізге болады.

Тарихта араб халифатының «дін үшін» ұранымен жүргізілген әскери жорықтары қаншама жерлерді жаулап алса, ал жергілікті түркі халықтарының тарапынан көрсетілген қарсылықтар болғанымен, қуатты мемлекетке қарсы тұра алмағаны белгілі. Бұл Орта Азия мен Таяу Шығыстың жақындасуына алып келді. Түркі халқының танымына ежелгі парсылардың ықпалы өте жоғары болды. Тарихта Парфия, Сасанидтер империясының түркі халықтары мен мәдениетіне тигізген ықпалы зор болды. Парсы мәдениеті мен дәстүрі түркілердің мәдениетіне, тіліне, діні мен саяси құрылымына айтарлықтай әсер етті. Бұл түркілік өркениеттің дамуы мен мәдениетіндегі ерекшеліктерді қалыптастырды. Тарихта Ұлы Түрік қағанаты, Селжүктер, Қараханидтер мемлекеті парсының басқару жүйесін қабылдады. Соның негізінде басқару жүйелерінің кейбір элементтері мен әкімшілік терминдер еніп, өзге де түркі мемлекеттерінің басқару құрылымына әсер етті. Парсылардың сарай мәдениетін түркілер өз империясының билік жүйесінде пайдаланып, өздерінің орталықтанған басқару жүйесін құрғаны дәлел. Тарихта зороастризм діні Сасанидтер империясының дәуірдеп тұрған кезінде мемлекеттік діні болды. Осы сенім түркілердің Орталық Азиядағы алғашқы ұрпақтарына әсері мол болды. Парсылық танымдағы — жақсылық пен жамандықтың күресі, дүниенің екіжақтылығы, адам мен құдай арасындағы байланыстар зороастризмнің философиялық қағидалары болып саналып, түркілік танымға ықпалы болғандығына қатысты пікірді зерттеуші ғалымдар ұсынған болатын. Белгілі ғалым Ә. Муминов: «Түркі халқының исламды қабылдауы парсылардың ықпалының айқын көрінісі», — деген болатын. Түркі халқының арасына исламның таралуына араб халифаты мен парсы мәдениетінің күшті ықпалы болғанын дәйектейді. Парсы мәдениетінің өзегіне айналған ислам философиясы, әдебиеті мен ғылымы және исламдық құқық түркілердің мәдениеті мен әлеуметтік құрылымына айтарлықтай әсер етті. Әлемге әйгілі Фирдоусидің бейнелеу тәсілін қолдана отырып, әрлендіріп отырды. Парсы сәулет өнерін түркі халықтары қабылдап, мавзолей, мешіт, сарай салуда архитектуралық стильдерінде ұқсастық байқалды. Бұған дәлел Түркістандағы сәулет өнерін айтсақта жеткілікті. Сонымен қоса парсы мәдениетінен түркілерге жібек мата тоқу, керамика және қолөнер бұйымдарының жасау тәсілдері тараған. Әсіресе, сәндік өнер мен дизайн түркі халқының тұрмысында кеңінен тарап, көрініс тапты.

Жазба мәдениеті мен тарихнамасына тоқталатын болсақ, Әл-Бируни мен Рашид ад-Дин сияқты тұлғалар өз шығармалары мен зерттеулерінде парсы тарихнамасын кеңінен пайдаланса, зерттеуші ғалымдар тарихи шежірелер мен ғылыми трактаттарда түркілерге парсылардың ықпалы болғанын айтады. Әл-Бируни математика, география, астрономия саласында қызмет еткен. Ол зороастризм мен парсы мифологиясын зерттеп, өзінің дүниетанымдық көзқарасын кеңейткен тұлғаның бірі. Тарихта түркілер парсылармен шекараластықтың нәтижесінде ғылым мен өнерде көп нәрсе жинақтай білген. Оның ерекшелігі сонда өз заманында зороастризм дінін діни тұрғыдан емес, оның мәдени және ғылыми ықпалына қатты назар аударды. Осы арқылы жақсы мен жаманның қатынасын қарастырып, дін исламмен салыстырып, ортақтығы мен айырмашылығын көрсетіп берген болатын. Түркілік таным өзін байытты. Түркілік танымда парсы және араб тілінен енген сөздер көп болған. Әл-Бируни шығармалары парсы мәдениетінің исламдық және түркілік дәстүрлермен интеграциясындағы маңызды көпір болды. Діни дүниетаным халықтың танымында ерекше орын алады. Түркі халықтары ислам дінін қабылдаған кезде, иран халқының көптеген элементтері, рәсімдері мен дәстүрлері қазақ мәдениетінің дамуына ықпал етсе, моңғолдардың буддизм діні де түркі халқының танымында синкретикалық байланыс орнықтырғаны белгілі.

Талқылау

Түркі халқының саяси алмасулары зерттеу барысында бірнеше маңызды тұжырымдар мен нәтижелерге қол жеткізді. Бұл зерттеу түркі халқының саяси құрылымдағы өзгерістердің себептері мен нәтижелерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Төменде осы зерттеудің негізгі нәтижелері көрсететін болсақ, түркі халқының саяси жүйелері тарихи кезеңдерде айтарлықтай өзгерді. Көшпелі қоғамнан отырықшы қоғамға өту барысында саяси құрылымы қайта қалыптасты. Алғашқы көшпелі басқару жүйелері орталықтандырылған және республикалық басқару жүйелеріне алмасты, бұл түркі мемлекетінің тұрақты дамуындағы маңызды кезең болды. Орта Азиядағы түркі империяларының отырықшы мемлекеттерге айналуы, ислам дінінің негізінде құрылған империялардың құрылуы саяси

құрылымның күрделенуін көрсетеді. Кеңес Одағының ыдырауынан кейінгі тәуелсіздік алған түркі мемлекеттерінің саяси құрылымдары республикалық басқару жүйесіне негізделді.

Түркі халқының исламды қабылдағаннан кейін мемлекеттіктің құрылымы басы бүтін өзгеріске ұшырады. Бұл жүйе саяси басқарудың құрылымы мен заңдарына және мәдениетіне ықпал етті. Шариғаттың енгізілуі мен исламдық басқару жүйелерінің қалыптасуы түркілердің саяси танымын айтарлықтай өзгерткен. Түркі мемлекеттері дін исламдағы құқық пен саяси жүйенің енгізілуі олардың басқару құрылымдарын қайта жасақтауға тура келді. Мысалы, түркі халықтары арасында діни басшының саяси ықпалы артты, ал исламдық құқық пен шариғат басқару жүйесіне енгізілді. Түркі мемлекеттері ислам дінін қабылдай отырып, дін мен саясат арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етті. Мұндай саяси алмасулар мемлекеттік идеологияның қалыптасуына әсер етті. Идеология саяси тұрғыда тәуелсіздік алу мен ұлттық мемлекеттілікті жаңғыртуға айналды. Ұлттық саяси ойлар мен ұлттық мемлекет құрылымы түркі халықтарында жаңа саяси тұжырымдамалар мен құндылықтардың пайда болуына жол ашты. Түркі тілдес елдердің тәуелсіздік жолындағы күресі, олардың саяси мәдениетін қалыптастырып, ұлттық бірегейлікке деген қажеттілікті көрсетті. Түркі халқындағы саяси алмасулар халықтың белсенді саяси қатысуымен, әлеуметтік әділеттілік пен құқықтық теңдікті талап ететін қозғалыстармен тығыз байланысты болды. Бұл қозғалыстар саяси өзгерістерге, әлеуметтік теңсіздікті жоюға, азаматтық қоғамды қалыптастыруға септігін тигізді.

Түркі халқында жаңа саяси элиталар мен орта таптардың қалыптасуы, саяси қатынастардың өзгеруіне ықпал етті. Саяси алмасулар құқықтық жүйелер мен конституциялық өзгерістерді тудырды. Әсіресе, XIX-XX ғасырларда көптеген түркі мемлекеттері конституциялық реформаларды жүзеге асырып, саяси құрылымдарын жаңартты. Түркі елінің конституциялық өзгерістері, заңдардың жаңартылуы және азаматтық құқықтарды қорғауға бағытталған реформалар саяси жүйелердің дамуына ықпал етті. Құқықтық жүйелердің реформалануы, басқару тәсілінде еркіндікке жол беруі саяси жүйенің демократиялану үдерісін жеделдетті. Түркі халқының саяси алмасулары геосаяси өзгерістерге әсер етіп, аймақтық ынтымақтастықты нығайтты. Бұл үдеріс түркітілдес елдер арасындағы байланыстарды, халықаралық қатынастарды бекіте түсті. Түркі мемлекеттері арасында геосаяси интеграцияны арттыру үшін белгілі түркілік ұйымдар мен аймақтық ықпалдастықты қалыптастырды. Түркі мемлекеттері геосаяси орнын қайта бағалау арқылы, әлемдік саясаттағы рөлін арттырды. Түркі халқының саяси жүйесіндегі өзгерістер жаңа саяси мәдениет пен тұжырымдамаларды қалыптастырды. Бұл жаңа саяси терминдер мен түсініктер түркі халқының саяси мәдениетін жаңаша қалыптастыруға әсер етті. Олардың саяси бірлігін сақтау және ұлттық мүдделерді қорғау мәселелері жаңаша тұрғыдан қарастырылды. Осы зерттеу барысында анықталған негізгі нәтижелер түркі халқының саяси тарихы мен мәдениетіндегі өзгерістерді толық түсінуге мүмкіндік берді. Түркі мемлекеті саяси құрылымын өзгертуі, исламның әсері, ұлттық мемлекеттің қалыптасуы, әлеуметтік және құқықтық реформалар, геосаяси ықпал және жаңа жүйелер тарихи кезеңдерге байланысты маңызды өзгерістер орын алды.

Көшпелі қоғамның басқару жүйесі мен құрылымы дәстүрлі түрде орталықсыз болды. Дегенмен уақыт өте келе түркілердің саяси құрылымы жаңа империяларды қалыптастырды. Бұл өзгеріс нәтижесінде мемлекетті басқару тәсілі жаңа формаға ие болды. Мысалы, түркілердің Селжұқтар мен Осман империяларының құрылуы көшпелі басқару жүйесінен отырықшы империяларға көшу процесін көрсетеді. Кеңес Одағының ыдырауынан кейін, түркітілдес мемлекеттердің тәуелсіздік алуымен жаңа ұлттық мемлекеттер қалыптасты. Бұл жағдай саяси құрылымның республикалық басқару жүйелеріне көшуге әкелді. Түркі халықтарының исламды қабылдауы олардың саяси жүйелеріне үлкен ықпал етті. Ислам діні саяси және құқықтық жүйелердің дамуына әсер етіп, шариғаттың енгізілуі мен исламдық басқару модельдерінің қабылдануы түркілердің саяси құрылымын түбегейлі өзгерткен. Түркі империяларында исламның енгізілуі саяси жүйенің құқықтық және әлеуметтік негіздерін қалыптастырды. Атап айтсақ, түркілердің билік жүйесінде халифаттық және шариғаттық принциптер қолданылды. Басқару маңызды фактор болды. Ислам дінінің саяси басқару мен қоғамды ұйымдастырудағы рөлі айтарлықтай өзгеріске түсіп қалыптасты. Саяси жүйелеріндегі өзгерістер олардың ұлттық идеологияларын қалыптастыруға ықпал етті. XIX-XX ғасырлардағы ұлттық тәуелсіздік қозғалыстары мен ұлттық мемлекеттердің құрылуы түркі халықтарының саяси мәдениетіндегі жаңа бағыттарды анықтады. Тәуелсіздік үшін күрес олардың саяси идеологиялары мен мемлекеттік құрылымдарында жаңа тұжырымдамаларды қалыптастырды. Түркияның ұлттық мемлекетін қалыптастыруы, Қазақстан мен Өзбекстанның тәуелсіздік алу жолындағы күрестері — мұның айқын мысалдары. Түркі халықтарында ұлттық мемлекеттілікпен

катар демократиялану үрдісі де байқалды. Осыған байланысты саяси жүйелердің ашықтығы, азаматтық қоғамның дамуы және саяси құқықтар мәселесі маңызды орын алды. Көшпелі қоғамнан отырықшы қала өміріне көшу, экономика мен білім саласындағы жаңа өзгерістер, әлеуметтік топтардың саяси қатысуының артуы қоғамның жаңа саяси талаптарын көрсетті.

Түркі халқында саяси элита көбінесе әскери немесе дінбасылары тарапынан қалыптасты. Олардың арасындағы қарым-қатынас жаңа әлеуметтік қабаттардың пайда болуына ықпал етті. Мысалы, қала тұрғындары, саудагерлер мен білімді қауымдар жаңа саяси элиталар ретінде алға шықты. Әлеуметтік қозғалыстар, оның ішінде революциялар мен елдік жолдағы күрес басқару тәсілін өзгертті. Бұл жаңа саяси құрылымдар мен демократиялық реформаларды қалыптастыру үшін негіз болды. Түркі халықтарының саяси алмасулары геосаяси өзгерістерге де әсер етіп, халықаралық аренадағы рөлі мен аймақтық ықпалдастығы өзгерді. Кеңес Одағының ыдырауы, Түркияның НАТО-ға мүше болуы және Түркі мемлекетінің аймақтық ұйымдар құрғаны — бұл геосаяси өзгерістердің айқын көріністері. Түркі кеңесі сияқты аймақтық ұйымдардың құрылуы түркі мемлекетінің саяси және экономикалық ынтымақтастығын нығайтты.

Бұл ортақ мүддені қорғауға және бірлескен жобалар мен бастамаларды дамытуға мүмкіндік берді. Түркі халқының саяси алмасулары геосаяси қатынастарды қайта қарауға, соның ішінде Орталық Азия мен Түркияның халықаралық қатынастардағы рөлін арттыруға септігін тигізді. Түркілер саяси алмасулар нәтижесі жаңа саяси ұғымдарды қалыптастырды. Осы үдерістердің нәтижесінде жаңа саяси терминология мен түсініктер пайда болды. Түркі кеңістігі ұлттық мемлекеттік идеологияның дамуына ықпал етіп, ол жаңа саяси ұғымдардың қалыптасуына жол ашты. Бұл өзгерістердің нәтижелері түркі әлеміндегі саяси интеграция мен ынтымақтастықты нығайтуға ықпал етті, сонымен қатар жаңа саяси ұғымдар мен түсініктердің қалыптасуына негіз болды.

Қорытынды

Түркі халқының саяси алмасулары қазіргі кезеңде өзекті әрі маңызды мәселе. Бұл зерттеу түркі әлемінің саяси құрылымдары қалай қалыптасып, өзгергенін, сондай-ақ түрлі ішкі және сыртқы факторлар саяси жүйесіне қалай ықпал еткенін талдауға мүмкіндік берді. Түркі халықтары саяси тарихында негізгі өзгерістер көшпелі өмір салтынан отырықшы мемлекеттерге көшу, ислам дінінің саяси құрылымға әсері, ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы, әлеуметтік құрылымдар мен саяси қатынастардың өзгеруіне қатысты мәселелерді қамтиды. Зерттеу барысында алынған негізгі нәтижелер түркі халықтарының саяси мәдениетінің күрделі және көпқырлы екенін көрсетті. Түркі халықтарының саяси құрылымдарының өзгеруі олардың әлеуметтік, мәдени және экономикалық дамуының айнасы болды. Мұндай өзгерістер саяси жүйелердің демократиялану процесі мен азаматтық құқықтардың кеңеюіне ықпал етті. Түркі халықтарының ұлттық мемлекеттер құруы, тәуелсіздік жолындағы күресі, дін мен саясаттың интеграциясы, сондай-ақ геосаяси ықпалдар мен аймақтық ынтымақтастық — бұл факторлардың барлығы қазіргі түркі мемлекеттерінің саяси жүйелерінің қалыптасуына, даму бағытына және болашақтағы тұрақтылығына әсер етеді.

Түркі халқының саяси алмасулар нәтижесі қазіргі саяси құрылымға әрі олардың өзара саяси ынтымақтастықтарын нығайтатын маңызды факторлармен анықталады. Түркі әлемінің саяси тұтастығы мен ынтымақтастығын арттыру мақсатында геосаяси, мәдени және экономикалық байланыстарды дамыту қажеттілігі туындап отыр. Бұл зерттеу түркі халқының саяси жүйесінің дамуында маңызы бар, әрі түркі мемлекеттерінің бірлескен іс-әрекеттері мен болашақтағы даму бағыттарын түсінуге көмек береді. Түркі халқының саяси жүйелеріндегі өзгерістер мен алмасулар олардың ішкі саяси тұрақтылығын қамтамасыз ету, демократиялық принциптерді нығайту, азаматтық қоғамды дамыту және аймақтық интеграцияны арттыру мақсатында маңызды рөл атқарды. Бұл зерттеу түркі мәдениетінің бай тарихы мен оның әлемдік мәдениетке қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді. Көшпелі халықтардың танымына түрік, моңғол, иран мәдениетімен Ұлы Жібек жолының бойында өнер, ғылым, дін мен сауданың орын алуы Қытай, Парсы, Үндістан, Араб елдерімен байланысы олардың мәдениетін жаңа деңгейге көтерді. Монғол шапқыншылығы кезінде қазақ жеріне келген монғол мәдениеті, әсіресе, әскери өнер мен әкімшілік жүйе қазақ мәдениетіне әсер етсе, Ресей империясының Қазақстанды отарлауы барысында орыс мәдениеті мен дәстүрлері қазақ халқының өміріне енді. Бұл кезеңде білім, әкімшілік және мәдениет салаларында ықпалды өзгерістер орын алды. Кеңес үкіметі тұсында Қазақстанда интернационализация саясаты жүргізілді. Осы уақытта түрлі этностар мен мәдениеттер арасында алмасу күшейді. Әдебиет, өнер, ғылым салаларында жаңа бағыттар пайда болды.

Еліміздің тәуелсіздігі, түркі халықтарының өзара саяси байланыстарын жаңғыртуда жаңа кезеңін ашты. Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз түркі әлемімен және басқа да елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды нығайтуға ерекше мән берді. Түркі мемлекеттерінің ынтымақтастығын күшейту, жалпы саяси және экономикалық мүдделерді алға тарту мен түркі мәдениетінің бай мұрасын сақтау мақсатында халықаралық ұйымдар мен іс-шараларға қатысу еліміз үшін үлкен маңызға ие.

Түркілердің өткен тарихы мен мәдени мұрасы бүгінгі күнде Қазақстанның ұлттық саясатын, мәдениетін сақтауда және дамытуда негізгі бағыттың бірі. Қазақстанның тәуелсіздігі мен оның саяси жүйесінің жаңаруы түркі әлеміндегі басқа мемлекеттермен бірге халықаралық саясатта өзіндік орны мен ықпалы бар мемлекет ретінде танылуына мүмкіндік берді. Еліміздің тәуелсіздік алуы мәдени алмасулардың жаңа кезеңін бастады. Батыс және Шығыс мәдениеттері, түрлі халықаралық ұйымдармен байланыстар нығайып, Қазақстан мәдениеті әлемдік деңгейде танымал бола бастады. Ұлтымыздың тарихында мәдени алмасулар әртүрлі кезеңдерде орын алып, ұлттық мәдениетті байытуға, халықтардың өзара түсіністігін арттыруға ықпал етті. Заманауи мәдениетпен қатар, дәстүрлер мен құндылықтарды сақтау мен дамыту маңызды. Түркі халқының саяси танымы, мәдени-саяси алмасулар нәтижесінде басқару жүйелері мен саяси құрылымы сыртқы мәдениетпен және мемлекеттермен байланысы әсерінен өзгеріп отырды. Түркі әлемінің халықаралық аренадағы орны мен маңыздылығы артып, болашақта мәдени-саяси дамудың жаңа тетігін қалыптастыратыны белгілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Touraj Daryae. Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire / Daryae Touraj. — London: I.B. Tauris, 2009. — 256 p.
- 2 Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East / P.B. Golden. — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1992. — 483 p.
- 3 Гумилев Л. Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған / Л.Н. Гумилев; ауд. Ә. Жұмабаев, П. Бейсенов. — Алматы: Білім, 1994. — 480 б.
- 4 Ержанова С.Б. Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын: оқу құралы / С.Б. Ержанова, Ж.А. Алиева. — Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2014. — 157 б.
- 5 Bosworth C.E. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217) / C.E. Bosworth // The Cambridge History of Iran. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — 320–400 p.
- 6 Jackson Peter. The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion / Peter Jackson. — New Haven; London: Yale University Press, 2017. — 614 p.
- 7 Doerfer Gerhard. “Central Asia XIV. Turkish-Iranian Language Contacts” / Gerhard Doerfer // In The Encyclopaedia Iranica, Vol. V, Fasc. 3, pp. 226–235. — New York: Columbia University, 1991.
- 8 Қойгелдиев М. Тарих — күрес алаңы / М. Қойгелдиев. — Алматы: Мектеп, 2011. — 388 б.
- 9 Boroffka N. Some aspects of the social structure and authority of the Ancient Turks in written sources of the 8th–11th centuries / N. Boroffka, A. Sultanova // Turkic Studies Journal. — 2024. — Vol. 6(3). — P. 31–50.

Б.Л. Таирова, М.Ж. Спанов, С.К. Мейірбекова

Философские грани тюркской цивилизации

Духовное бытие и мировоззренческие основы каждой цивилизации находят отражение в системе философского мышления. Тюркская цивилизация — это великая цивилизация, сформировавшаяся на протяжении тысячелетий в евразийском пространстве и вобравшая в себя исторические, культурные и духовные традиции. Её философские грани основываются на гармонии человека, общества, природы и космоса. В данной статье рассматриваются философское значение, мировоззренческие особенности тюркской цивилизации и их значение для современности. В ходе исследования применялись исторический, сравнительный, социально-политический и культурный методы анализа. Посредством изучения истоков и направлений, оказавших влияние на формирование исторического сознания тюркских народов, предпринята попытка осмыслить межэтническое мировоззрение в современном контексте. На этой основе анализируются трансформации политических структур, изменения в системе управления и идеологические сдвиги. Целью является выявление духовной преемственности и её влияния на национальное самосознание в контексте определения сущности нашего народа и перспектив его будущего развития. Рассматриваются жизнеспособные идеи, соединяющие прошлое и настоящее. Анализ и экспертное осмысление представляют собой важный инструмент в оценке ценностей современности. В числе основных результатов — выявление связи изменений в политических системах тюрк-

ских народов с внешними факторами и внутренними социально-политическими процессами. Кроме того, показано влияние ислама и стремления к национальной независимости на формирование специфических методов управления и политических явлений в истории тюркских обществ. Исследование позволяет определить современное состояние политической интеграции и сотрудничества в тюркском мире. Полученные результаты раскрывают общие закономерности развития политических систем тюркских народов, а также их отношение к современным политическим изменениям, что вносит вклад в понимание и представление текущих мировых процессов.

Ключевые слова: кочевая культура, политическая интеграция, региональное сотрудничество, тюркская культура, политические обмены, культурные влияния, исторические связи, Великий Шелковый путь.

B.L. Tairova, M.Zh. Spanov, S.K. Meirbekova

Philosophical Facets of the Turkic Civilization

The spiritual existence and worldview foundations of every civilization are reflected in its system of philosophical thought. The Turkic civilization is a great civilization that has developed over millennia in the Eurasian space, integrating historical, cultural, and spiritual traditions. Its philosophical dimensions are based on the harmony of the individual, society, nature, and the cosmos. This article examines the philosophical significance and worldview characteristics of the Turkic civilization, and their relevance for the modern era. The study employs historical, comparative, socio-political, and cultural methods of analysis. By exploring the origins and directions that influenced the formation of the historical consciousness of the Turkic peoples, an attempt is made to comprehend interethnic worldviews in a contemporary context. On this basis, transformations of political structures, changes in governance systems, and ideological shifts are analyzed. The aim is to identify spiritual continuity and its impact on national self-consciousness in the context of defining the essence of our people and the prospects for their future development. Viable ideas that bridge the past and the present are considered. Analytical and expert reflections are presented as essential tools in assessing the values of modernity. Among the main findings is the identification of the relationship between changes in the political systems of the Turkic peoples and both external factors and internal socio-political processes. In addition, the influence of Islam and the aspiration for national independence on the formation of distinctive governance methods and political phenomena in the history of Turkic societies is highlighted. The study also provides an opportunity to determine the contemporary state of political integration and cooperation within the Turkic world. The results reveal common patterns in the development of the political systems of the Turkic peoples, as well as their attitudes toward current political changes, contributing to the understanding and interpretation of present-day global processes.

Keywords: nomadic culture, political integration, regional cooperation, Turkic culture, political exchanges, cultural influences, historical ties, the Great Silk Road

References

- 1 Touraj, Daryaei. (2009). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. London: I.B. Tauris.
- 2 Golden, P.B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- 3 Gumilev, L. N. (1994). *Köne türikter: kopshilik oqyrman qauymga arналған* [Ancient Turks: for a wide range of readers]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 4 Yerzhanova, S.B., & Aliyeva, Zh.A. (2014). *Yezhelgi dauir adabietindegi kone turkilik saryn: oqu quraly* [The ancient Turkic motif in the literature of antiquity: Study Guide]. Almaty: "Qyzdar universiteti" baspasy [in Kazakh].
- 5 Bosworth, C. E. (2008). *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217)*. The Cambridge History of Iran. Cambridge: Cambridge University Press.
- 6 Jackson, Peter. (2017). *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. New Haven; London: Yale University Press.
- 7 Doerfer, Gerhard. (1991). Central Asia XIV. Turkish-Iranian Language Contacts. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. V, Fasc. 3. New York: Columbia University.
- 8 Kojgeldiev, M. (2011). *Tarikh — kures alany* [History is a field of struggle]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 9 Boroffka, N., & Sultanova, A. (2024). Some aspects of the social structure and authority of the Ancient Turks in written sources of the 8th–11th centuries. *Turkic Studies Journal*, Vol. 6(3), 31–50.

Авторлар туралы мәліметтер

Таирова Багила — философия ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; <https://orcid.org/000-0001-7835-6988>

Спанов Мейірхан — философия ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, заң факультеті философия кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

Меирбекова Светлана — педагогика және психология ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0009-9500-1412>

Information about the authors

Tairova Bagila — Candidate of Philosophical Sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/000-0001-7835-6988>

Spanov Mejrkan — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Faculty of Law, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

Meirbekova Svetlana — Master of Pedagogical and Psychological Sciences, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0009-9500-1412>

Г.А. Толымханова¹, А. Сағиқызы², Г.З. Абдрасилова³, Ж.М. Досхожина^{2*}

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан;

²ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;

³Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: tolymkhanova01@mail.ru; ayazhan@list.ru; gauhar_abdrasilova@mail.ru; zhanatdoskhozshina@gmail.com)

Көшпелі өркениеттегі коммуникацияның онтологиялық және әлеуметтік-философиялық негіздері

Мақала әлемдік өркениеттің әртүрлі тарихи кезеңдеріндегі «коммуникация» феноменінің диалектикасына арналған. Осы тарихи контекст аясында Қазақстан аумағындағы номадтардың коммуникативтік практикаларының дамуының негізгі кезеңдері жіктеледі. Зерттеу барысында, бір жағынан, Батыс мемлекеттерінің саяси құрылымдары мен Батыс демократиясының қалыптасу үдерістері, екінші жағынан, хандық кезеңдегі қазақтардың «далалық демократиясы» феномені арасында параллель жүргізіліп, салыстырмалы талдау жасалған. Жұмыста тілдік коммуникацияның саяси билік түріне және белгілі бір тарихи кезеңнің әлеуметтік-экономикалық құрылымының ерекшеліктеріне байланысты сапалық тұрғыдан өзгеріп отыратын күрделі әрі жүйелі феномен екені қорытындыланады. Осыған сәйкес, «коммуникация» феноменінің формасы мен мазмұны уақыт ағымына сай бірнеше рет трансформацияға ұшыраған. Қазақ халқының өндіріс тәсілі мен өмір салтының ерекше формасы ретінде көшпелі өркениеттің болуы көне дәуірден ортағасырлық кезеңге дейінгі көшпелі қоғамдардың тарихи динамикасын айқындауға мүмкіндік берді және «далалық демократия» кезеңіндегі саяси жүйе мен коммуникация сапасының тікелей өзара байланысын анықтауға негіз қалады. Сонымен қатар қазақ қоғамында сөз, тіл және коммуникация дін мен заңмен салыстырғанда аса қуатты біріктіруші әлеуетке ие болғаны көрсетіледі. Мақалада сондай-ақ қазақ халқының тарихи дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі коммуникативтік идеологиялық басымдықтар айқындалып, тілдік коммуникацияның трансформациялануына ықпал еткен механизмдер талданды.

Кілт сөздер: коммуникация, диалог, шешендік өнер, дискурс, көшпенділер, дала демократиясы, қазақ хандығы, билік институты, құқық.

Kipicne

Адамзаттың өмір-тіршілігінің басты амалы коммуникация. Жынысына, жасына, біліміне, әлеуметтік мәртебесіне, аумақтық және ұлттық тегіне және адамның жеке басын сипаттайтын көптеген басқа деректерге қарамастан, біз үнемі ақпаратқа және коммуникациялық қызметке тәуелдіміз. Яғни, тілдік коммуникация — адам өмірінің қажетті және баршаға ортақ шарты, қоғам тіршілігінің іргелі негіздерінің бірі.

Коммуникация теориясы 1991 жылы ыдыраған Кеңестер Одағының барлық республикаларында дербес ғылым мәртебесін салыстырмалы түрде кешірек алған жас ғылыми білім саласы. Байланыс және ақпарат мәселелеріне қызығушылықтың өсуі тек XX ғасырдың екінші жартысында байқала бастады. Оған ең алдымен кибернетиканың және қазіргі заманғы электрондық байланыс жүйелерінің қарқынды дамуы себеп болды. Ал шет елдерде, Еуропа мен АҚШ университеттерінде коммуникация теориясы XX ғасырдың ортасында қалыптасқан ғылыми білімнің дербес академиялық пәні ретінде дамыды және оны тудырған электронды байланыс революциясы сияқты қарқынды дамып, «коммуникация», «ақпарат», «ақпарат алмасу» терминдері ғылымның түрлі салаларына тарады: 1960 жылдардың басында шетелдік философиялық және әлеуметтанушылық әдебиеттерде коммуникацияның жүзге жуық анықтамасы болды. Бүгінгі таңда мұндай анықтамалар одан да көп деп айтуға болады. Барлығы да коммуникацияның коммуникация процесімен байланысты процестердің, функциялардың және міндеттердің мағынасын, коммуникация механизмдерін, оның пәнін, субъектілерін және мәнін түрліше түсіндіреді. Коммуникацияның философиялық түсіндірмесі ешқашан жеке адамдар арасындағы ақпараттық хабарламалар алмасуға және вербалды қарым-қатынасқа төмендемейді. «Коммуникация — экономикалық алмасулардан (Дж. Бодриар), мифтерді беруден (К. Леви-Стросс, Р. Барт), көше көрінісіндегі пікір алмасудан (Э. Гидденс), екі адам арасындағы диалогтан (М. Бубер), өлі ескерткіштер мен мәдени мәтіндерден (Ю. Лотман) тұруы мүмкін», – деп тұжырымдайды [1].

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: zhanatdoskhozshina@gmail.com

Зерттеу материалдары және әдістері

«Коммуникация» термині ғылыми айналымға XX ғасырдың басында енді. «Коммуникация» латынның *communicatio* — хабар, ортақ ету, әңгімелесу, байланыстыру, хабарлау, беру мағыналарын береді. Оған дейін коммуникация мәселесі философия мен ғылымда адамдардың қарым-қатынас мәселесі болумен ғана шектелді. Философия коммуникацияны материяның атрибутивті қасиеттерінің бірі, дүниенің материалдық тұтастығымен, демек құбылыстар мен реалды процестердің өзара байланысы және тәуелділігімен шартталған, сондықтан оны қарым-қатынас түсінігі және мазмұны ретінде түсіндіреді.

Коммуникацияны зерттеудің түпкі мақсаты оның заңдылықтарын анықтау, аңдау және болжау, тиімді пайдалану. Қоғамда қалыптасқан ақпараттық байланыстар туралы коммуникация теориясы тұжырымдаған заңдылықтар мыналар [2]:

а) қарым-қатынас заңдары объективті сипатта болады. Объективті түрде қалыптасқан коммуникациялық қажеттіліктердің, адамдардың мүдделері мен әрекеттерінің қозғалысын ашуымен анықталады;

б) заңдар жалпы қоғамдағы және оның жекелеген бөліктеріндегі қатынастарды көрсетеді;

в) динамикалық (құбылыстар арасындағы қатаң анықталған байланысты көрсететін) және статистикалық (құбылыстардың сызықтық емес тәуелділіктерін көрсететін және сондықтан статистикалық фактілерге негізделген, белгілі бір жолмен өлшенетін және ұйымдастырылған) байланыс заңдары бар;

г) қарым-қатынас заңдары басқа әлеуметтік және табиғи заңдармен — экономикалық, психологиялық, техникалық және т.б. үйлесімде әрекет етеді;

д) табиғат пен қоғамдағы ақпарат алмасу белгілі бір шарттар орындалғанда ғана мүмкін болады.

Бұл заңдар-шарттар мыналарды көрсетеді:

1) кез келген коммуникация — әр түрлі ақпарат түрлерімен алмасумен сипатталатын өзара әрекет, сондықтан кем дегенде екі тарап — коммуникациялық өзара әрекеттесуге қатысушылар (көзі мен қабылдаушы, сөйлеуші және тыңдаушы) болуы керек;

2) қарым-қатынасты зерттеудің өзегі оның процесінде қолданылатын белгілерді, сондай-ақ осы белгілерді де, оларды қолданатындарды да реттейтін ережелерді зерттеу;

3) «ең төменгі негіз заңы»: байланысты жүзеге асыру үшін белгілер жүйесі немесе қабылдау және беру ережелері түріндегі кем дегенде бір негіз болуы қажет;

4) «байланыс жүйелерінің гетерогенділік заңы» — байланыс өзара әрекеттесетін жүйелердің ақпараттық потенциалдарының сәйкессіздігі (толық емес сәйкестігі) болған кезде ғана мүмкін болады.

Латын тілінен аударғанда коммуникация «ортақ ету, байланыстыру, қарым-қатынас жасау» дегенді білдіреді. Қарым-қатынас пен әлеуметтік коммуникацияның осындай сәйкестендірілуімен «қарым-қатынас» және «коммуникация» ұғымдарының арақатынасы мәселесі туындайды: «байланыс» термині «өзара әрекет» ұғымы сияқты құбылыстар ауқымын білдірмейді ме деген мәселе туындайды. Бұл мәселені шешімін Л.С. Выготский, В.Н. Курбатов, А.А. Леонтьев, т.б. ғалымдар талдады. «Коммуникация» және «өзара әрекет» ұғымдарын жіктеу туралы пікірді орыс философы М.С. Каган негіздеді. Ол «қатынас» пен «коммуникация» кем дегенде екі негізгі қырынан ерекшеленеді деп санады. Біріншіден, «қатынас — практикалық, материалдық, рухани, ақпараттық және практикалық-рухани сипатқа ие болады, коммуникация — таза ақпараттық процесс». Екіншіден, олар өзара әрекеттесетін жүйелер арасындағы байланыс сипаты бойынша ерекшеленеді.

Зерттеу барысында логикалық, компаративтік, тарихи және жүйелілік тәсілдері пайдаланылды. Заманауи теориялармен қатар, «коммуникативті» немесе «лингвистикалық бетбұрыс» деп аталатын метатеориялық парадигма контексіндегі философиялық талдаулар; әлеуметтік коммуникациялар феноменін және әлеуметтік шындықтағы лингвистикалық коммуникацияларды зерттеген еңбектер; әлеуметтік-мәдени бірегейлік проблемасына арналған зерттеулер, тілдік процестерді басқарудағы саяси және социоллингвистикалық модельдерді зерттеген еңбектер қарастырылды.

Талқылау

Бастапқыда ежелгі гректер адамаралық қарым-қатынасты дербес тақырып ретінде қарастырған жоқ, грек ойшылдары коммуникацияны «қоғамдық диалог» ретінде ұсынды. Б.з.д. V ғасырда жағдай өзгерді — софистік философия адамды дербес болмыс ретінде қарастырып, адамнан тыс болмыс жоқ,

адам шындықты өз бойынан ғана таба алады, деп түсіндірді. Софист Протагор пікірінше: «Адам — бар нәрсенің бар болуының, жоқтың жоқ екендігінің өлшемі» [2; 374].

Адамды және адам болмысын басты мәселеге айналдырған Сократ коммуникацияны жеке адамның өзін-өзі тануының қуатты құралы ретінде қарастырды. Сократ пікірінше, адамға керегі, ең алдымен, адамгершілік болмыс: «Барлық адамдарға ортақ моральдық қасиеттер бар, олар адамды ізгі және қабілетті етеді. Қоғамда өмір сүру, дүниені шарлау үшін адам өзін әлеуметтік және адамгершілік болмыс ретінде тануы керек» [3; 126-127]. Бұл ой — софистердің моральдық релятивизміне қарсы бағытталған тезис. Сократ ойының мәні мынада: сұрақ-жауап түріндегі диалогта әңгімелесушінің көзқарасындағы қайшылықтарды, талқыланатын тақырып бойынша түрлі көзқарастардың соқтығысы арқылы ақиқатқа жетеді. Сократтың «диалектикасы» «диалогпен», «диалогоспен» сәйкес келеді. Сократтың диалектикасының құрамдас бөлігі майевтика әдісі («кіндік шешелік өнері») адамның санасында бұрыннан бар білімдердің диалог барысында көрінуіне көмектесетін өнер [4; 64-65].

Платон пікірінше Сократтың идеялары интракоммуникация ұғымына сәйкес келеді: адам жаны өз-өзіне сұрақ қояды, жауап береді, растайды, теріске шығарады. Платон полис шеңберінде оқшауланған адамның мүмкін еместігін тұжырымдады: «Біз кейде өз-өзімізге жетпей жатып, басқаларға мұқтажбыз» [5; 32].

Платон ақпаратты жеткізудің сөйлеу және жазу сияқты әдістерін жіктеді. Коммуникация барысында индивидтер арасында туындайтын қатынастарды ол «өзара пайдаланудың ақылға қонымды қатынастары» ретінде сипаттады.

Қазіргі заманғы коммуникацияны түсінуге Аристотель ерекше үлес қосты, оның еңбектерінде «коммуникация» (*homilia*) термині алғаш қолданылды. Өзінің «Никомах этикасында» философ коммуникацияны адамдардың бірге өмір сүруі, рахат немесе азап әкелу үшін қажетті құрал ретінде қарастырады. Ол бірінші болып адами қатынастардың ішкі құндылығын негіздеп, «алтын ортаны» табуға тырысты: «Орташа психикалық бейімділікке сыпайылық тән (эпидексиоттар), ал сыпайылық таныта білген адамға (эпидексиот) [тек] қайырымды және еркін туылған азаматқа пікір білдіру және тыңдау тән» [6; 142].

Аристотель коммуникация процесінің құрамдас бөліктерін анықтап, алғашқы сызбасын жасады: «Сөйлеуші — Сөз — Аудитория». «Сөйлеу үш элементтен құралады: сөйлеушінің өзінен, ол әңгімелеп отырған нәрседен және сөз арналып тұрған адамнан, өйткені тыңдаушы — барлық нәрсенің түпкі мақсаты» [7; 14].

Осылайша, біздің дәуірімізге дейін-ақ коммуникация екі ғылыми пәннің — логика мен лингвистиканың зерттеу нысанына айналды.

Ежелгі грек философтары коммуникация теориясы мен тәжірибесінің қалыптасуына үлкен үлес қосты: сөйлеу құрылымы егжей-тегжейлі әзірленді, оның ішінде кіріспе, тақырып және тақырыпты түсіндіру, баяндау, сипаттау, дәлелдеу, теріске шығару, сезімге шақыру, түйіндеу бөлімдеріне аса мән берілді, мәтінмен жұмыс істеу, мәтін құру және өңдеу ережелерін тұжырымдады, логикалық дәлелдеудің құралдары мен тиімді әдістерін негіздеді, тіл стилистикасын жетілдірді.

Ортағасырлардағы коммуникация Қасиетті мәтіндердегі құдай сөзін түсіндіру (герменевтика) — және түсіну теориясы мен тәжірибесі түрінде жүзеге асты [8; 36]. Бүкіл адамзаттың Құдай алдындағы теңдігін жариялау, дін өкілдері мен қарапайым халық арасында интеллектуалдық байланыс орнату басты мәселеге айналды.

Ортағасырлардағы коммуникация догматизм мен схоластикаға сүйенді, шіркеулік діни уағыз негізгі қатынас құралына айналып, көрнекті уағызшылары Аврелий Августин, Франциск Ассизский, Бертольд Регенсбург, т.б. болды. Ортағасырлық адамның дүниетанымы «Қасиетті кітаптарға» негізделді, «Інжіл» қоғамдық сананың, білімнің, коммуникацияның және ақпараттық процестердің идеологиялық негізіне айналды. Исидор Севильский, Юлий Руфиний, т.б. бұрыннан бар риторикалық терминологияны ретке келтірумен, мәтінді жүйелеумен айналысты. Азаматтық және сот шешендігі гомилетикамен — шіркеудің уағыз айту өнерімен алмастырылды [9; 68].

Қайта Өрлеу дәуірінде коммуникацияның жаңа түрлері дамыды. Жаңа дүниетанымның ортасында тек өзіне сенім артқан адам тұрды, жазба және баспасөздің беделі артты, ғылыми әдебиетте диалог жетекші жанрға айналды, ғылыми трактаттар көпшілікке арналған дәрістер диалог түрінде жазылды. Қайта Өрлеу дәуірінде пайда болған жаңа жанр «ғылыми жазбалар» деп аталды, ол ғылыми баяндама, ғылыми мақала жанрының негізін қалады, ғылыми хаттар, мақалалар, баяндамалар арнайы газет-журналдарда жарияланды.

Жаңа Замандағы коммуникацияның логикалық идеяларының дамуына Фрэнсис Бэкон, Рене Декарт, т.б. ықпал етті, Г. Лейбниц математикалық немесе символдық логика негізінде ғылыми коммуникация тілінің жобасын ұсынды.

Жаңа Замандағы технологиялық прогресс коммуникацияның күші мен әсерін түбегейлі өзгертті: «үшінші ақпараттық революция» — Гутенбергтің баспа құралының пайда болуы адамдарды кеңістік пен уақытта жаңа деңгейге көтерді, қоғамдық қатынастардың негізгі құралына айналған журналистика институты қалыптасты [10; 59].

XVIII-XIX ғасырлардағы неміс философиясында «субъект» және «объект» категориялары туралы, «субъект» дегеніміз қоршаған объективті дүниеге, яғни «объектіге» танымдық қатынас жасайтын белсенді тұлға ретінде түсінілетін концепциялар дамыды [11; 18].

Диалогиялық тұлғааралық коммуникацияның орнына монолог келіп [12; 12], «Мен» және «Өзге Мен» қатынасын субъект-субъектілік процесс ретінде қарастыратын тұлғааралық қатынастың теориясын құруға жол жабылып, оның орнына субъект-объектілік қатынас орнап, қарсы тараптағы («Ол») Объект — танушы субъектінің әсер етуінің пассивті объектісіне айналды [13; 70-71].

Коммуникация мәселесін дәйектілікпен қарастырған Ф. Шлейермахер болды. О. Шлейермахер үшін адамдар арасындағы коммуникация — бұл, ең алдымен, тең құқықты тараптардың арасындағы қатынас, яғни, субъект-субъект қатынасы. Бұл фактіні тану — шынайы адами қатынастардың негізі ретінде «түсіну теориясының» кейінгі дамуының алғышарты және іргелі негізі деп тұжырымдады. Ғалым басқа біреуді түсіну өнері ретінде қарастырған герменевтика — даралық, басқа. О. Шлейермахер үшін түсінудің әмбебаптығы бір ғана заңмен сарқылады: «бүтін — бөліктермен, ал бөлшек — тек бүтінмен байланыста түсініледі».

Ф. Шлейермахер мұны «герменевтикалық шеңбер» деп аталатын шеңбер арқылы жасауды ұсынды [14; 29-30].

XIX ғасырда семиотика коммуникациялық зерттеулердің жаңа бағыты ретінде алға шықты. Семиотиканың негізгі екіні қарым-қатынастың символдық сипатына аударылды, белгілі бір мағынамен, белгілі бір тәсілмен байланыстырылған белгілер мен таңбалық жүйелердің қасиеттерін зерттеді. Сонымен бірге XIX ғасырда адам өмірі мен мәдениетіндегі коммуникативті аспектілердің шеңберінен алшақтайтын ілімдер пайда болды. Ф. Ницше XIX ғасырдағы коммуникацияның ең көрнекті сыншыларының бірі болды. Ол ойлаудың тілден бөлінбейтініне сенімді, бірақ тіл әрдайым шындықты қорғамайтынын, метафоралық сөздердің көмегімен әсерлердің хаосы ұйымдастырылатынын, «өзіндік өмір» оның «болмыс» атрибуттарынан айырылған жасанды суреттермен алмастырылатынын тұжырымдады [15; 37-38].

XX ғасырдағы коммуникацияның философиялық ауқымы көп түрлі. Бір жағынан, семиотика мен герменевтика, екінші жағынан бихевиоризм, экзистенциализм, персонализм, бихевиоризм, аналитикалық және лингвистикалық философия, диалогтық философия, символдық интеракционизм сияқты философиялық ағымдар коммуникация мәселесіне бет бұрды. Ауызша сөздің маңыздылығы төмендеді, жазбаша коммуникативті актілер түрлі әлеуметтік институттар аясында дамыды, коммуникацияның жаппай әрекеттесу режиміне қайта бағдарлануы байқалды, ақпараттық технологиялардың дамуы ақпаратты реалды уақыт режимінде шексіз қашықтыққа тарату мүмкіндігі туды. Коммуникация адамдар арасындағы қатынасты ғана емес, сонымен қатар ақпаратты жеткізу мен таратудың түрлі тәсілдерін қамтыды.

Зерттеуші ғалым С. Негимовтің пікірінше, шешендік өнер ерте заманда Мысыр, Вавилон, Ассирия, Қытай мен Үндістанда қалыптасты. Баршаға ортақ дербес өнер түрі ретінде Ежелгі Грецияда қолданысқа енді. Мысалы, Афина басшысы Солонның бұйрығымен Афина азаматтары сотта өздерін-өздері қорғай алуы үшін қызыл тілге жүйрік болуы міндеттелген [16].

Қазақ философиясындағы тілдік коммуникация проблематикасы Майқы би мен Аяз билерден бастау алады. Қазақтың шешендік өнерінің екінші кезеңі Асан қайғы мен Жиренше шешен есімдерімен байланысты. Қазақтың шешендік сөз нұсқаларын зерттеп жинаған академик В.В. Радлов: «Қазақтар... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таң қаласын» [17], – деп көрсете отырып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін баяндады. Барша қазақтың коммуникациялық белсенділігінің сыры — далалық демократияда, сөз бостандығында.

Тілдік коммуникацияның негізгі құралы — сөз. Тындаушының жүрегіне жетіп, санасын баурап, ақиқат шешімді көрсетер тетік. Тілдік коммуникация арқылы хандық дәуірдегі рулар мен тайпалардың талап-сұраныстарын ескере отырып шешім қабылдайтын конфедерациялық өмір-салты.

Жер дауы, жесір дауы, қарымта мен барымта, ауыр қылмыстар лайықты да гуманды шешімін табатын, «қара қылды қақ жаратын» әділдікке бастайтын коммуникацияның шыңы — номадтық өркениеттегі «далалық демократия» болды [18].

Көшпелі қоғамда демократияның басты атрибуты саналатын белгілердің барлығының болуы және өз қызметтерін толыққанды атқаруы демократиялық үрдісті жүйелі дамытты. Мысалы, ежелгі қазақ қоғамындағы хан сайлау жүйесі, хандық биліктің басты тармағы болған Дала парламенті — Құрылтай, атқарушы билік өкілдерінің қызметін билер сотының бақылауы, жариялылығы, т.б. Негізгі заңдардың ханның басшылығымен барлық аймақ өкілдері кіретін Құрылтайда қабылдануы. Бұл заңдар жинағын XV-XVI ғасырларда Қасым хан бекітті.

XVII ғасырда Есім ханның Заңдар жинағы пайда болды. XVIII ғасырда заман талабын ескере отырып жасалған хан Тәукенің әйгілі «Жеті жарғысы» жарияланып, қазақ халқының 200 жыл бойғы саяси темірқазығына — Конституциясына айналды.

Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі С.В. Юшков: «Қазақ мемлекеті Қасым хан өмірінің соңында өте үлкен мемлекетті құра бастады. Бұл мемлекеттің құрылғаны туралы хабар ақырында Дешті Қыпшақтың түркі тілдес тайпаларының басым көпшілігін қамтитын көршілес мемлекеттерге де жетті. Оның ханы мен Қазақ хандығының Ресей мемлекетіне де белгілі болғаны аян» [19; 59-60].

Қасым хан тұсында руаралық қатынастар, жергілікті мәселелер және басқа да мәселелерді шешу үшін реттеу тетігін құру қажеттілігі туындады.

Есім хан ұлттық тарихтың аса қиын кезеңдерінде қазақ руларына сыртқы қауіпті залалсыздандыру және билікті орталықтандыру, әскери және саяси билікті мемлекетті нығайту мүддесі жолына қайта топтап, шоғырландырды. Қазақ хандығын орталықтандырылған күшті мемлекетке айналдыру мүмкіндігімен танымал болды. Есім хан заңдылық пен бірлікті жақтады, дәстүрлі қоғамның құқықтық жүйесін құруға, қазақтардың мемлекеттілігін дамытуға және барлық саяси күштерді топтастыруға ұмтылды. Ерлігі мен жауынгерлік таланты үшін халық оған «Еңсегей бойлы ер Есім» деген ат берді. Ол жасаған заңдар кейін хан Тәукенің «Жеті кодексіне» негіз болды.

XVIII ғасырда Тәуке хан тұсында алғашқы заңдар қайтадан өңделіп, сол кезеңнің талаптарына сәйкестендірілді. Тәуке хан реформалары билеуші топтардың негізгі құқықтары мен міндеттерінің аясын қамтып, мемлекетті басқару жүйесіндегі ішкі күштер арақатынасының өзгеруіне әкелді, қазақ қоғамын билеп отырған «шыңғыстықтардың» (төрелердің) немесе «ақсүйектің» позициялары әлсіреп, басымдық «қарасүйекке» — старшындар мен билер жағына ауысты. Бұл құрылымда әділдігі халық арасында кең тараған билер ерекше орынға ие болды. Мемлекет билеушісінің бұл жағдайға тікелей ықпалы болмады, нәтижесінде ондай лауазымдарға өз міндеттерін адал атқарған тұлғаларды ұсынуға мүмкіндік берілді.

Билік қатынас жүйесі Тәукенің алғашқы үлкен өзгерісі болды. Оның алдында әртүрлі саяси топтар арасында тепе-теңдікті орнату міндеті тұрды. Мұндай жағдайда Тәуке билер кеңестеріне кеңейтілген өкілеттіктер берді. Оларға: маңызды саяси және мемлекеттік шешімдер қабылдау; дипломатиялық бастамаларды жүзеге асыру; сот функцияларын және бітімгершілік бастамаларды орындау. Билер кеңестері бірігіп саяси, әскери, құқықтық, экономикалық және идеологиялық міндеттерді атқарды. Сонымен бірге бұл шара шыңғыстықтардың саяси билігін шектеу үшін қолданылды. Тәуке хан билер кеңесінің мәжілісін тұрақты етіп, билердің қызметін ұйымдастырып, Кеңестер өтетін орындарды белгіледі.

Тәуке ханның бастамасымен Билер кеңестері билік қатынастары жүйесіндегі байланыстарды жүзеге асыратын негізгі мемлекеттік ұйымға айналды. Дәстүрлі қоғамдардағы кәдімгі кеңесші ұйымдардан басты айырмашылығы — Билер кеңесінің шешімі міндетті де мұлтіксіз орындалуға тиіс болды. Осылайша, биліктің халық арасындағы беделі тез өсті.

Патшалық Ресейдің Қазақстандағы отаршылдық саясатының тікелей жүргізушісі Орынбор генерал-губернаторы, сенатор И. Неплюевтің 1748 жылы 26 тамызда Ресей Сыртқы істер алқасына жасаған ресми баяндамасында да дәл осылай атап өтілген: «Қырғыз-қайсақтардың қалыптасқан дәстүрі бойынша мұнда ежелгі дәуірдегі хан сұлтандықтарының өкілдері көшіп-қонуы мүмкін емес. Билік халықтың және билеуші ақсүйектердің сайлауы арқылы ғана, ал ханның билігі мен билігінің күші оның нақты атағы мен дәрежесіне емес, оның қаншалықты өз халқының мүддесі үшін әрекет етіп, ойлайтындығына байланысты» [20]. Яғни, билеушіні халықтың қалауы бойынша сайлау оған ерекше жауапкершілік жүктеп, мемлекеттік істерді объективті шешуге міндеттеді және оның бәрінен жоғары қоюы тиіс нәрсеге негіз болды. Бұл үрдіс бірнеше рет қана бұзылып, белгілі бір

жағдайлармен байланысты болды және Қазақ хандығында Ресей империясына қосылғанға дейін сақталды.

Қорытынды

Ұлттар, мемлекеттер, империялар тарихы интеграция мен ыдырау процестеріне толы болғанын білеміз. Олардың кейбірі саяси сахнадан кетуге мәжбүр болса, енді біреулері өз ұстанымдарын нығайта алды. Қазақстанда сапалы да жана жүйе үшін қазіргі заманға дейінгі кезеңімізді қайта қарастырып, қоғамымызға тән демократиялық құндылықтарға оралуымыз керек, тоталитаризм, олигархия мұраларын жеңіп, номадтық тарихымыздағы құнды дәстүрлерімізді жаңғыртып, көшпелі қоғамымыздың табиғи жағдайы болып табылатын демократияға қайта оралуымыз керек. Өз-өзімізге қарай жылжуымыз керек, яғни өз бірегейлігіміз бен бүгінгі күннің талаптарын үйлестіре дамыту ғана демократиялық әлемге апаратын жол болады.

Біздің көз алдымызда жаңа геомәдениет туып, жаңа идеялар мен мағыналар, мораль мен құндылықтар, саясат пен экономика түрленуде. Қазіргі адамзат пен бүгінгі ұрпақ тарихи сынақ алдында тұр — болашақтың жолы мен бейнесі олардың таңдауына байланысты. Демек, коммуникация еш бәсеңдемей, универсалды үйлестікте қарқындай түскені абзал. Солай болады да.

Алғыс білдіру

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (№ BR31714927 «Қазақстандық динамиканың социеталды контекстіндегі көпқырлы бірегейлік пен қоғамдық консенсус: гибриді сын-қатерлер жағдайында азаматтық бірлік модельдерін іздеу»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Новая философская энциклопедия [в 4 т-х.] / Ин-т философии РАН. — М.: Мысль, 2010. — Т. 3. — 692 с.
- 2 Основы теории коммуникации / под ред. М.А. Василика. — М.: Гардарики, 2007. — 615 с.
- 3 Нерсеянц В.С. Сократ / В.С. Нерсеянц. — М.: Наука, 1977. — 152 с.
- 4 Василик М.А. Основы теории коммуникации / М.А. Василик. — М.: Гардарики, 2003. — 615 с.
- 5 Николаева Ж.В. Основы теории коммуникации / Ж.В. Николаева. — Улан-Удэ: ВСГТУ, 2004. — 274 с.
- 6 Аристотель. Сочинения [в 4 т-х.] / Аристотель; под ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с.
- 7 Аристотель. Риторика / Аристотель. — М.: Лабиринт, 2000. — 221 с.
- 8 Казарян И.Р. Коммуникации как основа эффективного управления персоналом / И.Р. Казарян, С.П. Морозов. — Чита: ЧитГУ, 2011. — 159 с.
- 9 Василик М.А. Основы теории коммуникации / М.А. Василик. — М.: Гардарики, 2003. — 615 с.
- 10 Алёхин Э.В. Управление общественными отношениями / Э.В. Алёхин. — Пенза: ПГУ, 2012. — 198 с.
- 11 Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. — М.: Политиздат, 1988. — 319 с.
- 12 Краснянский Д.Е. Основы теории коммуникации / Д.Е. Краснянский. — М.: МГТУ ГА, 2009. — 154 с.
- 13 Василик М.А. Основы теории коммуникации / М.А. Василик. — М.: Гардарики, 2003. — 615 с.
- 14 Шлейермахер Ф. Герменевтика / Ф. Шлейермахер; под ред. Н.О. Гучинско; пер. А.Л. Вольского. — СПб.: Европейский Дом, 2004. — 242 с.
- 15 Николаева Ж.В. Основы теории коммуникации / Ж.В. Николаева. — Улан-Удэ: ВСГТУ, 2004. — 274 с.
- 16 Негимов С. Шешендік өнер / С. Негимов. — Алматы: «Ана тілі», 1997. — 208 б.
- 17 Радлов В.В. Қазақтардың сөз өнері туралы / В.В. Радлов // Қазақ шешендік өнері. — Алматы: Раритет, 2005. — Б. 25.
- 18 Әмірхан А. Тіл және мәдениет: Қазақ коммуникативтік модельдер / А. Әмірхан. — Алматы: ҚазҰУ, 2017. — 184 б.
- 19 Козыбаев М.К. «Тарих-и Рашиди» Мирза Мұхаммед Хайдар Дуглата — тарих пен мәдениеттің керемет ескерткіші / М.К. Козыбаев // Қазақстан тарихының методологиясы, тарихнамасы және дереккөзтану мәселелері (Таңдамалы еңбектер). — Алматы: Ғылым, 2006. — Б. 272.
- 20 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі: деректі баяндау / М. Мағауин. — Алматы: Қазақстан, 1997. — 234 б.
- 21 Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас. — М.: Наука, 2000. — Т. 1. — 464 с.

Г.А. Толымханова, А. Сағиқызы, Г.З. Абдраилова, Ж.М. Досхожина

Онтологические и социально-философские основания коммуникации в кочевой цивилизации

Статья посвящена диалектике феномена «коммуникация» в различные исторические эпохи мировой цивилизации, на фоне которых классифицированы ключевые вехи развития коммуникативных практик кочевых обществ на территории Казахстана. Проведена параллель и осуществлён сравнительный анализ между политическими структурами западных государств и процессами формирования западной демократии, с одной стороны, и феноменом «степной демократии» казахов ханского периода — с другой. В работе подытожено, что языковая коммуникация представляет собой сложный, системный феномен, качественно изменяющийся в зависимости от типа политической власти и специфики социально-экономического уклада соответствующего исторического периода. Следовательно, форма и содержание феномена «коммуникация» неоднократно трансформировались с течением времени. Так, существование кочевой цивилизации как особого способа производства и образа жизни казахского народа позволило определить тип исторической динамики кочевых обществ от древности до средневековья и сделать вывод о прямой взаимосвязи политической системы и качества коммуникации в период «степной демократии». Показано, что речь, слово и коммуникация — в сравнении с религией и законом — обладали мощным консолидирующим потенциалом в казахском обществе. В статье также выделены идеологические приоритеты коммуницирования на различных этапах исторического развития казахского народа и проанализированы механизмы, способствовавшие трансформации языковой коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, диалог, риторика, дискурс, кочевники, степная демократия, Казахское ханство, власть, институт власти, закон.

G.A. Tolymkhanova, A. Sagikyzy, G.Z. Abdrasilova, Zh.M. Doskhodzina

Ontological and Socio-Philosophical Foundations of Communication in Kazakh Nomadic Civilization

The article is devoted to the dialectics of the phenomenon of “communication” across different historical epochs of world civilization, within which the key stages in the development of communicative practices of nomadic societies in the territory of Kazakhstan are classified. A parallel is drawn and a comparative analysis is conducted between the political structures of Western states and the processes of formation of Western democracy, on the one hand, and the phenomenon of “steppe democracy” of the Kazakhs during the Khanate period, on the other. The study concludes that linguistic communication constitutes a complex and systemic phenomenon that undergoes qualitative changes depending on the type of political power and the specific features of the socio-economic structure of a given historical period. Consequently, the form and content of the phenomenon of “communication” have repeatedly transformed over time. The existence of nomadic civilization as a distinct mode of production and way of life of the Kazakh people made it possible to determine the type of historical dynamics of nomadic societies from antiquity to the Middle Ages and to conclude that there is a direct correlation between the political system and the quality of communication during the period of “steppe democracy.” It is demonstrated that speech, the word, and communication — when compared to religion and law — possessed a powerful consolidating potential within Kazakh society. The article also identifies the ideological priorities of communication at various stages of the historical development of the Kazakh people and analyzes the mechanisms that contributed to the transformation of linguistic communication.

Keywords: communication, dialogue, rhetoric, discourse, nomads, steppe democracy, Kazakh Khanate, power, institution of power, law.

References

- 1 (2010). *Novaia filosofskaya entsiklopediya* [New philosophical encyclopedia]. Vol. 3. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Vasilik, M.A. (Eds.). (2007). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 3 Nerseiants, V.S. (1977). *Sokrat* [Socrates]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Vasilik, M.A. (2003). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 5 Nikolaeva, Zh.V. (2004). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Ulan-Ude: VSGTU [in Russian].
- 6 Aristotel (1983). *Sochineniia* [Works]. A.I. Dovatur (Ed.). Vol. 4. Moscow: Mysl [in Russian].

- 7 Aristotel (2000). *Ritorika* [Rhetoric]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 8 Kazarian, I.R., & Morozov, S.P. (2011). *Kommunikatsii kak osnova effektivnogo upravleniia personalom* [Communications as a basis for effective personnel management]. Chita: Chitinskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 9 Vasilik, M.A. (2003). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 10 Alekhin, E.V. (2012). *Upravlenie obshchestvennymi otnosheniami* [Public relations management]. Penza: Penzinskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 11 Kagan, M.S. (1988). *Mir obshcheniia: problema mezhsobektnykh otnoshenii* [The world of communication: the problem of intersubjective relations]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 12 Krasnianskii, D.E. (2009). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Moscow: MGTU GA [in Russian].
- 13 Vasilik, M.A. (2003). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 14 Shleiermakher, F. (2004). *Germenevtika* [Hermeneutics]. N.O. Guchinsko (Ed.). Saint Petersburg: Evropeiskii Dom [in Russian].
- 15 Nikolaeva, Zh.V. (2004). *Osnovy teorii kommunikatsii* [Fundamentals of communication theory]. Ulan-Ude: VSGTU [in Russian].
- 16 Negimov, S. (1997). *Sheshendik oner* [The art of eloquence]. Almaty: “Ana tili” [in Kazakh].
- 17 Radlov, V.V. (2005). *Qazaqtardyn soz oneri turaly* [About the verbal art of the Kazakhs]. *Qazaq sheshendik oneri — Kazakh art of eloquence* (pp. 25). Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 18 Amirkhan, A. (2017). *Til zhane madeniet: Qazaqi kommunikativtik modelder* [Language and culture: Kazakh communicative models]. Almaty: Qazaq Universiteti [in Kazakh].
- 19 Kozybaev, M.K. (2006). «Tarikh-i Rashidi» Mirza Mukhammed Khaidar Dughlat — tarikh pen madeniettin keremet eskertkishi [“Tarikh-i Rashidi” by Mirza Muhammad Haidar Dughlat — a wonderful monument of history and culture]. In *Qazaqstan tarikhynyn metodologiiasy, tarikhnasy zhane derekkoztanu maseleleri (Tandamaly enbekter) — Issues of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan (Selected works)* (pp. 272). Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 20 Maguin, M. (1997). *Qazaq tarikhynyn alipgesi: derekti baiandau* [Alphabet of Kazakh history: a documentary narrative]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 21 Khabermas, Yu. (2000). *Teoriia kommunikativnogo deistviia* [The theory of communicative action]. Vol. 1. Moscow: Nauka [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Толымханова Гафура — докторант, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2852-0035>

Сағиқызы Аяжан — философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2133-374X>

Абдрасилова Гауһар — философия ғылымдарының кандидаты, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-8701-4905>

Досхожина Жанат — PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1416-8600>

Information about the authors

Tolymkhanova Gafura — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-2852-0035>

Sagikyzy Ayazhan — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-2133-374X>

Abdrasilova Gauhar — Candidate of Philosophical Sciences, Miras University, Shymkent, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0007-8701-4905>

Doskhodzina Zhanat — PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-1416-8600>

М.Т. Уксукбаева^{1*}, М.С. Саркулова¹, Х.А. Шимшек², Д.Б. Байбосунов³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Кастамону университеті, Кастамону, Түркия;

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: uxukbayevamt@gmail.com; manifa.s@mail.ru; simsekahmet@kastamonu.edu.tr; dossym.berikbai@mail.ru)

Әйелдік қасиеттілік философиялық категория ретінде: қазақ мәдениетіндегі киелілік феноменін түсіну

Мақалада Қазақстанның дәстүрлі мәдениетіндегі әйел бейнелерінің киелілікпен байланысы тән мен рухтың, жеке мен ұжымдықтың арасындағы медиатор ретіндегі философиялық категория ретінде қарастырылады. Киелілік феномені М. Элиадедің «қасиетті мен кәдуілгінің» дихотомиясы және П. Тиллихтің «ultimate concern» (түпкі қам) ұғымы тұрғысынан талданады. Домалақ ана, Гаухар ана және Айша бибі культі аналық архетиптің бейнесі ретінде зерделеніп, *lieux de mémoire* — ұжымдық жады мен жергілікті ынтымақты нығайтатын естелік орындары ретінде сипатталады. Қазақ әйелдеріне қатысты культі төрт деңгейде (онтологиялық, психологиялық, әлеуметтік-мнемоникалық және нормативтік-практикалық) қарастырылып, киелілікті кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл төрт деңгейлі модель сипаттаудан түсіндіруге өтуді қамтамасыз етеді: әйел анаға культінің бар екені көрсетіліп, олардың киелілікті қалай тудыратыны мен тарататыны, неге тұрақты екені және «әйелдік» медиатор ретіндегі рөлі ашылады. Мақалада қасиеттілік үш құрамдас арқылы сақталатыны айтылады: нарратив мінез-құлық пен тілек тілін қалыптастырады; киелі жердің кеңістігі табалдырықтан бастап орталыққа дейінгі жол арқылы назарды тәртіпке келтіреді; ритуал ішкі ниетті көпшілік мойындайтын әрекетке (ант, сыйлық, айналуды, тию) айналдырады. Осылайша, қауымдық өмірдің қайталануы мен ұрпақаралық нормалар мен құндылықтардың берілуін қамтамасыз етеді. «Әйелдіктің» көрінісі трансцендентті мағыналарды рәсімдік-тұрмыстық тәжірибелерге аударатын жұмсақ нормативтілік ретінде сипатталады. Қазақ мәдени дәстүріндегі әйелдік культтердің мағына инфрақұрылымы ретіндегі рөлі туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: әйел бейнесі, қасиеттілік, киелілік, әйелдік, ана культі, мәдениет философиясы, архетип, Домалақ ана, Гаухар ана, Айша бибі, ұжымдық жады.

Kipicne

Соңғы онжылдықтарда гуманитарлық білім кеңістігінде тәжірибені, әлеуметтік нормаларды және мағыналық құрылымдарды қайта пайымдау үрдісі күшейіп келеді. Бұл үдеріс әсіресе жеке мен ұжымдықтың, тән мен рухтың күнделікті өмір мен трансцендентті өлшемдердің тоғысындағы феномендерді зерттеуге деген қызығушылықтың артуымен сипатталады. Осындай теориялық ізденістер аясында «әйелдік» ұғымы тек гендерлік немесе әлеуметтік сипаттама ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдениеттегі мағына өндіруші және реттеуші философиялық категория ретінде қарастырыла бастады. Қазіргі мәдени-философиялық дискурста «әйелдік» қамқорлық, мейірім, береке, шипа және қорған сияқты әмбебап құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде ұғынылады. Бұл қасиеттер тек жеке тәжірибеде ғана емес, сонымен қатар қауымдық өмірдің ұйымдасуында, әлеуметтік байланыстардың тұрақтылығына және ұжымдық жадының қалыптасуында маңызды рөл атқарады [1]. Осы тұрғыдан алғанда, «әйелдік» қасиеттіліктің ерекше көріну формасы ретінде байқалады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениеті бұл феноменді айрықша айқын көрсететін кеңістік. Мұнда әйел бейнелері — аналар, әулие әйелдер, тарихи және аңыздық кейіпкерлер — тек әлеуметтік рөл иелері ғана емес, ұжымдық бірегейліктің, мәдени жадының және киеліліктің негізгі «түйіндері» ретінде көрінеді. Қазақ мәдениетінде киелілік абстракт ұғым ретінде емес, нақты бейнелер, қасиетті орындар (зираттар, кесенелер), ритуалдық тәжірибелер және ауызша нарративтер арқылы өмір сүретін феномен ретінде қалыптасқан. Осыған байланысты әйел культтері (Домалақ ана, Гаухар ана, Айша бибі және т.б.) тек діни немесе этнографиялық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тәртіпті, моральдық нормаларды және рухани құндылықтарды өндіретін күрделі механизм ретінде

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: uxukbayevamt@gmail.com

карастырылуы тиіс. Бұл культтерде «әйелдік» трансцендентті мағыналарды күнделікті тәжірибеге аударып, жеке ниетті ұжымдық жауапкершілікке айналдыратын медиатор қызметін атқарады.

Аталған мәселенің өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, жаһандану жағдайында ұлттық мәдени кодтары, әсіресе қасиетті тәжірибелерді қайта зерделеу қажеттілігі артып отыр. Екіншіден, гендерлік зерттеулер аясында «әйелдік» ұғымын тек әлеуметтік конструкция ретінде емес, мәдени-философиялық категория ретінде қайта қарастыру маңызды. Үшіншіден, киелілік феноменін түсіндіруде тек сипаттамалық емес, интерпретациялық модельдерге көшу қажеттілігі байқалады. Осы зерттеудің мақсаты — қазақ мәдениетіндегі әйел бейнелерінің сакрализациясын философиялық категория ретінде талдау және оның киелілік феноменін қалыптастырудағы ролін айқындау. Зерттеу барысында әйел культтері тән мен рухтың, жеке мен ұжымдықтың арасындағы медиатор ретінде қарастырылып, олардың мәдени жадыны, ритуалдық тәжірибені және әлеуметтік нормаларды ұйымдастырудағы қызметі ашылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы әйел культтерін төрт деңгейлі (онтологиялық, психологиялық, әлеуметтік-мнемоникалық және нормативтік-практикалық) талдау моделі арқылы кешенді қарастыруында жатыр. Бұл тәсіл әйелдік сакрализацияны тек сипаттап қана қоймай, оның қалай жұмыс істейтінін, қалай тұрақтанатынын және қандай механизмдер арқылы ұжымдық өмірде қайта өндірілетінін түсіндіруге мүмкіндік береді. Осылайша «әйелдікті» сакралды философиялық категория ретінде қарастыру қазақ мәдениетіндегі киеліліктің құрылымын тереңірек түсінуге жол ашады және мәдениет философиясы, антропология және дінтану салаларындағы зерттеулер үшін маңызды теориялық негіз қалыптастырады.

Зерттеу материалдары және әдістері

Зерттеуіміздің бастапқы әдіснамалық нүктесі — М. Элиаде ұсынған классикалық «қасиетті және профандық» дихотомиясы [2]. М. Элиаденің түсінігінде қасиеттілік — бұл иерафания, яғни күнделікті өмірдің тініне мүлде өзге шындықтың енуі, оның жарқ етіп көрініс табуы. Осы тұрғыдан алғанда, әйелдік киелілік абстракт ұғым немесе қасиет ретінде емес, бейне, орын және әрекет арқылы көрінетін нақты болмыс оқиғасы ретінде қабылданады.

П. Тиллихтің тұжырымдамасында сакралды ұғым *ultimate concern* — «түпкі қам» немесе «мәндік алаң» категориясымен салыстырылады [3]. Бұл адамның және қауымның ішкі терең мотивациясын, яғни өмірдің мәні мен мақсатын айқындайтын рухани қамқорлықты білдіреді. Мұндай көзқарас әйел культтерін этикалық және рухани қамқорлық тудыратын құрылымдар ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Олардың өзегінде — қорғау мен мейірім, жауапкершілік пен шипа этикасы жатыр.

Осы талдауға толықтырушы бағыт ретінде К.Г. Юнгтің аналитикалық психологиясын атап өтуге болады [4]. К.Г. Юнг ұсынған Ұлы Ана архетипі әйел бейнесінің терең символикалық табиғатын және оның ұжымдық бейсананың құрылымындағы орны мен маңызын айқындайды.

Жалпы алғанда, бұл әдіснамалық желі зерттеудің бастапқы теориялық шеңберін белгілейді: қасиеттілік — бейнелер мен ырғақтар арқылы танылады; «әйелдік» — сол бейнелердің басты медиаторы ретінде көрінеді; ал киелілік — адамның тәжірибесін тәртіпке келтіретін құрылымдық принцип ретінде түсіндіріледі.

Біз бұған дейін әйел бейнелерінің ұжымдық жадыны құрылымдайтынын атап өттік. Енді жадыға жүгіну мәселесі онтологиялық деңгейден әлеуметтік кеңістікке өтуді білдіреді. М. Хальбвакс [5] ұжымдық жадыны әлеуметтік шеңберлермен — отбасы, топ, орынмен — байланыстыра қарастырса, Я. Ассман [6] оны екі деңгейде сипаттайды: коммуникативтік жады (ұрпақтар арасындағы тірі, ауызша қарым-қатынас) және мәдени жады (институттандырылған формалар).

П. Нора [7] «*lieux de mémoire*» (естелік орындары) ұғымын енгізе отырып, материалдық және символдық кеңістіктердің (мавзолей, зиярат жолы, ғұрып) уақыт пен мағынаны шоғырландырушысы ретінде көрсетеді.

Әйел культтеріне қатысты бұл қағидатты келесідей нақтылауға болады:

- киелі бейне — «жадының жүзіндегі бейне»;
- қасиетті орын — «жадының кеңістіктегі ізі»;
- ғұрып — «жадының қимыл мен сөз арқылы көрінуі».

Мұндай түсінік жеке тәжірибенің қоғамдық нормаға айналу жолын және қасиеттіліктің жекелік деңгейден тұрақты ұжымдық механизмдер арқылы құрылатынын айқын көрсетеді.

Қазіргі гендерлік зерттеулерде «әйелдік» ұғымы тек биологиялық немесе әлеуметтік категория емес, сонымен қатар қауым өз құндылықтарын қамқорлық, береке, мейірім, адалдық арқылы білдіретін символдық-нормативтік құрылым ретінде қарастырылады [8].

Дінтану мен мәдени антропологияда «әйелдік» көбіне жұмсақ нормативтілік (soft normativity) ретінде сипатталады, яғни ол жазылмаған, бірақ өмір салтына, тұрмыс пен ғұрыптық тәжірибеге «еніп кеткен» этикалық үлгі ретінде әрекет етеді. Мұндай тәжірибелер көбіне әйелдерге тән қызметтермен (күтім жасау, шипагерлік, отбасы бірлігін сақтау) байланыстырылған [9].

Философиялық-феноменологиялық тұрғыда «әйелдік» қасиеттіліктің көріну тәсілі ретінде ұғынылады, мұнда нормативтілік ең алдымен тәндік және кеңістік құрылымдар арқылы беріледі.

Осы зерттеу шеңберінде қазақ әйелдерінің культтерін талдау төрт деңгейде жүргізілді. Бұл тәсіл мәселені кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді:

1) Онтологиялық деңгей — объекті киелі ететін не нәрсе?

2) Психологиялық деңгей — әйелдік киелілікті қандай бейнелер мен архетиптер қалыптастырады?

3) Әлеуметтік-мнемоникалық деңгей — орын, қауым және ритуал жады арқылы қасиеттілік қалай сақталады?

4) Нормативтік-практикалық деңгей — «әйелдік» қамқорлық құндылықтарын қоғамдық жауапкершілік формаларына қалай айналдырады?

Бұл төрт деңгейлі талдау моделі сипаттаудан түсіндіруге өтуді қамтамасыз етеді: әйел культтерінің бар екенін тіркеп қана қоймай, олардың киелілікті қалай өндіретінін және тарататынын, неге тұрақты екенін, сондай-ақ «әйелдік» бастау тән мен рухтың, жеке мен ұжымдықтың арасындағы медиатор ретінде қалай қызмет ететінін ашып көрсетеді.

Нәтижелері

Домалақ ана

Жергілікті аңыздарда Домалақ ананың бейнесі аналық даналықты, қамқорлық пен әділдікті біріктіреді, ал руларды татуластыру, әлсізді қорғау және ұрпаққа құт-береке беру туралы әңгімелер зияратшы үшін күтілетін мінез үлгісін қалыптастырады: киелі анаға жүгіну — моральдық тәртіпке ену, өйткені аналық сөз бір мезгілде рұқсаттың шегін белгілеп, сонымен бірге мейірімді қабылдауға уәде береді [10].

Киелі орынның кеңістігі жақындық пен қорғалғандық сезімін тудырады. Архитектуралық және ландшафтық құрылым сыртқы дауы мен ішкі тыныштық, ортақ алаң мен жеке дұға арасындағы ауысу ретін жасайды. Зиярат жолы аналық бастауға, яғни тегіне қайта оралу туралы ұжымдық сюжетпен ұштасып, сонымен бірге киелі орталықты әлеуметтік ұйымдасудың географиясы ретінде белгілейді.

Мұнда үш тұрақты мотив айқын байқалады: тілек (отбасындағы татулық, бала сүю, шипа тілеу), алғыс (уәделі сыймен оралу) және ант (мінез-құлқын өзгертуге, зиярат жасауға, садақа беруге уәде), ал зияратшылардың орындайтын денелік қимылдары (тиісу, айналып өту, тізе бүгу, лента немесе орамал байлау) «ритуалдық грамматика» ретінде қызмет етеді, яғни ішкі ниетті сыртқы формаға аударады.

Сөздік деңгейде тілек пен уәде формулалары басым, онда көбіне отбасы мүшелерінің есімдері аталады, сондықтан жеке мұқтаждық ұжымдық әрекетке айналады.

Киелі орын әлеуметтік педагогика құралы ретінде әрекет етеді, себебі ол, біріншіден, өнегелік мысалдар арқылы отбасылық этиканы қалыптастырады; екіншіден, көлденең ынтымақты қолдайды (бірлесіп бару, жолға дайындық, ортақ ас ішу); үшіншіден, ұрпақаралық жадтың беріктігін қамтамасыз етеді — жол мен қимылдардың қайталануы балаларды дәстүрге қатыстырудың тетігіне айналады.

Домалақ ана культі әйелдіктің әлеуметтік байланыс пен бірлікті бейнелейтін «инфрақұрылымдық түйін» ретіндегі қызметін жүзеге асырады.

Ұжымдық жады бұл культте аңыздар мен хикаялар түрінде де, заттық белгілер (ленталар, сыйлар, фотосуреттер) арқылы да сақталады.

Аналық архетип бұл жерде қонақжайлық, өмір мен шипа сыйлау, татулық орнату және ешкімді ренжітпей әділ шешім қабылдау секілді сипаттармен көрініс табады.

Гаухар ана

Гаухар ана киелі орнының онтологиялық мәні күнделікті өмірдің тініне қамқорлық пен шипа өлшемін енгізу арқылы ашылады. Қасиеттілік бұл жерде нақты бір мекенде, тән арқылы орындалатын әрекеттер мен қайталанатын тілек және алғыс формулалары арқылы көрініс табатын қатысу режимі ретінде байқалады. Киелі орын тәжірибені құрылымдайтын медиум қызметін атқарады, ал оған бару жолы мен ритуалдық талаптарды орындау күтілетін нәтижені нақты әрекетке айналдырады. Басты мәселе — нәзік тепе-теңдікті қалпына келтіру, ол мейлі денсаулық, татулық немесе рухани тыныштық болсын. Қасиеттілік шағын ғажайыптардың қайталануымен және олардың қоғамдық жария етілуімен — уәделі сыйлармен, шүкіршілік әңгімелерімен және алғыс мақсатындағы қайта оралумен расталады.

Психологиялық деңгейде «Гаухар» («інжу») есімі асылдық, тазалық және жарық символикасын білдіреді. Архетиптік тұрғыдан бұл бейне Ана-Қорғаушы мен Ана-Шипагер кейіптерін біріктіріп, тән мен жанға қорек беретін, жұмсақ, бірақ моральдық тұрғыдан талапшыл үнмен сөйлейтін рухани бастау ретінде қабылданады.

Гаухар ана культі коммуникативтік жадыдан (отбасылық көмек туралы әңгімелер) мәдени жадыға өтуді тұрақтандырады: киелі орын жергілікті бірегейліктің белгісіне айналады. «Осы жердің адамы болу» — жолды білу, «өз оқиғасын» айта алу және зияраттың мінез кодексін меңгеру дегенді білдіреді. Жады үш құрамдас арқылы ұсталады:

- 1) кеңістіктің өзі — қасиетті география сезімін тудырады;
- 2) қоғамда тарайтын ғажайыптар жайлы әңгімелер;
- 3) жеке тәжірибені ұжымдыққа айналдыратын ритуалдар.

Бұл үштік құрылым киеліліктің «көрінерлік» деңгейін жасайды, өйткені оны еске түсіруге, көрсетуге және қайта орындауға болады, соның арқасында культ ұжымдық жадының өзегіне айналады: балалар ортақ сапарлар арқылы дәстүрге қосылады, ал қауым алғыс айту рәсімдері арқылы ынтымақ сезімін жаңартады.

«Әйелдік» бұл жағдайда бұйрық бермейтін, бірақ бағыттайтын «жұмсақ нормативтілік» ретінде әрекет етеді. Мұнда да үштік құрылым айқындалады:

- 1) зияратшылардың анттары мен уәделерінің перформативтілігі, яғни тілек пен кейінгі әрекетті (садақа, көмек, қайтып келу) байланыстыруы;
- 2) ритуалдың қолжетімділігі — әйелдер, балалар және қарттар үшін тәндік тұрғыдан жеңіл орындалатын әрекеттердің болуы;
- 3) алғыс жазбалары түріндегі қоғамдық көрініс.

Айша бибі

Айша бибі мен оның сүйгені туралы аңыз киелілікке апарар жол ретіндегі махаббат тақырыбын енгізеді, мұнда махаббат жеке сезім емес, адалдық пен борышқа айналатын рухани құндылық ретінде танылады [11]. Бұл оқиға нормативтік мәртебеге ие болып, адалдық пен төзімділікке неке мен отбасы беріктігін айқындайтын үлгі ретінде қаралады.

Айша бибі кесенесі — материалдық форма (сәулет, өрнек, жарық пен көлеңке) арқылы «сезілетін теологияны» тудыратын сирек мысал. Мұнда қасиеттілік бейнеленбей, көзге көрінетін және тәнмен сезілетін эстетикалық тәртіп арқылы ұғынылады. Бұл материалдылық зияратшы үшін формамен тікелей тәжірибе жасау үдерісіне айналады: адам тек қарамайды, ол ерекше тәртіп пен тыныштық орнаған кеңістікке еніп, ішкі жинақылық пен үйлесімділік табады.

Айша бибі мысалы әйелдіктің шекаралық күйлерді қалай ұйымдастыратынын көрсетеді: келін мен күйеу жігіттің зияратқа баруы, некеге бата алу, киелі жерде уәде алмасу тәжірибелері осыған жатады. Мұндай шекаралық күйлер рөлдер мен мәртебелердің ауысуын білдіретін өтпелі сәттер, сондықтан дәстүрлі түрде олар қауіпті әрі қасиетті деп қабылданып, батамен және қорғаумен бекітіледі.

Айша бибі кесенесі ұлттық деңгейдегі *lieu de mémoire* (естелік орны) ретінде қызмет етеді: адамдар өміріндегі маңызды кезеңдерде осында оралып, өмірлік анттар мен мағыналық уәделерін осы жерде айтады. Кесененің қоғамдық мәні көпқабатты: ол туристік, ағартушылық немесе зияраттық сипатта болуы мүмкін, бірақ өзегінде әрқашан алғыс пен тілекке негізделген ритуалдық көрініс сақталады. Ұжымдық жады қайталанатын сценарийлер арқылы әрекет етеді, сондықтан қасиеттілік форманың тәртібімен ұсталып тұрады.

Бұл жерде Аналық архетип келін бейнесімен тоғысады, яғни ұрпақ жалғастығы мен үй ішінің тыныштығын қамтамасыз ететін бастау. Айша бибі культі қасиеттіліктің тұрмыстық материалдылыққа енуін және оның неке этикасын нәзік әрі тұрақты түрде жеткізе алуын көрсетеді.

Үш мысалдың барлығы әйелдіктің сакрализациясы жеке символдық акт емес, нарратив, кеңістік және ритуалдан тұратын тұрақты конфигурация екенін дәлелдейді. Домалақ ана культінде — әлеуметтік педагогика мен ұрпақаралық байланыстың күшейтілуі, Гаухар анада — қамқорлықтың эстетикасы мен шипалық өлшемі, Айша бибіде — қасиеттіліктің материалдық онтологиясы мен неке өмірінің дидактикасы басым.

Барлық жағдайда архетип жай бейне ретінде ғана емес, қауымның киелілікті үздіксіз тудырып, бөлісіп, жеке тілекті ұжымдық жады пен қоғамдық жауапкершілікке айналдыратын маңызды құрылым ретінде әрекет етеді.

Талқылау

«Әйелдікті» биологиялық немесе социологиялық сипаттамадан тыс қарастырғанда, ол күнделікті өмірдегі қасиетті тәртіпті айқындай алатын философиялық категория ретінде көрінеді. Бұл тұрғыдан алғанда, «әйелдік» — қауымдық өмірдің құндылықтарын жинақтап, оларды нормативтік матрицаға айналдыратын символдық ресурс. Домалақ ана, Гаухар ана және Айша бибі сияқты әйелдік сакралды бейнелері арқылы «қажеттілік тәртібі» қалыптасады: отбасылық татулық пен руаралық ынтымақ этикасынан бастап, шипагерлік пен татуластыру тәжірибесіне дейінгі аралықтағы нормалар осы бейнелер арқылы көрініс табады. Олардың реттеуші күші құқықтық норма түрінде емес, «жұмсақ билік» ретінде әрекет етеді, яғни мәжбүрлеусіз, бірақ өмір салтына терең сіңген нормативтілік ретінде жұмыс істейді. Нәтижесінде «әйелдік» иерафанияның делдалына айналып, трансцендентті мағыналарды тәндік және тәжірибелік формаға аударады.

Ұсынылған мысалдар сакрализацияның үш тұрақты механизмін көрсетеді: нарративтік, кеңістіктік және ритуалдық. Бұл механизмдер бірін-бірі алмастырмайды, керісінше, өзара байланысқан құрылымдық шеңбер құрайды, соның арқасында қасиеттілік қайталанып, әлеуметтік тұрғыдан көрінетін сипатқа ие болады.

Нарративтік механизм (Домалақ ана, Гаухар ана, Айша бибі туралы аңыздар) мінез-құлықтың сценарийлері ретінде әрекет етеді, яғни қандай тілектер айту, қалай алғыс білдіру, қандай қимылмен сөзді бекіту керек деген үлгілерді береді. Ауызша және жазбаша нұсқаларда қайталанып айтылатын бұл нарративтер нұсқаулық жадыға айналады: зияратшы аңызбен танысу арқылы не және қалай жасалу керектігін алдын ала біледі. Сол себепті «әйелдік» нарративтік механизмде моральдық мазмұнды ритуалдық мінез-құлық формасымен байланыстыратын норманың тасымалдаушысы ретінде қызмет етеді.

Кеңістіктік механизм киелі орынның жады медиумы ретіндегі қызметіне негізделеді, мұнда кеңістіктің топологиясы тәжірибені ұйымдастырады. Домалақ ана жағдайында қасиетті орынға апарар жол аналық бастауға, яғни тегіне оралу идеясын бейнелейді; Гаухар ана мысалында ол жергілікті бірегейліктің белгісі мен тиістілік нышанына айналады; Айша бибіде сәулеттік құрылым «өлшем мен ырғақтың сезілетін теологиясын» материалдандырады. Барлық жағдайда кеңістіктегі қозғалыс реттілігі (кіру, табалдырық, ішкі ауланы айналу, кесенеге жету) ішкі күйді тәртіпке келтіреді. Сол арқылы орын жадының жинақталу торабына айналады.

Ритуалдық механизм (зиярат, ант, сыйлық) тән мен сөздің арнайы техникасын қамтиды және зияратты әлеуметтік деңгейге көшіреді. Ғажайыптар сирек әрі ерекше жағдай ретінде қабылданса, ритуал қасиеттілікті дәл сол қайталанушылығы арқылы бекітеді. Ритуалдық техника жеке мен ұжымдықты тоғыстырады: әр адам өз отбасына тілегін арнайды, бірақ дұға «біз» формасында айтылғанда ол ортақ жауапкершілікке айналады. Осылайша ритуал жеке мен ұжымдықтың арасындағы көпір қызметін атқарады.

Қарастырылған мысалдарда тән мен рухтың классикалық қарама-қайшылығы орнына қатысу диалектикасы келтіріледі. Әйел тәнін «қасиеттілік ыдысы» ретінде емес, этиканың тілі ретінде қарастыру дұрысырақ: бастың жабылуы, алақанның қосылуы — тәндік әрекет арқылы қабылданған уәденің белгісі. Демек әйелдік ритуалда тән жеке емес, қоғамдық сипатқа ие, себебі ол куәлік берудің тәсіліне айналады. Тән руханиға кедергі емес, керісінше, қауым өміріндегі тұрақты киелілікті бейнелейтін ең қолжетімді және көрнекі медиум.

Әйел культтерін ұрпақтар сабақтастығын сақтаушы құрылымдар ретінде де қарастыруға болады, өйткені олар отбасылық коммуникативтік жадыны қауымдық мәдени жадыға айналдырады:

қайталанатын зиярат жолдары, бекітілген мерзімдер, қимыл мен сөз канондары осыны дәлелдейді. Домалақ анаға бару дәстүрі генеалогиялық уақытты жаңғыртады («баламен бірге бару — оны дәстүрге енгізу»); Гаухар ана зияраты жергілікті ынтымақты бекітеді («жерді тану — азаматтық құзыреттіліктің нышаны»); Айша бибі маңындағы ритуалдар өмірлік кезеңдерді (неке, мерейтой) қоғамдық жауапкершілік канонына енгізеді.

Түркі-исламдық киелілік тәжірибесінің кең контекстінде қазақ материалында жалпыға ортақ және жергілікті ерекшеліктер қатар байқалады.

Жалпы әмбебаптарға мыналар жатады:

1) Зияраттың сакралды кеңістікке бағытталған тәжірибе түрі ретіндегі сипаты;
2) Бейнелеуден бас тартатын киелі эстетика (құдайлар мен пайғамбарлар бейнесін қолданбау дәстүрі);

3) Әйелдік киеліліктің қамқорлық пен шипагерлік көзі ретіндегі мәні;

4) Анттың моральдық-құқықтық тетік ретінде (уәде / әрекет / алғыс) қызмет етуі.

Қазақ контекстінің жергілікті ерекшелігі екі бағытта көрінеді.

Біріншіден, көшпелі география жағдайында киелі орындардың кең таралуы жадының ерекше моделін тудырады, онда тұрақтанудан гөрі қайта оралу маңыздырақ. Дала кеңістігінде жады қасиетті орында ұзақ уақыт болудан емес, кеңістік бойынша үнемі қайтып оралу ырғақтарынан қалыптасады, сол арқылы сакралды тораптардың маршруттық жүйесі түзіледі.

Екіншіден, генеалогиялық логика (ру, жүз) әйел культтеріне руаралық татуластыру мен делдалдық қызмет береді, олардың қасиетті беделі жеке мүдделерден жоғары көтеріліп, топаралық сенім капиталына айналады.

Жалпы алғанда, қазақ тәжірибесі исламдық әмбебап құндылықтар мен жергілікті тарихи-мәдени екпіндердің үйлесімді тоғысын көрсетеді, бұл қасиеттіліктің ерекше өмір сүру тәсілін қалыптастырады.

Талқыланған материал негізінде синтетикалық схема ұсынуға болады: нарратив — үлгі қалыптастырады (бейне түріндегі норма); кеңістік — назар тәртібін орнатады (форма түріндегі норма); ритуал — әрекет арқылы бейнелейді (іс түріндегі норма). Осы құрылымда «әйелдік» үш механизмді байланыстырып, олардың қайталануын қамтамасыз ететін түйінді категория ретінде жұмыс істейді. Мысалы, аналық бастау күшті қамқорлыққа, қамқорлықты міндетке, міндетті ритуалға, ритуалды жадыға, ал жады бірегейлікке айналдырады. Осы үздіксіз айналым қасиеттіліктің ерекше режимін — «ғажайып» эпизодынан тыс, мағыналық инфрақұрылым ретінде қоғамды біріктіріп ұстайтын жүйесін тудырады.

Сондықтан әдіснамалық тұрғыдан «әйелдіктің» сакрализациясын тек символдық герменевтика деңгейінде қалдыру жеткіліксіз. Оны көпдеңгейлі тәсілмен — сюжет логикасын қалпына келтіру, кеңістікті карталау, тән мен сөз техникасын феноменологиялық сипаттау, қоғамдық көрінулердің типологиясын жасау арқылы талдау қажет. Аталған бағыттар болашақ зерттеулердің міндеті ретінде ұсынылады.

Қорытынды

Жүргізілген талдау нәтижесінде төмендегідей түйінді қорытынды жасауға болады: қазақ мәдениетіндегі «әйелдіктің» сакрализациясы жекелеген гендерлік мотив немесе фольклорлық белгі ретінде емес, күнделікті өмірдегі киеліліктің тәртібін ұйымдастыратын толыққанды философиялық категория ретінде көрініс табады. Осы мәртебеде «әйелдік» қамқорлық пен жауапкершілік құндылықтарын біріктіретін символдық ресурс әрі нормативтік матрица болып саналады. Оның реттеуші күші құқық арқылы емес, «жұмсақ билік» тәсілімен жүзеге асады, яғни ол қоғам өмірінің ырғағына, ритуалдық тәртіп пен сөздік формулаларға терең сіңіп кеткен. Сондықтан «әйелдік» иерафанияның делдалы ретінде әрекет етіп, трансцендентті мағыналарды тәндік және тәжірибелік тұрғыдан қолжетімді формаға айналдырады.

Бұл үдеріс сакрализацияның үш өзара байланысқан механизмі арқылы жүзеге асады:

— Нарративтік механизм миф пен аңызды мінез-құлық үлгісіне айналдырады;

— Кеңістіктік механизм киелі орынды жады медиумы ретінде орнықтырады;

— Ритуалдық механизм ішкі ниетті көпшілік алдында айқындалатын әрекет формасына аударады.

Осы координаттар жүйесінде тән мен рухтың диалектикасы қарама-қарсылық ретінде емес, өзара ықпалдастық пен бірлескен әрекет ретінде көрінеді.

Түркілік және исламдық кең өрістегі салыстыру нәтижесінде қазақ мәдениетіндегі сакралды тәжірибенің бірегей контуры айқындалады, онда әмбебап құндылықтар мен жергілікті ерекшеліктер үйлесімді түрде тоғысады.

Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, бұл нәтиже болашақ зерттеулер үшін бағдар береді: онда «әйелдік» феноменінің философиялық өзегін әртүрлі эссенциализм формаларынан аулақ бола отырып, тұжырымды әрі кешенді ұстау қажет.

Осылайша жүргізілген зерттеу «әйелдіктің» сакрализациясы — киеліліктің айқындалатын философиялық категориясы екенін дәлелдейді, өйткені ол тәнге түсінікті, кеңістікте көрінетін және ритуалда қайталанатын қасиеттіліктің өмірлік формасын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. — New York: Routledge, 2006. — 236 p.
- 2 Элиаде М. Священное и мирское: природа религии / М. Элиаде; пер. Н.К. Гарбовского. — М.: АСТ, 2021. — 256 с.
- 3 Тиллих П. Динамика веры / П. Тиллих; пер. Т.И. Вевюрко. — М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2013. — 160 с.
- 4 Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное / К.Г. Юнг; пер. А. Чечина. — М.: АСТ, 2019. — 736 с.
- 5 Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. С.Н. Зенкина. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — 348 с.
- 6 Ассман Я. Религия и культурная память / Я. Ассман; пер. М.М. Сокольской. — М.: Языки славянской культуры, 2014. — 304 с.
- 7 Нора П. Между памятью и историей: Проблематика мест памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2. — С. 37–57.
- 8 Scott J.W. Gender and the Politics of History / J.W. Scott. — New York: Columbia University Press, 1999. — 304 p.
- 9 Махмуд С. Политика благочестия: ислам и феминистская критика / С. Махмуд; пер. К. Калкуновой. — М.: Новое литературное обозрение, 2013. — 328 с.
- 10 Privratsky B.G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory / B.G. Privratsky. — Richmond: Curzon Press, 2001. — 296 p.
- 11 Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / под ред. Б.А. Байтанаева. — Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. — Выпуск 1. — 276 с.

М.Т. Уксукбаева, М.С. Саркулова, Х.А. Шимшек, Д.Б. Байбосунов

Сакрализация женского как философская категория: к пониманию феномена святости в казахской культуре

Статья концептуализирует сакрализацию женских образов в традиционной культуре Казахстана как философскую категорию-медиатор между телесным и духовным, индивидуальным и коллективным. Феномен святости анализируется в оптике дихотомии сакрального/профанного М. Элиаде и понятия предельной заботы (ultimate concern) П. Тиллиха. Показано, что культы Домалак Ана, Гаухар Ана и Айша-Биби воплощают архетип Матери и действуют как lieux de mémoire, стабилизирующие коллективную память и локальную солидарность. Анализ казахских женских культов охватывает 4 уровня (онтологический, психологический, социально-мнемонический и нормативно-практический), обеспечивая тем самым комплексность рассмотрения. Данная четырехуровневая модель обеспечивает переход от описания к объяснению: фиксируется существование женских культов, демонстрируется, как именно они производят и распределяют святость; эксплицируется, почему они устойчивы; раскрывается, каким образом «женское» выполняет роль медиатора. В статье показано, что сакральное удерживается тройной сцепкой: нарратив задаёт образец поведения и язык просьбы; пространство святыни дисциплинирует внимание через порог, маршрут и центр; ритуал переводит внутреннее намерение в публично верифицируемое действие (обет, подношение, обход, прикосновение), обеспечивая повторяемость и память общинной жизни и межпоколенческой передачи норм и ценностей. Проявление «женского» описывается как мягкая нормативность, переводящая трансцендентные смыслы в ритуально-бытовые практики. Делается вывод о роли женских культов как инфраструктуры смысла в казахской культурной традиции.

Ключевые слова: образ женщины, сакральное, святость, женское, культ матери, философия культуры, архетип, Домалак Ана, Гаухар Ана, Айша Биби, коллективная память.

M.T. Uxukbayeva, M.S. Sarkulova, H.A. Shimshek, D.B. Baibosunov

The Sacralization of the Feminine as a Philosophical Category: Toward an Understanding of the Phenomenon of Holiness in Kazakh Culture

The article conceptualizes the sacralization of female images in the traditional culture of Kazakhstan as a philosophical mediating category between the bodily and the spiritual, the individual and the collective. The phenomenon of holiness is analyzed through the dichotomy of the sacred and the profane (M. Eliade) and the notion of ultimate concern (P. Tillich). It is shown that the cults of Domalaq Ana, Gauhar Ana, and Aisha Bibi embody the archetype of the Mother and function as lieux de mémoire that stabilize collective memory and local solidarity. The analysis of Kazakh female cults covers four levels — ontological, psychological, socio-mnemonic, and normative-practical — thus ensuring a comprehensive approach. This four-level model provides a transition from description to explanation: it establishes the existence of female cults, demonstrates how they produce and distribute holiness, explicates why they remain stable, and reveals how the “feminine” acts as a mediator. The article demonstrates that the sacred is sustained by a triple linkage: narrative sets behavioral patterns and the language of petition; sacred space disciplines attention through threshold, path, and center; and ritual translates inner intention into a publicly verifiable act (vow, offering, circumambulation, touch), ensuring the repetition and remembrance of communal life and the intergenerational transmission of norms and values. The manifestation of the “feminine” is described as a form of soft normativity that translates transcendent meanings into ritual and everyday practices. The conclusion emphasizes the role of female cults as a semantic infrastructure within Kazakh cultural tradition.

Keywords: image of woman, sacred, holiness, the feminine, mother cult, philosophy of culture, archetype, Domalaq Ana, Gauhar Ana, Aisha Bibi, collective memory.

References

- 1 Butler, J. (2006). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- 2 Eliade, M. (2021). *Sviashchennoe i mirskoe: priroda religii* [The Sacred and the Profane: The Nature of Religion]. (N.K. Garbovskii, Trans). Moscow: AST [in Russian].
- 3 Tillikh, P. (2013). *Dinamika very* [Dynamics of Faith]. (T. I. Vevurko, Trans). Moscow: Kanon+ ROOI «Reabilitatsiia» [in Russian].
- 4 Yung, K.G. (2019). *Arkhetipy i kollektivnoe bessoznatelnoe* [The Archetypes and the Collective Unconscious]. (A. Chechina, Trans). Moscow: AST [in Russian].
- 5 Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnye ramki pamiati* [The Social Frameworks of Memory]. (S.N. Zenkin, Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 6 Assman, Ya. (2014). *Religiia i kulturnaia pamiat* [Religion and Cultural Memory]. (M.M. Sokolskaia, Trans). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 7 Nora, P. (2005). Mezhdū pamiati i istoriei: Problematika mest pamiati [Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire]. *Neprikosnovennyi zapas — NZ: Debates on Politics and Culture*, (2), 37–57 [in Russian].
- 8 Scott, J.W. (1999). *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- 9 Makhmud, S. (2013). *Politika blagochestiia: islam i feministaskaia kritika* [Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject]. (K. Kalkunova, Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 10 Privratsky, B.G. (2001). *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. Richmond: Curzon Press.
- 11 Baitanaev, B.A. (Ed.). (2017). *Sakralnaia geografiia Kazakhstana: Reestr obektov prirody, arkheologii, etnografii i kultovoi arkhitektury* [Sacred Geography of Kazakhstan: Register of Objects of Nature, Archaeology, Ethnography and Cult Architecture]. Issue 1. Almaty: Institut arkheologii imeni A.Kh. Margulana [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Уксукбаева Маржан — «Мәдениеттану» білім беру бағдарламасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0006-4225-334X>

Саркулова Манифа — философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5992-2814>

Хажы Ахмет Шимшек — PhD, профессор, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия, <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Байбосунов Досым — дінтану магистрі, аға оқытушы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7047-0030>

Information about the authors

Uxukbayeva Marzhan — PhD, doctoral student in the educational program “Cultural Studies”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0006-4225-334X>

Sarkulova Manifa — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Journalism and Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-5992-2814>

Haci Akhmet Shimshek — PhD, Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey, <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Baibosunov Dosym — Master of Religious Studies, Senior Lecturer, Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7047-0030>